

Культова психічна залежність особистості:
передумови, чинники, механізми

**Київ
2008**

ББК 88.5

Л 67

УДК 159.943.7

Л 67 Ліщинська О.А.

Культова психічна залежність особистості: передумови,
чинники, механізми. – Друк ТОВ “Легко інк”, 2008. – 266 с.

ISBN 978–966–1540–01–8

Пропонована читачеві монографія є результатом шестирічного занурення автора у проблему душевного рабства, або культової психічної залежності особистості. В роботі висвітлюються та аналізуються причини потрапляння людини у душевне рабство, а також розглядаються можливості психологічної допомоги сім'ям, які вважають себе потерпілими від діяльності деструктивних культів. Робота адресована широкому колу фахівців гуманітарної сфери.

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології АПН України протокол №5 від 24 квітня 2008 р.

Наукові рецензенти:

доктор соціологічних наук	О. А. Донченко
доктор психологічних наук	З. С. Карпенко
доктор юридичних наук	О. М. Костенко
доктор психологічних наук	Н. В. Хазратова

Літературний редактор: Т. А. Кузьменко

Художник: © А. Братасюк

© **Ліщинська О.А.** Культова психічна залежність особистості:
передумови, чинники, механізми

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
1. НЕОКУЛЬТИ В СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНО–ПСИХОЛОГІЧНОМУ ПРОСТОРИ	8
1.1. Нетрадиційні релігії та псевдорелігійні тоталітарні групи в сучасному	

соціальному просторі.	8
1.2. Показники деструктивності неокультурів.	22
1.3. Поняття індоктринації: вплив індоктринації на особистість.	29
1.4. Деадаптація особистості як результат індоктринації свідомості.	34
2. КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ	36
2.1. Поняття психологічної залежності (адикції) особистості.	36
2.2. Особливості підліткового віку як можливості формування адиктивної стратегії взаємодії підлітка зі світом.	43
2.3. Концептуальна модель залежності та адиктивний потенціал особистості.	50
2.4. Психологічне насильство і психологічна залежність.	57
3. ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕДУМОВ ФЕНОМЕНУ КУЛЬТОВОЇ ПСИХІЧНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ	60
3.1. Методика дослідження феномену культової психічної залежності.	60
3.1.1. Глибинне інтерв'ю.	60
3.1.2. Вивчення громадської думки жителів України.	63
3.2. Результати дослідження та їх інтерпретація.	64

3.2.1. Відображення в масовій свідомості традиційної релігійності українців.	64
3.2.2. Відображення в масовій свідомості нетрадиційної релігійності українців.	68
3.2.3. Факторний аналіз результатів дослідження.	72
3.2.4. Рівень відображення в масовій свідомості українців чинників кульової залежності визначених за експертним опитуванням.	82
4. ПСИХІЧНІ, ОСОБИСТІСНІ, ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ КУЛЬТОВОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ	94
4.1. Індивідуально–психологічні чинники культової психічної залежності і тоталітарного синдрому особистості.	94
4.2. Суб’єктивна інтерпретація фактів в процесі соціального пізнання.	99
4.3. Індивідуальні особливості суб’єктивної реальності індивіда.	11 1
4.3.1. Ідентичність.	11 1
4.3.2. Міфічна свідомість.	11 6
4.3.3. Правова самосвідомість.	12 0

4.3.4. Тоталітарна самосвідомість.	12 3
4.4. Роль сім'ї і шкідливі стратегії сімейного виховання.	12 8
4.5. Порушення соціальної адаптації особистості.	13 4
4.6. Психологічне насильство та деструктивний контроль свідомості.	14 4
4.7. Етнокультурні чинники культової залежності, псевдокультура.	15 4
5. Соціально–психологічні механізми культової психічної залежності	17 0
5.1. Есхатологічний механізм культової залежності.	17 0
5.2. Парадокс учнівства.	17 3
5.3. Моральна ущербність, недостатність.	17 4
5.4. Особливості культового середовища як механізм культової залежності.	17 6
5.5. Аналіз конкретних випадків культової залежності.	17

	7
6. РОЛЬ ПСИХОЛОГА–ПСИХОТЕРАПЕВТА В ПОДОЛАННІ КУЛЬТОВОЇ ПСИХІЧНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ	18 8
6.1. Здорова духовність і релігійність.	18 8
6.2. Депрограмування. Консультування про вихід.	19 9
6.3. Консультування рідних та близьких осіб, що попали в культову залежність.	20 4
6.4. Психологічна допомога людям, що пережили психологічне насильство в культурі.	20 8
6.5. Професійна позиція психолога.	22 3
7. ПРОФІЛАКТИКА ЯВИЩ КУЛЬТОВОЇ ПСИХІЧНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ І ТОТАЛІТАРНОГО СИНДРОМУ ОСОБИСТОСТІ	22 7
7.1. Роль батьків у підготовці дитини до здорових стосунків з навколишнім світом.	22 7
7.2. Психологічне насильство у виховному процесі та його індикатори.	23 0
7.3. Формування суб'єктності, інформаційної стійкості і соціальної компетентності молоді.	23 2

ПІСЛЯМОВА	24 9
Література	25 0

Епіграф: *Ми значно краще захищені від неврожаїв, повеней, епідемій, ніж від нашої власної духовної неповноцінності, через яку, на жаль, не здатні належним чином опиратися психічним епідеміям.*

Карл Густав Юнг

Передмова

Хоча вивченню проблеми культів і культової залежності було присвячено не одну наукову конференцію, та й ЗМІ останнім часом не обходять цю тему увагою, все одно не так просто пояснювати людям, про що саме йдеться. Мабуть, найкраще розкриє проблему нашого дослідження реальне звернення конкретної людини. Ось воно:

“Моя сестра потрапила в залежність від нової релігійної течії. Вона щодня спілкується з Вищим Розумом, вважає, що виконує якусь місію, пише щоденники, і звітує про виконання всіх вимог “згори”. Але складається враження, що це швидше роздвоєння особи, а не місіонерське служіння, бо не можна отримувати вказівки, від Нього з приводу того, що на сніданок треба їсти саме сосиску з омлетом, що треба купити обруч або фарбуватися тільки ліловими тіннями. Це боязнь жити самотійно. У щоденниках часто простежується страх відплати за те, що вона чогось не виконала, аж до фізичного знищення або каліцтва. Копію щоденника я зробила, хочу показати психотерапевтові. Бесід про релігійну організацію зі мною, як і з іншими близькими людьми, вона уникає, каже, що це може нам нашкодити. Знаю, що сестра не захоче йти до психотерапевта. Як умовити її зустрітися з фахівцем? Паралельно я консультируюся також зі священником і релігієзнавцем. Ситуація ускладнюється ще й тим, що сестра живе зі мною, а у мене своя сім’я (чоловік, дитина). Чоловік сердиться, що вона з нами живе, що вона “не така, як усі”. Він зі мною вже не хоче говорити, просить, щоб я відправила її до батьків. А батьки тиснутимуть на неї. Власне через дорослішання й

небажання відчувати на собі їхній тиск і втручання вона до мене і переїхала. А я не можу її зараз залишити або попросити переїхати до батьків, бо вона може взагалі виїхати до “своїх” з організації, куди й так систематично їздить раз на 3–4 тижні.”

Що відбувається із сестрою дописувачки? Що це – психічна норма чи вже психіатрія? Чи має право сестра втручатися в особисте життя іншої сестри та ще й залучати до цього різних спеціалістів?

А якщо не має? Як житиме далі? Не залишати ж сестру у полоні тих страхів про які йдеться у щоденнику. Ще не стерлася з нашої пам’яті жахлива спроба колективного самогубства “Білих братів”.

І що це за релігійні організації, що культивують страхи у своїх послідовників? Наскільки легітимне їхнє існування в нашій країні?

За якими критеріями їх розпізнавати?

Де межа відповідальності за життя самої особистості, її найближчого оточення, державних органів?

Подібні до наведеного вище звернення, необхідність шукати вихід з таких ситуацій показали прогалини й суперечності в професійних та наукових підходах як у наданні психологічної допомоги, так і в здійсненні правового захисту жертв деструктивних культів. Отож маємо очевидні свідчення слабкості і вразливості як окремої людини, так і людської спільноти в цілому.

Сьогодні ні в кого не виникає сумніву, що право людини на свободу волевиявлення у своєму житті було і залишається основною, довічною цінністю. Усі знають також, що таким же стійким, споконвічним є бажання одних людей використовувати інших для досягнення своїх цілей за допомогою різних хитрощів і маніпуляцій.

Тож предмет нашого дослідження є надзвичайно тонким і вирізняється “межовим” розташуванням на стику особистісної свободи людини і її неусвідомлюваного потягу до підпорядкування іншим заради гарантованого майбутнього, бажання благодійництва, духовного провідництва та неусвідомленого потягу до панування.

Головною метою дослідження, представленого в монографії, є обґрунтування статусу культової психічної залежності особистості, що має соціально–психологічне походження, тобто зумовлена особливостями процесу формування особистості, специфікою її соціалізації і соціально–психологічними умовами взаємодії людей один з одним, дією позаособистісних феноменів психіки, а також пов’язана із психологічним

насильством та іншими зловживаннями етичного характеру в стосунках між людьми і на рівні позаособових феноменів психіки.

З огляду на те, що в сучасних умовах мультипарадигмальності позиція автора не може бути зрозумілою сама собою, вважаємо за необхідне зробити кілька застережень про вихідні засади нашої роботи.

Йдеться перед усім про такі принципи і положення соціальної психології: уявлення про психіку індивідів і груп як про психодинамічні напружені системи;

принцип впливу ситуації на людину;

принцип суб'єктивної інтерпретації і конструювання соціальної реальності;

уявлення про залежність як базову властивість людської психіки що спричиняє ймовірність психічного зараження та психічних епідемій;

постулат про те, що родовою ознакою людської психіки є наявність ієрархії ціннісної та непрагматичної мотивації;

принцип нерівномірності психічного розвитку дитини.

У своїх міркуваннях ми послуговувалися тезою про те, що базисні соціальні інстинкти людини охоплюють інстинкти самозбереження, людської спорідненості та свободи волі. Початок інформаційної епохи в історії людства, перехід психосоціального простору на якісно новий інформаційний рівень суттєво ускладнюють процес нормального, здорового функціонування, що вимагають мобілізації здорових людських ресурсів для подолання інфантильності й формування особистісної зрілості з опорою на ціннісно–сміслові, а не адаптаційні структури особистості.

Залежність, придушення та вільна партнерська взаємодія – три шляхи побудови стосунків із зовнішнім світом. При цьому тільки останній з них є здоровим для особистості.

Приступаючи до викладу своєї позиції щодо проблем психологічного насильства, експлуатації і зловживань авторка свідомо йде на ризик виглядати в очах читача занадто категоричною, однак необхідність розв'язання поставлених завдань не залишила їй іншого вибору.

Вона вдячна всім тим людям, які довірили їй приховані сторони свого життя.

Особливу вдячність я адресую О. А. Донченко, В. О. Васютинському, В. С. Усенку чия співучасть на різних етапах цього дослідження суттєво допомогла отримати той результат, який сьогодні можна презентувати широкому колу читачів.

1. Неокульти в сучасному соціально–психологічному просторі

1.1. Нетрадиційні релігії та псевдорелігійні тоталітарні групи в сучасному соціальному просторі

Представлені нами психологічні концепції культової психічної залежності особистості спираються на всі відомі нам на цей час дослідження, які тим чи іншим чином стосуються явища, яке ми означили як “душевне рабство”.

Американський футуролог Е. Тоффлер запропонував дуже точну метафору для характеристики сучасної тенденції у сфері людської релігійності, побачивши в цій спрямованості появу і становлення особливого “ринку спіритуальних товарів”. Фактично він описав релігійний плюралізм, що стихійно формується, зі всіма його позитивними і негативними рисами. Ідеться про необмежену пропозицію віровчень і релігійно–містичних практик для задоволення широкого спектра індивідуальних та суспільних потреб: від екстатичних переживань до найхімерніших світоглядів, від екзотичних східних чернечих об’єднань до таємних релігійних орденів і напіввійськових об’єднань. Тоффлер навіть передбачив можливість використання цих “спіритуальних товарів” як засобів терористичної і антидержавницької діяльності. Згідно з концепцією Тоффлера масова поява нових релігій, сект і культів є наслідками найбільшого цивілізаційного зсуву, що означає вступ західних країн у постіндустріальну фазу суспільного розвитку. Тоффлер, далекий від апології нових культів, вважав, що найбільші перетворення найближчого майбутнього у сферах культури, науки і навіть виробництва стануть можливими завдяки поширенню, що вже почалося, в межах молодіжної субкультури нової містичної релігійності, магії та окультизму, що дає змогу успішно здійснити “спіритуальну трансформацію” всіх сторін соціальної життєдіяльності сучасного людства. Споглядаючи з великою тривогою на появу строкатої і галасливої розмаїтості нових релігій, він не тільки застерігав від прихованих тут небезпек, а й відзначав повну невідповідність лідерів епохи, що йде в минуле, до зустрічі з політичним екстремізмом нових релігійних об’єднань (Тоффлер, 1999).

Із феноменами “душевного рабства”, спричиненими діяльністю, релігійних організацій деструктивної спрямованості, багато зарубіжних країн зіткнулися на 20–25 років раніше за Україну, тому вчені цих країн зробили

певні кроки на шляху вивчення феноменів психологічного насильства, психологічних зловживань та психологічної експлуатації.

Загалом трансформації особистості в культових групах стали предметом пильної уваги світової психологічної науки з 80-х років минулого століття. Географія цих досліджень надзвичайно широка – від США (Д. Кларк, М. Лангоуні, Дж. Лаліч, К. Джиамбалво, С. Хассен) і Канади (М. Кроуфорд) до Європи (К. Альмендос, С. Жугла, Д. Кунцевич, П. Новаківський), від ПАР до Китаю та Японії (М. Kito, Н. Yamaguchi, Т. Yamaguchi), а зараз дійшла і до країн колишнього СРСР (Є. Волков, М. Вершинін, Є. Вахромов В. Целікова. М. Орел та багато інших). Результати психологічних досліджень деструктивних культів висвітлюються в спеціальних періодичних виданнях. Провідним науковим часописом такого спрямування є “Cultic Studies Journal”, що видається в США.

У контексті окресленої проблематики слід насамперед з'ясувати зміст феномена, означеного поняттям “деструктивний культ”. Арсенал його трактувань досить широкий. Так, С. Хассен, пропонує таке визначення культу: “Деструктивний культ – це будь-яка авторитарна ієрархічна організація (*релігійна, політична, психотерапевтична, освітня або комерційна*), яка:

а) практикує обманне вербування;

б) вдається до використання контролю свідомості, щоб зробити своїх послідовників залежними й покірними лідерові й доктрині. За цією моделлю, саме безпосередні дії групи надають її діяльності деструктивного характеру, а не власне культивовані в ній неортодоксальні вірування. Крім того, існують теологічні, ідеологічні дефініції, на основі аналізу яких група може бути зарахована до культів (Хассен, 2003).

Відомо, що на цей час тільки в США діє більш як 3000 деструктивних культів, від вельми нечисленних місцевих угруповань до величезних міжнародних спільнот, що нараховують сотні організацій у своєму складі. За приблизними підрахунками, понад 15 млн. американців нині залучено до діяльності деструктивних культів.

За змістовим наповненням сучасні культу поділяються на економічні, політичні, психологічні і релігійні. Ми зосередили свою увагу на вивченні душевного рабства в деструктивних організаціях релігійного типу з огляду на найбільшу поширеність саме цього типу культової психічної залежності.

О. О. Скородумов вважає, що в найзагальнішому розумінні секти є одним із типів релігійних об'єднань, для яких характерні усвідомлення винятковості своєї ролі, нетерпимість до інших релігійних течій, пристрасна полемічність, самоутвердження шляхом заперечення всього узвичаєного кола думок і людської діяльності, що перебуває зовні. Звичайно в сектах панує настрій обраних, спостерігається різко виражене прагнення до духовного відродження, ознакою чого вважається строге дотримання певного етичного кодексу і ритуальних розпоряджень, що нерідко спричиняється до фанатизму. На чолі секти завжди стоїть лідер (Учитель, Гуру, Пророк, Живий Бог, Істинний Батько та ін.), який запевняє всіх, що ніби саме він отримав “згори” пророче послання чи то про своє месіанське покликання, чи про трансплантацію в його тіло Ісуса Христа, чи про настання незабаром кінця світу, тощо. Спекулюючи на мріях людей про краще життя, він обіцяє членам своєї секти порятунок під час Страшного Суду і рай на “небесах” (Скородумов, 1995).

Харизматичний лідер, який або “дістав” одкровення від Бога, або вважає себе посланцем Бога з унікальним доступом до Всевишнього (Макдуелл Дж., Стюарт Д, 1993, с.15), зазвичай створює особливу комуну (громаду, сім'ю), поклавши на себе обов'язок духовного (істинного, божественного) батька. Спочатку такі громади розміщуються в якійсь певній місцевості. Наприклад, секта “Народний храм” заснувала ідеальне місто Джонстаун у Гайані, секта “Гілка Давидова” – у центральних преріях штату Техас (США), віссаріонівці знайшли землю обітовану в Мінусинську (Російська Федерація). Коли сектанти виїжджають в інші регіони, від них все одно вимагається сумісне мешкання (Скородумов, 1995).

За М.Вершиніним, **деструктивний культ**, або **секта** – це різновид організації (релігійної або громадської), чия культова (релігійна або психологічна) практика визнається авторитетними інститутами в цьому суспільстві деструктивною щодо : особи й духовного, психічного або фізичного здоров'я, гарантованих прав і свобод; самого цього суспільства, його традиційної структури, установ та інститутів, культури, норм громадського порядку й моральності, цінностей і способу життя, що склалися (Вершинин, 2004).

На думку Дж. К. Росс і М. Лангоуні, деструктивними слід вважати такі групи, у діяльності яких виявляється тенденція до використання крайніх і неетичних методик маніпулювання, що полягає у вербуванні та асиміляції

членів, контролі їхніх думок, почуттів і поведінки як засобів сприяння меті лідера (*Ross J., Langone M., 1988*).

У багатьох зарубіжних країнах основою класифікації сект є не саме віровчення, а способи впливу на людину, замах на її свободу і незалежність. Відповідно до такого підходу в США, Канаді, Франції, Данії та багатьох інших зарубіжних країнах для позначення релігійних організацій використовують терміни “культ” і “деструктивний культ” (у вітчизняній літературі для позначення релігійних організацій другого типу зазвичай вживають поняття “тоталітарні секти”). Така основа класифікації релігійних груп є прийнятною і для сучасних соціально–психологічних досліджень.

Отже, тоталітарними сектами, або деструктивними культурами, є ті секти, котрі порушують права своїх членів і завдають їм шкоди, вдаючись до використання певної методології, яку є всі підстави називати “контролем свідомості”.

Секти – це далеко не нове явище. Скільки існувало людство, стільки існували і секти. Якщо раніше вони склалися з фанатиків, що йшли за якимсь харизматичним лідером, то у ХХ ст. в їхній сутності з’явилося дещо нове: систематичне використання сучасних психологічних напрацювань, спрямованих на придушення волі людини і контроль її думок, почуттів і поведінки, що породжує новий саморуйнівний феномен психіки – душевне рабство, або культову психічну залежність особистості.

У деяких наукових публікаціях, присвячених вивченню релігійності людини в інформаційну епоху, обстоюється думка, що відділити деструктивні культури від недеструктивних досить складно, оскільки методи контролю свідомості використовують нині практично всі існуючі соціальні інститути. Інтенсивність реклами, у тому числі соціальної, величезна. Політичні кампанії так само, як і комерційні структури, використовують практично весь діапазон маніпулятивних технік, створених сучасною психологією. Прихильники концепції інформаційних і психологічних воєн ставлять за мету досягти близького до тотального рівня контролю свідомості та інформованості членів суспільства. Будь–яка релігійна, суспільна або політична група, діючи у своїх інтересах, цим самим завдає збитків іншим соціальним групам. Тому деякі автори, такі як О. Карагодіна та О. Сафронов дотримуються погляду, що проблема деструктивних культів насправді є одним із міфів масової свідомості, які штучно роздуваються певними політичними і релігійними силами, перш за все ортодоксальними

церквами, що втрачають послідовників унаслідок захоплення людей неорелігійними системами (Сафронів, 2004, Карагодіна, 2001).

З такою позицією можна було б і погодитися, якби не страждання людей, що вже тепер потребують фахової психологічної допомоги. Отож спеціалісти із психіатрії і соціальної психології намагаються відповісти на питання: а що ж причиняється до виникнення душевного рабства або культової залежності? Якщо існує травма, то існує і її причина. Подобається це комусь чи ні, а необхідність надавати психологічну допомогу – професійний обов'язок психологів–практиків спонукає нас до пошуку як причини виникнення культової залежності так і шляхів її подолання.

Частина дослідників дотримується думки, що специфічний стиль життя, упроваджений у секті, є провідним чинником виникнення культової залежності.

Пропонуємо увазі читача для самостійного аналізу декілька сюжетів з життя нерелігійних громад.

Одна з дослідниць російського сектантства Людмила Григор'єва (м. Красноярськ, РФ) більше двох місяців спостерігала за життям однієї з громад Білих Братів, видаючи себе за “свою”. Ось як вона описує життя громади – мабуть, найфанатичнішої і найдисциплінованішої сучасної секти:

“Після допуску претендента до кола “вибраних”, коли йому повідомляється адреса явочної конспіративної квартири, де відбуваються закриті збори, починається наступний етап залучення.

Перше, що пропонується людині для уникнення “державного кодування” – це максимальна самоізоляція від усіляких можливих зовнішніх дій. Сюди належать заборони на перегляд телепередач, кінофільмів, прослуховування радіо, аудіозаписів тощо; читання будь-якої періодики, будь-якої літератури – художньої, технічної, навчальної та ін.; користування електротехнікою, будь-якими складними приладами. Аргументуються вищеперелічені вимоги тим, що “всюди вже панують сатанинські енергії і відбувається перетворення людей у біороботів”. Замість цього настійно рекомендується максимальну кількість часу проводити серед братів, проповідуючи віру, читаючи релігійну літературу, співаючи псалми, молячись, обговорюючи “божественні послання” і т.і.

Наступний етап – заборона не тільки на опосередковані контакти з контрінформацією, а й на можливі альтернативні особисті контакти. При

ухваленні цих вимог і в ході їх виконання відбувається поступова перебудова всього способу життя людини, про що свідчить розрив нового члена Білого Братства зі всім своїм колишнім оточенням і перетворення його в мандрівного проповідника, що особливо заохочується і всіляко пропагується. У цьому випадку вже сто відсотків часу людина проводить усередині організації, усе глибше проймаючись її ідеями і настановами. Гранично чіткий, жорсткий режим життя в общині не залишає часу і можливості для відволікання на якісь інші питання чи проблеми. Тут фактично маємо справу із створенням обстановки неперервного масованого само- і взаємонавіювання.

Розглянемо докладніше цей режим:

о 4–5 ранку – загальний підйом. Вранішня молитва;

з 8–9-ї ранку до 5–6-ї вечора – проповідь, розповсюдження літератури;

з 7-ї до 9-ї вечора – так звана літургія;

о 9-й – загальна трапеза;

після їжі – бесіди на релігійні теми, прослуховування в записах виступів Юоанна Свами і Марії Деві;

близько 12-ї – відбій (за винятком тих, хто мусить уночі вартувати) (Філатов, 1996, с. 201–219).

Усі перелічені вище дії доповнюються низкою заходів, спрямованих на загальне ослаблення організму, розбалансування звичного, нормального ритму фізіологічного життя, що полегшує навіювання і посилює його дію.

Описаний режим життя Білих Братів свідчить, що в секті, *по-перше*, практикується обмеження сну до можливого мінімуму. У середньому ревний юсмаліанин спить не більше 4–5 годин на добу. *По-друге*, рекомендується змінити харчування: єдина на добу трапеза складається тільки з рослинної їжі. Разом із м'ясом, рибою, яйцями з раціону вилучається цибуля, часник, шоколад, а також усі готові продукти, напівфабрикати, тонізуючі напої. *По-третьє*, вводиться повна, абсолютна заборона на статеве життя, доповнена заборонаю навіть на випадкові доторки, причому не тільки до людей, а й до домашніх тварин: “Прагніть постити у всьому і завжди: мало спати, уночі молитися, пильнувати. Ніяких “космічних шлюбів !” – закликають “пастирі” своїх “овець”. Рекомендується також обливатися крижаною водою, ходити босоніж. Якщо, внаслідок цього, людина захворіла і в неї різко підвищилася температура, то це потрактовується як проходження “вогненного хрещення”, що веде до омолодження і спалювання “внутрішньої скверни”. У результаті людина, організм якої перебуває у стані сенсорного голодування, що су-

проводжується нервовим і фізичним виснаженням, зміною гормонального фону, стає ідеальним об'єктом для всіляких маніпуляцій.

Квінтесенцією глибокого навіювання можна назвати описану Григор'євою систему так званих літургій. Виглядає це таким чином: “У невеликому замкнутому просторі (зазвичай це житлова кімната в квартирі) при вимкненому світлі, щільно закритих дверях і зашторених вікнах тісними рядами стають на коліна “брати” і спрямовують погляди на підвищення, де встановлюється зображення “матінки”. Перед фотографією Марії Деві запалюють свічку, і зображення в полум'ї, що мерехтить, починає нібито рухатися, оживати. У кімнаті лунає перешіптування : “Матуся з нами, вона чує нас! Матуся дивиться! Вона усміхається! Вона тут!” Поклони і ритмічна декламація молитовних текстів здійснюються у все більш швидкому темпі протягом півтори–двох годин, і на піку переживань відбувається розрядка у вигляді сліз, істеричних вигуків, надривних покаянь учасників дійства” (Філатов, 1996, с. 201–219).

У США, Європі, Росії, та й в Україні почали з'являтися останнім часом громадські організації, метою яких є надання інформації та допомога жертвам тоталітарних культів. За свідченням Я. М. Щекатурова, лідера громадської організації “Діалог” (м. Дніпропетровськ), протягом місяця до них звертаються з проханням про допомогу близько 20 осіб. У 80% випадків – це родичі людей, які постраждали через деструктивну діяльність культів. З огляду на різноманітність існуючих культів, скарги за їх видами розподіляються так: релігійні культи – 80%; комерційні культи – 10%; політичні – 1%; психо–терапевтичні – 9%. З них 20% – це безпосередньо люди, котрі особисто постраждали від культів. Якщо узяти за 100% людей, що особисто потерпіли через діяльність культів, то психологічна шкода становитиме 90%, а матеріальна –10%.

За спостереженням Я. М. Щекатурова, потерпілі в 70% випадків потребують втручання психіатра і 30% – допомоги психолога. Зазвичай нарікання родичів дуже схожі: розрив родинних стосунків, зниження матеріального достатку, послаблення інтересу до суспільної і професійної самореалізації, замкнутість у вузькому колі культу, виразні психічні відхилення. Особливу тривогу з боку родичів викликає становище дітей у сім'ях, де обидва батьки або один з них сектанти.

Найбільш повно узагальнив наслідки перебування індивіда в деструктивному культі Є.Н.Волков (Волков, 1996). Основні проблеми тих, хто

опинився під “залізною п’ятою” культів, можна поділити на чотири основні групи: психічні, психосоматичні, соматичні і соціальні.

Психічні наслідки перебування свідомості особи під культовим контролем мають такі прояви:

крайнє порушення особистісної ідентичності (радикальні зміни особистості);

дисоціуючі (плаваючі) стани, що за механізмом тригера повертають особу до спогадів про культове життя;

напади паніки й тривожності.

депресія: розлади, пов’язані з посттравматичним стресом. Сповільнений психічний розвиток, втрата психологічної сили, відчуття провини;

страх, втрата довіри до людей; боязнь близькості і зобов’язань, що призводить до проблем у стосунках з іншими людьми, працевлаштуванні;

ознаки духовного насильства: втрата сили волі і контролю над своїм життям. Посилення залежності і повернення до “дитячої” поведінки, (регрес в інфантильність);

зміни в поведінці: втрата спонтанності, безпосередності й невимушеності, притлумлення відчуття гумору, нездатність підтримувати близькі, дружні взаємини поза культом або насолоджуватися невимушеними зв’язками;

втрата автономності, здатності самостійно ухвалювати рішення і критично мислити (особливо в групах, де учасники покладаються на думку вищих осіб або лідера при ухваленні етичних і практичних рішень, наприклад: чи варто одружуватися, покинути роботу, навчатися в коледжі, відвідувати батьків, тощо. Сила впливу з боку секти більша там, де обмежений доступ до джерел інформації).

затримка досягнення зрілості (наприклад, 30-річний культист, який ніколи не призначав побачень через культові заборони).

психічні розлади: галюцинації, спотворене сприйняття реальності, роздвоєння особистості, нервові зриви, психопатичні епізоди, параноя, манія величч, регресія до дитячої поведінки, суїцидальне мислення (ці симптоми найбільш виразно проявляються в групах, що широко використовують методики зупинки мислення).

Суспільними проявами негативного впливу культів частіше є такі:

ослаблена психологічна інтеграція, тобто розрив зв'язків з докультурою сім'єю, традиціями, друзями, цінностями, відмова від обраної колись мети;

прагнення культистів існувати у вузькому часовому вимірі – теперішньому часі, відкидаючи минуле і майбутнє;

відчуженість, ворожість, паранойя та апатичність щодо суспільства.

Психосоматичні проблеми:

Розлади сну: кошмари.

Розлади з боку органів травлення. Сексуальні відхилення.

Психосоматичні симптоми у вигляді головного болю, болів у спині, астми, подразнень шкіри.

Соматичні проблеми зазвичай виявляються у такій формі:

погіршення фізичного стану;

підвищена схильність до нещасних випадків, хвороб;

відчуття загальної стомленості.

Усі зазначені вище прояви культових впливів пов'язані з практикованими в культах методиками, спрямованими на знеособлення членів угруповань. Сюди ще слід додати у деяких сектах – безладність у статевих зв'язках або проституцію, сексуальні зловживання, особливо щодо жінок і дітей, а відтак ризик захворювань, що передаються статевим шляхом, побиття членів секти, у тому числі дітей, передчасну смерть через неналежний медичний догляд, або цілковиту відмову від лікарської допомоги.

Вважаємо, однак, за потрібне зауважити, що викладене вище попередження щодо небезпеки залучення до деструктивних культів зовсім не означає повного відкидання й дискредитації релігійного світогляду. Адже багато дослідників визнають і свідомо обстоюють релігійну потребу людства. Тому увага наукової спільноти має зосереджуватися насамперед на виробленні критеріїв, за якими можна було б розпізнати, де маємо справу з доброякісною релігійною громадою, а де йдеться про деструктивну тоталітарну групу. Так, керівництво з надання допомоги жертвам духовного насильства за редакцією М. Лангоуні (*RECOVERY FROM CULTS. HELP FOR VICTIMS PSYCHOLOGICAL AND SPIRITUAL ABUSE, 1993*), наводить критерії, послуговуючись якими об'єднання людей можна віднести до релігійної громади, або до деструктивного культу:

релігія поважає автономність індивідуума / культ форсує поступливість особи;

релігія толерантно ставиться до допитливості вірян і навіть заохочує їх до цього, не забороняючи висловлювати незалежні думки / Культ відкидає навіть можливість критичного мислення;

релігія сприяє психоспіритуальній інтеграції / Культ розмежовує у своїх учасниках добре нове “Я” і старе погане “Я”;

релігія прагне наситити духовні потреби людини / Культ експлуатує їх;

релігійна конверсія сприяє розкриттю внутрішніх ресурсів людини для досягнення особистісної ідентичності / Культурна конверсія впливає на зовнішні патерни поведінки, не дбаючи про внутрішню ідентифікацію індивідуума;

релігія заохочує шлюб / Культ часто примушує людину ставитися до членів своєї сім’ї як до ворогів;

релігія шанобливо ставиться до сексу між подружжям/ Культ або допускає сексуальну розгнузданість, або ж закликає до повного убивання плоті.

Близьким до наведеного вище ряду є перелік відмінностей між культом і релігією, складений на основі власних досліджень Є. Є. Вахромовим (Вахромов, 2001):

Релігія поважає автономність індивідуума – культ так чи інакше пригнічує його самостійність, формує залежний тип особистості.

Релігія терпимо ставиться до питань критичного мислення – культ категорично відкидає незалежне мислення.

Релігія поважає сім’ю – культ її руйнує.

Релігія дає можливість людині серйозно подумати, перш ніж взяти на себе обітницю, – культ домагається швидкої згоди, уникаючи належного інформування новоініційованого.

Релігія шанобливо ставиться до таїнств особистості, сприяє її інтеграції – культ грубо втручається в глибини людської свідомості й підсвідомості, зумовлюючи розщеплення особистості на добре культове Я, і погане – інше.

Релігія засуджує сексуальні стосунки між духівництвом і віруючими – культу часто зобов’язують адептів вступати в такі зв’язки;

Релігія розглядає гроші як засіб, що має підпорядковуватися етичним обмеженням – для культів гроші є засобом досягнення мети їхніх лідерів.

Низка досліджень присвячена з’ясуванню причин залучення людей до релігійних груп, що сповідують екзотичні переконання. Так, Ц. П. Короленко і Н. В. Дмитрієва вважають, що секта приваблює людей насамперед тим ,

що в них виникає особливе враження появи сенсу життя, такого бажаного відчуття безпеки після пережитих психологічних травм. Перебуваючи під владою травматичних переживань, люди легко залучаються членами секти в свої ряди. Ними опановує бажання подолати в рамках секти свій душевний біль. Контингент сект так само легко поповнюється недостатньо структурованими особами з лабільною психікою. Такі люди не здатні критично мислити, тому легко потрапляють у залежність. Прилучаючись до діяльності секти, вони розглядають її як засіб власного порятунку, спасіння своєї душі.

Отож активні учасники секти, спільно проводячи час (молитви громадою, виконання колективних обрядів, проведення зборів), знаходять себе в новій реальності, дістають особливе відчуття безпеки, належності до групи. Гуру має незаперечний авторитет, сприймається членами секти як божественна фігура Над отця або Над матері. Він може задовольняти різні сподівання і прагнення членів секти, оскільки наділений надзвичайними здібностями здатний спрямовувати на правильний шлях до порятунку. Члени секти сприймають свою спільноту як ідеальне суспільство братів і сестер, натхненних однією ідеєю, спільною метою. Отож, секта для більшості з них стає видом досконалої сім'ї (*Короленко, Дмитриева, 1999*).

Питання особистісної схильності до культової залежності та пошуку методів діагностики цього явища, запобігання йому хвилює багатьох учених і психологів–практиків. Однак досі дослідники соціально–психологічних аспектів релігійного сектантства не дійшли єдиної думки щодо того, хто і чому потрапляє в секти: одні вважають, що в секти йдуть тільки не самодостатні, скривджені долею люди, а також ті, хто потерпає від психічних захворювань; інші ж схиляються до думки, що в секті може опинитися кожен з нас, але в певний кризовий, скрутний період життя.

Так, В. Мейсснер стверджує, що такі ірраціональні форми релігійного досвіду, як транс, екстаз, містичні переживання, приваблюють передусім істериків. Культурні, що сповідують переживання жертвності, гіпертрофії мотиву страждання становлять, на його думку, інтерес для депресивних. Ідеї ненависті до ворогів віри приваблюють зазвичай параноїків; вони ж і стають найчастіше запеклими фанатиками. За спостереженнями Мейсснера, релігійні культури з їхніми ідеями винятковості й привілейованості учасників ваблять до себе осіб з нарцисичною поведінкою (*Meissner, 1991*). Д. Кларк пояснює прагнення людини до містичних переживань і її віру в паранормальні явища насамперед потребою самоактуалізації (*Clarke, 1993*).

Втім, фахівці американської організації “Мережа інформування про культури” (Cult Awareness Network – CAN) вважають, що під вплив секти може потрапити будь-яка людина. Імовірність такої небезпеки зростає в так звані перехідні періоди, до яких відносять:

- перший рік поза сім'єю;
- зміну роботи або її втрату;
- рік до або рік після закінчення навчального закладу;
- раптову хворобу, смерть близької людини або нещасний випадок;
- період відпустки або канікул;
- зміну способу життя (*Джамбалво, 1995*).

Як стверджують Д. К. Росс і М. Д. Лангоуні, існує низка чинників, які впливають на вразливість особи щодо втягування в секту. До таких чинників дослідники зараховують: етап розвитку людини, особливості її життєвої ситуації, особисту біографію, психологічну схильність до членства в культурі. У підлітковому віці молодь ще не обтяжена серйозною відповідальністю і зобов'язаннями, як-от: наявність сім'ї, робота з повним робочим днем. Молодим людям бракує життєвого досвіду, у їхньому світогляді часто поєднуються наївність та ідеалізм, що робить їх відкритими до сприймання пихатих обіцянок і спрощених відповідей, пропонованих культурами. До ситуаційних чинників ці автори відносять розлучення, безробіття, зміну місця проживання, від'їзд на навчання в коледж, смерть близької людини, погіршення самопочуття через вік або хворобу. Не обійшли дослідники своєю увагою і біографічні чинники та чинник сімейного виховання. Так, аналізуючи чинники особистої біографії, вони відзначають, що молоді люди, які зростають у бідному оточенні, серед вуличної шпани, більшою чи меншою мірою готові протидіяти прийомам безсоромних вербувальників. Атмосфера цинізму, підозри й загострені інстинкти виживання роблять цих підлітків менш уразливими для культур порівняно з їхніми ровесниками із сімей, що мають середній і більш високі доходи. Отож, на думку Росса і Лангоуні, ступінь сімейної близькості, частота і якість спілкування, демократичність або авторитаризм членів сім'ї можуть зменшувати, або ж навпаки, посилювати вразливість людини щодо культур. Проте підстав для однозначного висновку з цього питання дослідники так і не знайшли: серед членів культу є вихідці як із міцних, щасливих, сімей, так і з неповних та неблагополучних (*Росс, Лангоуні, 1998*).

А втім, за критерієм життєвого досвіду можна побачити певну диференціацію. Вихідці з тоталітарних або криміналізованих сімей мають

деформовану емоційну систему, що виявляється в зниженні чутливості, емпатії та людяності. Саме такі особи і стають вербувальниками. Вихідці з благополучних сімей, що не дістали “щеплення” у вигляді досвіду боротьби за свою життєву позицію, виростили в умовах гіперопіки, мають порівняно низький соціальний імунітет. Як підтверджує досвід, вони часто опиняються серед жертв деструктивних культів.

На думку психологів, які досліджують культи, не останню роль у втягуванні людини в культові групи відіграють також індивідуальні особливості психіки особи. Серед чинників психологічної схильності передусім називають такі: психічні розлади, сором'язливість, довірливість, низький рівень терпимості щодо двозначності, наївний ідеалізм, розчарування в культурі, сприйнятливості або тяжіння до станів на кшталт “трансу”, нерозбірливе прагнення духовного сенсу (*Вахромов, Волков, Вершинин*).

До причин захоплення сектантством В. Батаєв, який досліджував adeptів Аум Сінріке, відносить також прагнення до самовдосконалення, усвідомлення реальної цінності свого Я, сподівання позбавитися фізичних недуг і душевного дискомфорту, а також пошук істини. При цьому дослідник відзначає, що багато хто з членів общини до вступу в неї читав езотеричну східну філософську і релігійну літературу, замислювався над вічними питаннями: про сенс життя, сутність добра і зла, про Всесвіт, Бога і т.ін.; дехто в ході цих пошуків приймав хрещення, відвідував православний храм (*Батаєв, 1995, с. 40*).

Вивчаючи клінічні, психологічні та кримінологічні аспекти поведінки групи adeptів секти п'ятидесятників, Ю. Антонян і В. Гульдман дійшли висновку, що серед обстежених були як психічно здорові особи, так і психопатичні, акцентуйовані особи та психічно хворі. Членами секти були люди з різною освітою, різною долею: мотиви приходу в секту також були різні. Сприятливим ґрунтом у всіх випадках була наявність заблокованих, значущих у період часу, що передувало приходу в секту, мотивів – комунікативного, самоствердження, прагнення бути в центрі уваги оточення і т. ін. Реальна або умовна блокада значущих мотивів мала певне місце в структурі особової дисгармонії. Поява нового провідного мотиву (участь у житті релігійної секти), що сприймався як універсальний спосіб розв'язання актуальних життєвих труднощів, котрий знімає потребу в логічному аналізі, активних самостійних діях, повністю перебудовувала колишню ієрархію

мотивів, приводила до певної особової трансформації” (Антонян, Гульдман, 1991, с.101).

Отже, можемо зробити висновок, що звичні для психології критерії диференціації, такі як життєвий досвід, сім'я, психологічні особливості, освіта, психічне здоров'я – нездоров'я не підходять для цієї ролі, коли йдеться про культову залежність.

Очевидно, спроби вивчення феномена культової залежності, здійснені фрагментарно у площині однієї наукової дисципліни, не дають змоги зрозуміти механізми його виникнення. Потрібен об'ємний критерій, системний підхід. Однією із спроб такого підходу є, з нашого погляду, теорія Р. А. Уїлсона та Т. Лірі про контури свідомості, за допомогою якої можна пояснити дію соціально–психологічних механізмів програмування і перепрограмування людини. Теорія Р. А. Уїлсона і Т. Лірі добре поєднується з методами деструктивного контролю свідомості і допомагає зрозуміти, чому лідери деструктивних організацій прагнуть повернути людей в різні періоди дитинства, актуалізувати інфантильні стани (*Деструктивные психотехники, 2002*).

Згідно з уявленнями Уїлсона і Лірі, нервова система людини потенційно складається з восьми контурів, або механізмів, або “міні–мізків”. Чотири з них розташовані в лівій півкулі мізку; вони активні і забезпечують наше соціальне виживання; чотири інших контури містяться в “безмовній правій півкулі” мізку і поки що пасивні, але активізуються в процесі нашої подальшої еволюції.

Перший контур – контур немовляти забезпечує біологічне виживання. Він пов'язаний із сигналами безпеки – небезпеки тут і тепер..

Другий контур – контур дитини, яка вчиться ходити, – це Его, пов'язаний з рухом та емоціями.

Третій, вербально–символьний, контур учня – це розум, виявляється в мові й пізнанні.

Четвертий, соціостатевий, контур дорослої людини – це особистість, корелює із сімейною поведінкою.

Унаслідок промивання мізків, відносно простого механічного процесу, ці чотири контури мізку поступово розмиваються, відбувається їх переімпринтування. Простота цього процесу зумовлена тим, що первинне імпринтування цих контурів теж відбувається досить просто.

Перший контур, або біовиживальний мозок, активізується при народженні дитини. Його функція полягає в пошуку їжі, повітря, тепла,

комфорту, уникненні всього небезпечного, ворожого, отруйного. Біовживальний контур нервової системи тварини запрограмований на пошук зони безпеки і комфорту поблизу материнського організму. У разі відсутності матері з навколишнього середовища вибирається найближчий об'єкт, який може її замінити. Імпринтування цього контуру в людини закріплює основну позицію довіри або підозрілості щодо до зовнішнього світу на все її подальше життя. Саме воно визначає зовнішні подразники, які надалі завжди запускатимуть реакції наближення або уникнення. Такі основні реакції, як тривожність, страх, неспокій або, навпаки, відчуття впевненості, безпеки, захищеності, які запускаються цим імпринтом, уже ніколи пізніше не змінюються.

Можна поділяти чи відкидати погляди Уїлсона і Лірі, однак їхній висновок вартий уваги: “Коли біовживальний контур сигналізує про небезпеку, всі інші види психічної діяльності припиняються”. Це дуже важливо для розуміння принципів перепрограмування мізку: щоб сформувати новий імпринт, потрібно повернути суб'єкта у дитячий стан, тобто в стан імпринтної вразливості першого, біовживального контуру.

У 70-і роки минулого століття громадськість була шокована поведінкою заручників – ті настільки емоційно прив'язалися до терористів, які їх захопили, що фактично ототожнилися з ними. Цей ефект дістав назву стокгольмського синдрому. Уїлсон і Лірі пояснюють дивний на перший погляд феномен так: жертва керується інстинктами, які примушують її шукати первинний імпринт – фіксувати увагу на будь-якому зовнішньому об'єкті, який найбільш близький до архетипу матері. Полонений може імпринтувати будь-яку істоту, що приносить їжу. Щоб повернути дорослу людину до стану імпринтної уразливості другого контуру, треба примусити її відчутти себе безпорадним немовлям. Саме застосовуючи тактики терору, можна викликати в людини панічне відчуття безпорадності. Основна імпринтна вразливість виникає, коли суб'єкт приходять до висновку: У мене немає вибору: вони можуть зробити зі мною все, що схочуть. У решті решт, учені доходять висновку, що карта реальності іншої людини, якою б ексцентричною і параноїдальною вона нам не видавалася, має не менше сенсу, ніж наша власна карта реальності. “Люди стають вегетаріанцями, нудистами, комуністами або зміє поклонниками через те ж, через що інші стають католиками, республіканцями, лібералами або нацистами.” (*Цит. Деструктивны́е психотехники, 2002, с. 129–138*)

Однак зауважимо, що тут зовсім нехтується ознака людяності. У теоретичних розмірковуваннях ставлення до людини як до біологічного робота використовується як дуже зручна модель для пояснення її діяльності на рівні автоматичних процесів. Але таке ставлення є обмеженим, коли йдеться про феномени людської свободи і свідомо обрані непрагматичні вчинки.

1.2. Показники деструктивності неокультів

Те, що відбувається із жертвами деструктивних тоталітарних культів, нагадує феномени, описані в психіатрії ще наприкінці XIX ст. Так, 1886 р. французький учений П. Реньяр опублікував історико–психіатричне дослідження “Розумові епідемії”, де описав “розумові” епідемії середньовіччя: демонізм, сомнамбулізм, морфіноманію та ефіроманію, манію величчя. Дослідник зауважив позитивну дію механізму наслідування у вихованні дітей і разом з тим показав негативний бік цього механізму, навівши за приклад випадки наслідування зла. За Реньяром, в історії людства бувають моменти, коли вся нація немов уражається недугою, втрачаючи волевиявлення. Досягнувши піку, епідемія в решті–решт іде на спад, відтак настає період спокою, який може тривати більш–менш тривалий проміжок. Отож, детально описавши такий феномен, як божевілля наслідування, він визнав, що поряд з фізичними епідеміями бувають епідемії розумові. На його думку, сутність останніх завжди одна і та сама, обставини ж впливають лише на форми епідемій. Середньовічні розумові епідемії як суспільне божевілля породжені тими самими чинниками, що епідемії нашого часу, але й значною мірою відрізняються від них. Реньяр виокремив соціальні умови, що підтримують розумові епідемії, визначивши за головні зовнішні обставини та моральність навколишнього середовища. Головним недоліком людей, що жили в кінці XIX ст., учений вважав егоїзм.” (Реньяр, 2004).

Звичайно, аналізуючи соціально–психологічні чинники виникнення культової залежності, ми могли б і зовсім не брати до уваги думку вченого, який жив майже півтора століття тому назад, якби не його прогноз щодо епідемій майбутнього для нього XX ст. Прогноз виявився напрочуд точним, що підтверджує правильність напряму наукового пошуку Реньяра.

Важливою науковою подією кінця XIX ст. стало впровадження в науковий ужиток понять “психічна епідемія” і “психічне інфікування”. Підставою для цього стали медико–психіатричні дослідження ученими–

психіатрами В. Бехтеревим та І. Сікорським секти психічно хворого Кондрата Мальованого, що діяла в Київській губернії.

Водночас, в медичних колах послуговувалися ще одним близьким за змістом поняттям “етичне (моральне) божевілля”, яке означало “психічну хворобу, що призводила до втрати людиною моральних уявлень як мотиву поведінки. Етичне божевілля (етична сліпота, етичний дальтонізм) характеризують такий стан людини, коли вона стає байдужою до добра і зла, не втрачаючи, проте, здатності теоретично чисто формально їх розрізняти. На думку фахівців, етичне божевілля розвивається на ґрунті спадкової психічної звироднілості і є невиліковним” (*Бестужев–Лада, 2002*).

А. Л. Чижевський, який на початку ХХ ст. досліджував чинники виникнення і поширення масових психозів, підтвердив існування цих явищ сімома випадками масових самоспалень розкольників у ХVІІІ ст. (*Чижевский, 1928, с. 117–118*).

Отже, феномен розумових або психічних інфекцій фіксується дослідниками вже більше як сто років тому назад, причому це явище прямо або побіжно пов’язано з рівнем моральності даної спільноти.

Поняття “токсичної віри” сформулювали і ввели в науковий обіг дослідники С. Артербрун і Дж. Фелтон, що дає змогу наблизитися до розуміння спільних механізмів виникнення культової залежності і наркоманії. На думку психологів, запропоноване поняття підкреслює аналогію між патологічною релігійністю і наркотичною залежністю: “Віру можна назвати токсичною, якщо хтось використовує Бога або релігію для досягнення вигоди, влади, задоволення або престижу” (*Arterburn S., Felton J., 1991*). Як приклад наводиться настанова невтручання у внутрішній біль людини або зовнішню несправедливість; налаштованість людини на очікування, що Бог зробить те, на що вона сподівається. Водночас дослідники переконані, що справжня віра не може бути помірною. Шукань Бога не може бути забагато (*там само*). Заслуговують на увагу і виокремлені цими дослідниками різновиди токсичної віри:

компульсивна релігійна активність: зумовлена почуттям провини, сподіваннями на особливу прихильність Бога; люди, яким властива ця форма релігійності, справді старанно працюють, але схильні вірити в те, що Бог віддасть їм більше, ніж іншим;

лінь: люди, яким притаманна ця форма віри, замість того, щоб діяти самим, благають Бога про чудо; вони знімають із себе будь-яку відповідальність;

самоцентрованість: люди, що сповідують цю форму релігійності, попри заповіт Христа “паси овець Моїх”, не виявляють жодної уваги до інших; для них понад усе лише власний порятунок.

Що ж до характеристик токсичної віри, то, на думку дослідників, визначальними є такі:

нав’язування думки про надзвичайні знання або можливості;

авторитарність;

менталітет на зразок “ми проти них”;

переважає мотивація покарання;

неадекватна надстаранність у служінні;

негативні фізичні та емоційні наслідки;

закритість комунікацій;

введення особливих правил щодо поведінки та одягу (*Arterburn S., Felton J., 1991*).

Наведені вище ознаки стосуються також численних різновидів адиктивної поведінки.

Не менш цікавими видаються нам із цього погляду дослідження Д. Кунцевича, який використав у роботі 16–ти факторну шкалу Кеттела. Випробовуваними стали вихідці з різних культових груп, усього 91 особа. За результатами факторного аналізу вчений виділив такі типи особистості: домінантну, залежну, невротичну та інтегровану. Водночас усіх випробовуваних він розподілив на три групи:

1) особи, які переживають почуття залежності і страху;

2) особи, які зазнають тиску групи;

3) особи, які потерпають від почуття провини.

За Кунцевичем, випробовувані, що втратили почуття особистої автономності, переживають почуття провини, залежності від групи. Для всієї вибірки характерні такі ознаки: обмеженість у сфері життєвих виборів; несаможиттєвість у соціальній та інтимній сферах; обмеженість світогляду (*Kunczewicz D, 2005*).

Основною темою виступів на міжнародній науково–практичній конференції “Тоталітарні секти – загроза ХХІ сторіччя” 23–25 квітня 2001 р. (м. Нижній Новгород, РФ) стало підтвердження лікарською практикою загрозливого зростання психічних захворювань і нервових розладів у зв’язку з поширенням нетрадиційних релігійних культів, які найчастіше вироджуються в тоталітарні секти, що прирікають своїх послідовників на матеріальне і духовне зубожіння, страждання, втрату здоров’я і навіть на смерть.

Особливу небезпеку становить вторгнення сект у сферу медицини, що часто має протизаконний злочинний характер. Лікарі, які брали участь у конференції, одностайні у своїх висновках. Вони стверджують, що в adeptів тоталітарних сект, які опинилися в психіатричних клініках Росії, спостерігаються різні порушення психіки: залежний розлад особистості, індукований психоз, посттравматичні стресові розлади, депресія, кошмари. Так, лікар Н. В. Бондарев, обстежуючи жертв культових організацій, серед характерних розладів виділив психози, частина яких є відповіддю на залякування adeptів: лякання швидким кінцем світу, неготовністю увійти до Небесних Обителів, непростими важкими гріхами. Вихід із таких станів порівняно нетривалий. Однак в інших випадках психози можуть бути затяжними; вони можуть поновлюватися в разі споглядання adeptом атрибутики секти. Особливо небезпечною видається методика формування образу ворога, що часто призводить до трагедій, як у випадку з молодою жінкою, що вбила свою малолітню доньку. Ця adeptка “Спільноти Фіолетового Полум’я” перебуває на примусовому лікуванні, хоча переконливих доказів щодо її психічного захворювання, яким можна було б пояснити вчинену дію, нині немає. Це свідчить про незаперечну взаємопов’язаність кримінального діяння особи і наuczіння, настановлювання з боку секти (*Матеріали міжнародної науко-практичної конференції “Тоталітарні секти – угроза XXI века”, Нижній Новгород.*).

Амбулаторні спостереження показали, що нині перші місця все частіше посідає так званий залежний розлад особистості, що характеризується: перекладанням на інших відповідальності за прийняття важливих рішень; небажанням індивіда висувати навіть обґрунтовані вимоги до людей, від яких він залежить; його неадекватною податливістю бажанням цих людей; відчуттям безпорадності поза сектою; страхом залишитися сам на сам зі своїми проблемами; нездатністю ухвалювати повсякденні рішення без чийось порад, підказок збоку. Описаний розлад особистості часто називають “пораженським”, з огляду на ту битву, яка ведеться за душу кожної людини. Дослідники звертають увагу на особливий посттравматичний стресовий розлад, який спостерігається в осіб, що тривалий час перебували в культі. Колишні adeptи ще довго бачать уві сні кошмари, психіка таких осіб емоційно притлумлена; вони відчужені від інших людей, їм важко повернути відчуття радості. Такі особи прагнуть всіляко уникати того, що нагадувало б їм про перебування в секті. Розлад адаптивності виражається також і у вигляді пролонгованої депресивної реакції тривалістю один рік і більше, й у відчутті тривоги,

неспокою, напруженості. Майже у всіх розглянутих випадках спостерігалось відчуження, відособлення між членами сім'ї: між батьками і дітьми, подружжям, дітей між собою за принципом: хто не член секти, той чужий (*Материалы международной научно-практической конференции "Тоталитарные секты – угроза XXI века" Нижний Новгород, с. 231*).

Багато сект ведуть вербування під прикриттям боротьби з наркоманією та алкоголізмом, однак спілкування із такими хворими показало, що сектантське "лікування" не тільки неефективне, але і небезпечне.

Окрім медичних аспектів, зауважено також негативні соціальні наслідки деструктивної діяльності культів, насамперед розпад сім'ї і, як наслідок, страждання дітей, що залишилися без одного з батьків, деформація дитячої психіки через залучення до діяльності секти, необхідність брехати, відчуження від рідних – не членів культового новоутворення.

Складнощі адаптації в суспільстві, за висновками фахівців, виникають у всіх без винятку сектантів, посилюючись такими негативними соціальними чинниками, як розпад сім'ї, страждання дітей, спекуляція на почуттях, втрата майна тощо. (*Материалы международной научно-практической конференции "Тоталитарные секты – угроза XXI века" Нижний Новгород, 2001, с. 229*).

Дж. Лаліч наголошує, що у зв'язку з наявністю окремих психіатричних симптомів у вихідців з культів, їм часто помилково ставлять діагноз психотичного розладу, і навіть посилено лікують ліками через поведінку, пов'язану з їх культовими віруваннями і практикою, включаючи впадання в інтенсивні дисоціативні стани. Фактично, всі ці люди не страждають галюцинаціями в строгому медичному сенсі, а реагують так, як їх навчили, для того, щоб пристосуватися до надмірних медитативних або трансоподібних станів. У деяких культах вважають, що обраний буде мати видіння гуру або напівбогів, що він побачить "небесні видовища" або почує "небесну музику", причому все це розглядають як ознаку просування вперед на "шляху". Пацієнт, що поводитьсь таким чином, реагує на навчання, а не демонструє психічне захворювання (*Тобиас, Лаліч, 2000*).

Дослідники післякультових розладів М. Сінгер і Р. Офше найчастіше спостерігали у колишніх членів культів різні ступені розпаду особистості. Через культурний шок, тривогу, відчуження і розчарування як у культі, так і в суспільстві, їм був потрібен час на адаптацію і переоцінку індивідуальних цілей та цінностей. Учені також виокремили такі штучно викликані психопатології: реактивні психози, що викликають подібне до шизоїдного

порушення психіки у індивідуумів, що не мали у минулому психічних розладів, які в середньому тривають від одного до п'яти місяців;

посттравматичні стресові розлади;

нетипові дисоціативні порушення;

тривога, породжена релаксацією;

неоднорідні реакції, включаючи тривогу у поєднанні з когнітивною неефективністю;

пошкодження власного тіла, фобії, самогубство і вбивство;

низка фізичних хвороб психогенного походження на зразок інфарктів міокарду, паралічів, астми, виразкових хвороб і несподіваних смертей (*Singer, Ofshe, 1990, p. 191*).

Американські учені після тривалих дискусій про переживання та досвід осіб, які постраждали від діяльності деструктивних культів дійшли висновку, що мають справу з особливим явищем, яке заслуговує на окремий психотерапевтичний статус. Д. Герман, разом з іншими дослідниками і клініцистами, наголошує, що люди, які постраждали від тривалої травми, що неодноразово повторювалася, заслуговують на визнання травми, яка має окрему категорію діагнозу. Герман дала цьому явищу назву – складний посттравматичний стресовий розлад (*complex post-traumatic stress disorder*).

Такий статус отримують люди, які мають досвід підпорядкування тоталітарному контролю протягом тривалого періоду (місяці і роки). Приклади включають заручників, військовополонених, в'язнів концентраційного табору і членів деяких релігійних культів, що вижили. Приклади також включають тих, хто піддався дії тоталітарних систем в сексуальному і сімейному житті, включаючи тих, що вижили після домашнього побиття, фізичного або сексуального насильства в дитинстві і після організованої сексуальної експлуатації.

1. Зміни в регулюванні афекту, що включають:

постійну дисфорію (пригнічений настрій, несвідома тривога);

хронічну суїцидальну заклопотаність, тілоушкодження;

бурхливий або надзвичайно пригнічуваний гнів (може чергуватися);

непереборна, маніакальна або у край стримувана сексуальність (може чергуватися).

2. Зміни в свідомості, що включають:

амнезію або гіпермнезію відносно травмуючих подій,

нестійкі диссоціативні епізоди,

деперсоналізацію / дереалізацію,

оживлення досвіду в пам'яті або у формі нав'язливих симптомів посттравматичного стресового розладу, або у формі уявної заклопотаності.

3. Зміни в уявленні про самого себе, що включають: відчуття безпорадності або параліч ініціативи, сором, провину і самозвинувачення;

відчуття осквернення або тавра; відчуття повної відмінності від інших (може включати відчуття несхожості, повної самотності, вірувань, які нікому більше не зрозумілі, або вірування нелюдської суті).

4. Зміни в сприйнятті винного, що включають: занурення у стосунки з винуватцем (включає заклопотаність помстою); нереалістичне приписування повної влади винному (застереження: оцінка жертвою фактів сили психологічного тиску може бути реалістичнішою, ніж у клініциста);

ідеалізацію або парадоксальну подяку;

відчуття особливих або надприродних стосунків;

визнання системи вірувань або логічних обґрунтувань звинувачуваного.

5. Зміни в стосунках з іншими, що включаються:

ізоляцію і відчуження;

розрив інтимних стосунків;

наполегливий пошук рятувальника (може чергуватися з ізоляцією і відчуженням);

базове недовір'я;

численні невдачі у самозахисті.

6. Зміни в смислових системах:

втрата віри, що надає підтримку;

відчуття безнадійності і відчаю (*Herman D., 1992, p. 119–121*)

1.3 Поняття індоктринації: вплив індоктринації на особистість

Індоктринацією називають процедуру введення неофіта в суть доктрини. Це своєрідне прищеплення нового релігійного світогляду, що, як правило, відбувається за допомогою маніпулятивних способів спілкування з новонаверненим.

Індоктринація неофіта спрямовується на реальну дезінтеграцію його образу Я, що сформувався природним шляхом. Відбувається насильна заміна його на штучно сформований псевдообраз Я, сама суть якого передбачає

потребу бути веденим, керованим і підпорядкованим. Фактично свідомість особи фрагментується і дезінтегрується, насильно позбавляється цілісності й організаційного центру. Результатом індоктринації є втрата людиною бажання бути незалежною, прагнення до рабської покори більш сильній фігурі і руйнування мотивації, направленої на реальний саморозвиток. Жертва такої методичної деперсоналізації неминуче зупиняється у своєму розвитку. Здається, що внутрішній час, у межах якого розгортається особиста доля людини і здійснюється поглиблення її самосприйняття, завмирає. Така людина починає жити поза своєю особистою історією і по суті дистанціюється від світу реальних взаємодій з навколишніми суб'єктами. Вона переходить у віртуальний світ спеціально побудованих для неї і їй же нав'язаних абсолютно штучних відносин з багатозначними фігурами гуру і "братами по вірі". Отже, людина випадає з реального культурного простору, потрапляючи у свого роду лакуни позачасового буття. Ось чому без застосування спеціальних технік перепрограмування так важко до неї достукатися, хоч як би яскраво не блищали її очі, якою б живою не здавалася її мова. Насправді вона "спить наяву", будучи глибоко зануреною в галюцинаторну віртуальну реальність імплантованого в її психіку сектантського світобачення.

Л. Штамм виділяє дві фази насильницької індоктринації членів сект:

вербування – здійснюється людьми, які інтуїтивно відчують потенційного члена секти. На цій фазі відбувається емоційна дестабілізація людини і заплутування її у власних суперечностях. Вербувальник прагне викликати в неофіта довіру, демонструє свою готовність прийти йому на допомогу, "направити" на правильний шлях. Особа, що здійснює вербування, виглядає натхненною, радісною, позиціонує себе як члена товариства, яке всіх робить щасливими;

введення у вчення – полягає у викладенні основних положень проповідуваної доктрини. Основним завданням цього етапу є психологічна прив'язка вербованої людини шляхом прилучення її до проголошеної ідеології, як до своєрідного таїнства. Форми прилучення можуть бути різними: курси, семінари, лекції, богослужіння, вивчення книг, перегляд відеокaset. При цьому "повчання", висловлювані засновниками секти, видаються "порційно", а наведені пов'язуються обов'язками, не маючи часу для самостійного критичного осмислення того, що відбувається. Активно використовуються компліменти і похвали на зразок: "Як добре, що ти прийшов! Як ми раді тебе бачити!" і

т. ін. У такий спосіб людина дістає приємну для неї емоційну підтримку. Процес введення у вчення направлений на посилення контролю над думками і почуттями неофіта. Активно використовується аутосугестія, коли людині починає здаватися, що вона знайшла в секті саме те, до чого прагнула. Так створюється своєрідна картина ілюзорного світу, що є облудою. Поступово новонавернений втрачає здатність критично сприймати ситуацію, як це він міг робити раніше. Паралельно йому прищеплюється прагнення до досягнення “значущої” мети.

Індоктринація призводить до формування в людини нової ідентичності, тобто створюється нова особистість, що думає, відчуває в інших категоріях, послуговується іншою системою цінностей. Так формується нова культова особа.

Формування нової ідентичності призводить до розщеплення свідомості особи та виникнення в її підсвідомості відчуття небезпеки й невідповідності. Поширена думка, що у свідомості адепта новосформована культова особа конфронтує з особою колишньою. Відчуття роздвоєності може провокувати емоційну напругу. Підсвідомі імпульси за наявності подвійної ідентичності не контролюються достатньою мірою. Можливість прориву енергетичного потенціалу з глибини підсвідомості в цих станах зростає. Має значення не тільки саме явище розщеплення (конфронтація двох осіб – культової та умовно нормальної), а й зміст переживань культової особи. Якщо у змісті переживань більше стимулюється підсвідомість, небезпека прориву матеріалу з підсвідомості значно посилюється.

А втім, з часом у члена секти критичне усвідомлення дійсності притлумлюється і колишня особа все більше витісняється новою, культовою.

Посилення зв'язку з культовою групою виявляється в тому, що людина пориває із своїми колишніми “коренями”. Її життя тепер відбувається в лоні групи. Контакти з тими, хто відволікає розриваються, настає відчуження від навколишнього світу і, врешті–решт, ізоляція від нього, яка паралельно супроводжується все більшим входженням у життя секти, зміцненням прихильності до нав'язаного вчення, що виявляється в посиленні залежності адепта від секти та встановленні контролю над його свідомістю, а також у зростанні відчуття ідентичності з сектою (Л. Штамм, 2002, с. 426).

Аналізуючи поведінку вербувальників різних неорелігійних груп, П. Т. Новаковський здійснив спробу класифікувати найпоширеніші методи вербування та індоктринації. До першої категорії дослідник відніс методи емоційного впливу; до другої методи камуфляжу, за допомогою яких

приховується істинна мета “благодійних ” заходів культової організації; до третьої – методи повноважень, що підживлюють переконаність adeptів у тому, що причетність людини до культової групи дозволяє їй робити критичні зауваження всім іншим людям (*Nowakowski, 1999*).

Більшість дослідників обстоюють думку, що людина прилучається до діяльності тоталітарних корпорацій з нетрадиційною релігійною орієнтацією через переживання глобального дискомфорту, викликаного гострою потребою індивідуума в особистому і соціальному благополуччі.

Щоб розширити мережу філіалів і збільшити число послідовників численні зарубіжні і вітчизняні організації, що кваліфікуються як тоталітарні релігійні секти, вдаються до широкомасштабних рекламних кампаній і використання найефективніших прийомів сучасної реклами. У ході рекламних акцій вони вдаються до послуг авторитетних ЗМІ: в рекламних матеріалах ідеться про високий авторитет і загальне визнання таких організацій, різні “чудеса” і їх “наукове підтвердження”, наводяться свідчення членів секти про “зцілення від хвороб”. Психологічна мета таких рекламних кампаній – актуалізація підвищеного інтересу і вироблення довірливого ставлення населення до діяльності організації, формування мотивації до персональних контактів з її представниками. Усім, хто зацікавився діяльністю організації, представники секти демонструють альтруїстську “турботу про оточуючих”, надають психологічну допомогу й підтримку в розв’язанні значущих проблем, спонукаючи новачків до відвідування занять. На так званих лекціях та обрядових зборах посвячені представники секти “викривають” недоліки й негативні прояви культурних цінностей сучасного суспільства, загальноприйнятих норм і правил поведінки. Джерелом особистих проблем неофітів оголошується неправильне, помилкове сприйняття і розуміння ними як власного Я, так і навколишнього світу. Разом із цим демонструються переваги корпоративних норм, цінностей і правил секти, які визнаються за позитивні, “правильні”, безумовно “істинні”. Унаслідок дискредитації звичних уявлень про власну особу та уявлень про навколишній світ відбувається розмивання стійкої самоідентифікації індивідуума, дезорієнтація людини в її уявленнях про власну роль у соціальній взаємодії з оточенням. Метою такого психологічного впливу є послаблення стійкості Я–концепції людини та посилення її внутрішньої готовності до схвалення та засвоєння нового образу Я, нової картини світу, що пропонується замість колишніх.

За даними Р. А. Прокопишина, А. В. Герасимова, Н. Ю. Кудеярової, формування Я–концепції, яка відповідає новій соціальній ролі – ролі послідовника організації з нетрадиційною релігійною орієнтацією (наприклад, віруючий “Аум Синріке”), досягається шляхом зміни активного словника суб’єкта – конверсією загальноприйнятих понять, поповненням його неологізмами. Такі зміни активного словника викликають зміни категоріальних структур індивідуальної свідомості, які не усвідомлюються суб’єктом, і, у свою чергу, приводять до формування паралогічного стилю мислення.

Паралогічність мислення adeptів визначається використанням ціннісних положень ідеології секти як універсальних принципів для пояснення явищ, вчинків інших людей, подій власного життя і життя оточуючих. Реформування мови і мислення дає змогу змінити Я–концепцію людини таким чином, що всі перетворення особи сприймаються нею самою як аутосинтонні. Відповідно до зміни уявлень про власну особу і навколишній світ змінюється і персональна ієрархія цінностей, перебудовується мотивація діяльності. Зміни в сприйманні й розумінні власного Я і навколишнього світу відбуваються внаслідок активного протиставлення системи цінностей, корпоративних норм і правил поведінки секти (позначаються як безумовний позитив – “істинне”, “правильне”, “добре”, тощо) усьому тому, що не відповідає їй цінностям (позначається як безумовний негатив – фактично весь навколишній світ, люди, чия думка не відповідає ідеології секти), тобто не є “істинним”, “правильним”, “добрим” і т.д.). Негативна оцінка інших, відмінних від пропонованих сектою, норм і способів відносин з оточуючими приводить до зниження гнучкості особи в соціальній взаємодії, спотворення процесів комунікації в міжособовому спілкуванні, служить однією з істотних ознак соціальної дезадаптації. Особистісні зміни проявляються в надціннісному ставленні, психологічній залежності, некритичності, переживанні суб’єктивно–комфортного стану при об’єктивно вираженому особовому неблагополуччі, порушенні соціальної і психологічної адаптованості поза межами релігійної корпорації (Прокопишин, Герасимов, Кудеярова).

Як бачимо, дослідники впливу деструктивних релігійних організацій солідарні у своїх висновках: у жертв культу формується нова картина світу керівник корпорації прирівнюється до божества, стаючи для своїх послідовників щонайвищим авторитетом у будь–якій сфері життєдіяльності, єдиним і абсолютним джерелом їх персонального благополуччя. Зростає

переконаність у тому, що без посередництва лідера секти або його помічників неможливі ніякі позитивні зміни ні тепер, ні в майбутньому. Засвоєння такого роду уявлень означає поступове перекладання персональної відповідальності із себе на лідера секти, відмову від самостійного вирішення своїх особистих проблем, що є однією з ключових ознак феномена психологічної залежності. Цей феномен виявляється практично у всіх сферах соціально-рольової взаємодії: самообслуговуванні і самозабезпеченні; дитячо-батьківських відносинах; сексуальних взаєминах; подружніх стосунках; професійних відносинах; у сфері освіти і навчання. В особистісній сфері людина поступово втрачає здатність самостійно планувати життєву мету і бути активною в її досягненні. Важливою психологічною характеристикою такого світогляду є дихотомічність картини світу, що виявляється в спрощенні системи оцінок власного Я і навколишньої дійсності. Таке спрощення когнітивної складності сприймання й розуміння навколишнього світу відбивається на смисловій сфері особи, що полегшує розв'язання екзистенційних проблем адепта, знижує високий до цього рівень тривожності.

1.4. Дезадаптація особистості як результат індоктринації свідомості

Ізоляція людини від зовнішнього світу, фізичне і психічне виснаження, постійна недостача сну та їжі, колективні богослужіння і співи, багаторазові читання “релігійних текстів”, сугестивна дія з боку лідерів секти і т. ін. можуть настільки змінити свідомість адепта, що та починає спотворювати сприйняту інформацію. У такому випадку можемо говорити про культову психічну залежність особистості. Як відзначають П. Ватсон і Дж. Рональд, ірраціональні переконання й вірування нерідко стають причиною психічної дезадаптації. Дослідники встановили кореляцію ірраціональних вірувань з вимогами підтримки, високими самоочікуваннями, тривожністю, відходом від проблем, залежністю і беспорядністю в діях, схильністю до фрустрації, визнання своєї вини (Watson, Ronald, 1990). За даними К. Харта і Дж. Хіттнера, індивіди з високим рівнем ірраціональних переконань, порівняно з тими, хто має низький рівень, вважають, що їхнє оточення надає їм недостатню підтримку. Зауважимо також зв'язок між ірраціональними переконаннями і тривожністю (Hart, Hittner, 1991).

На думку фахівців американської організації “Мережа інформування про культури” (Cult Awareness Network – CAN), результатом впливу на свідомість adeptів є такі прояви:

- ослаблення волі і втрата контролю над перебігом свого життя;
- розвиток залежності і здитиніння (регрес в інфантильність);
- втрата невимушеності, почуття гумору;
- нездатність підтримувати близькі стосунки поза організацією;
- погіршення самопочуття (розлади травлення, головний біль, ураження шкіри);
- погіршення психічного стану (тривожність, галюцинації, дезорієнтація, роздвоєння особистості).

Слід, однак, підкреслити, що не в кожного adeptа перелічені наслідки проявлятимуться в повному обсязі (*Джамбалво, 1995, с. 112*). Росс і Лангоуні наводять перелік найбільш характерних змін у психіці adeptів: втрата автономності, здатності ухвалювати рішення й продукувати критичні думки; затримка повноцінного особистісного розвитку й здитиніння; спотворене сприймання реальності; розщеплення особистості; манія величчя, ослаблена психологічна інтеграція, тобто відчуження від сім’ї, друзів; відмова від минулих цінностей; існування у вузькому, одновимірному теперішньому часі, відкидання минулого і майбутнього. В окремих випадках спостерігаються нервові зриви, психози, параноя і прояви ворожості, втрачається розуміння цінності власного існування до такої міри, що з’являється готовність віддати своє життя або життя інших людей в ім’я “справи” (*Ross, Langone, 1988, p. 33–34*).

Ю. М. Антонян і В. В. Гульдан відзначають притаманну adeptам сект трансформацію особистісних рис, що призводить до перебудови ціннісних орієнтацій; звуження і збіднення інтересів (до монотематичних); вибірковості та обмеження контактів і соціальних зв’язків; появи нових оцінних критеріїв в інтерпретації суб’єктивних переживань і подій; ригідності; стійких трафаретних, сприйнятих у готовій формі, непідвладних корекції думок при зниженні здатності робити власні висновки, зміни поведінки, що виявляються в монотонній і вузьконаправленій активності, навіюваності щодо вузького кола осіб та ідей, підвищеній толерантності до обширного переліку зовнішніх стимулів, які втратили колишнє значення (*Антонян, Гульдан, 1991, с. 97, 99*).

Узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок, що вплив деструктивних сект на особу призводить до патологізації механізмів

психологічного захисту, що, у свою чергу, посилює або провокує дезадаптацію особистості. Так, повна ідентифікація з іншими адептами, фанатична відданість цінностям секти означає припинення розвитку власної індивідуальності, а втрата зовнішніх меж Я призводить до відмови від самого себе. Примітивна ідеалізація лідера секти, визнання його за надлюдину (вчителя, гуру, рятівника, месію, бога в плоті, махатму і т. ін.) паралізують самостійність особи (Авцын, 1974). Релігійне фантазування, девальвація реальних цінностей, базуючись на ірраціональних засадах, приводять до заміщення і навіть заперечення реальної життєдіяльності. При цьому культова доктрина проголошується універсальним засобом, який позбавить від усіх бід, порятує людство. Вона демонстративно протиставляється загальноприйнятим цінностям. Розладнання відносин людини із соціальним оточенням посилює її відчуженість в різних іпостасях: від себе і своїх потреб, від роботи, знайомих і близьких, від суспільства. Усе це спричинює регресивну поведінку особи, її відхід від реальності і супроводжується дереалізацією, деперсоналізацією, інфантилізмом, галюцинаціями, маренням.

Отже, у результаті специфічного впливу деструктивних сект на свідомість адептів відбувається патологізація механізмів психологічного захисту, що посилює або провокує дезадаптацію особи. Крайнім виразом дезадаптації адептів деструктивних сект слід вважати підвищений ризик групової суїцидальної поведінки.

А. А. Скородумов, вивчаючи у 1996 р. поведінку адептів Великого Білого Братства, зробив цікаві висновки: “Висока емоційність у міжособових відносинах у них поєднується з емоційною холодністю. Вони легко втрачають рівновагу в соціальних конфліктах, повільно пристосовуються і погано переносять зміну обставин. Їх підвищена тривожність супроводжується невірою у свої можливості і невдоволеністю собою. Їх інтереси широкі, різноманітні і витончені, але дуже часто нестійкі. Тривалі вольові зусилля сильно стомлюють їх. Нереалізованість власних захоплень і планів сформувала у них схильність до фантазування, яке має компенсаторний характер. Вони тонко реагують на уявні, абстрактні образи та ідеї, заради торжества яких готові піти на великі жертви. Хворобливо уникаючи контактів, які можуть травмувати їх, вони живуть у світі власних вигадок і фантазій. Звичайні повсякденні радощі не завжди викликають у них позитивні емоції, а вирішення побутових проблем часто супроводжується бездіяльністю і байдужістю. Вони надзвичайно чутливі і вразливі. Щонайменшим невдачам надають великого значення, а відповідальність за

невдачі (*нещастя*) приписують певним людям або обставинам. Крім того, іншим способом уникнення відповідальності для них є відхід від реальності (адиктивна поведінка), що можна потрактувати як несвідомий спосіб адаптації. У цілому ж для них характерні невротичні захисні реакції конверсійного типу. При цьому вони хочуть здаватися більш значущими, ніж є насправді, що дає підстави характеризувати більшість випробуваних групи як демонстративних осіб” (Скородумов, 1996, с. 157).

Активність неокультур у сучасному соціальному просторі зовсім не викликає здивування. Чому вони так діють? Відповідь на це питання очевидна: бажання влади, грошей та панування над іншими людьми старе як світ. Набагато складніше пояснити, чому це їм вдається, які соціально–психологічні механізми та природні властивості людини задіяно в цьому процесі, де закінчується дія маніпулятора і починається готовність жертви.

Отже, з усього викладеного вище можна зробити висновок, що явище душевного рабства, що виникає в наслідок членства людини в деструктивних культурах, не можна цілком віднести до юрисдикції психіатрії, бо мова йде про психічно здорових людей, його не можна віднести також і до наркології, бо там відсутня дія якихось хімічних агентів. Виходить що маємо справу із соціально–психологічним феноменом та психологією шахрайства і вивчати його треба також в рамках соціальної та юридичної психології.

2. Концептуальна модель формування передумов психологічної залежності

2.1. Поняття психологічної залежності (адикції) особистості

Кожна культура виробила свої уявлення про природу деструктивної залежної поведінки особистості. Християнська мораль, наприклад, вбачає причини залежної поведінки, шкідливих звичок у *зріховній суті* людини. Залежній людині інкримінуються втрата сили волі та небажання позбутися згубної пристрасті. На початковому етапі занурення індивіда в залежність таке ставлення оточення може бути ефективним і функціональним, але пізніше позиція звинувачення результатів, на жаль, не дає.

У другій половині ХХ ст. набула популярності концепція *“хвороби”*, що пояснювала стан психічної залежності особистості. Поширилася думка про те, що як гіпертонік не несе відповідальності за свою хворобу, так і алкоголік не відповідає за свій алкоголізм. А втім, визнавши залежність важкою для

лікування хворобою, більшість спеціалістів нині переконані, що людина повинна повсякчас чинити їй опір і нести відповідальність за своє життя.

Згідно із *психоаналітичною моделлю* залежності адиктивна поведінка є одним із проявів порушення особистісної динаміки, а індивідуальна схильність до залежної поведінки виявляється вже в перші роки життя. У рамках *системно–особистісної моделі* залежна поведінка розглядається як реакція на розлади в системі життєво значущих стосунків особистості.

У когнітивній психотерапії уявлення про залежність співвідноситься з тлумаченням особистісного розладу. Люди із залежним розладом особистості почуваються безпорадними і тому намагаються прив'язатися до більш сильної людини, яка забезпечила б їх засобами до виживання і щастя (*Beck, Freeman, 1990*).

Відповідно до вказівок в МКБ–10, розлад особистості залежного типу діагностується на підставі таких показань:

- нездатність приймати рішення без порад інших людей;
  - готовність дозволяти іншим ухвалювати за себе важливі рішення;
  - готовність погоджуватися з іншими через страх бути знехтуваним, навіть коли очевидно, що вони не мають рації;
  - острах самостійно розпочати якусь справу;
  - добровільна готовність до принизливих або неприємних вчинків, аби здобути підтримку і любов оточення;
  - непереносимість самотності, готовність докладати чималих зусиль задля її уникнення;
  - відчуття спустошеності або безпорадності в разі втрати близьких зв'язків;
  - страх бути знехтуваним;
  - уразливість, острах щонайменшої критики або несхвалення оточення
- (МКБ–10. *Класифікація...*, 1999).

На думку Л. Вурмсер, термін “адикція” належить до юридичної сфери. Він означає “засуджувати вільну людину до рабства за борги”, тобто адикт (*залежна особа*) – це той, хто зв'язаний боргами. Тому в масовій свідомості поширилося метафоричне уявлення про адиктивну поведінку як про рабську залежність від якоїсь влади, непереборної сили, що примушує, яка зазвичай сприймається і переживається як така, що йде ззовні, будь то наркотики, сексуальний партнер, їжа, гроші, влада, азартні ігри – тобто будь–яка система або об'єкт, що вимагає від людини тотальної покори й добивається її. Така поведінка виглядає як добровільне підпорядкування (*Wurmser, 1984*).

Мусимо зауважити, що залежність і адикція належать до відносно нових для вітчизняної науки категорій. На початку дев'яностих вони з'явилися у складеному А. Е. Личко і Н. Я. Івановим словнику сучасної американської психіатричної термінології (Личко А. Е., Іванов Н. Я., 1992, с. 63–84) Однак, у публікаціях вітчизняних авторів розглядається майже виключно залежність від хімічних речовин. Разом з тим все більш виразно виявляється тенденція до розширеного розуміння адикцій: разом з традиційними (так званими хімічними) все частіше згадуються нехімічні, так звані поведінкові залежності. На наш погляд найбільш виваженим є підхід до адикцій Короленка та Дмитрієвої, які пишуть, що елементи адиктивної поведінки властиві будь-якій людині, яка намагається відійти від реальності шляхом зміни свого психічного стану. Проблема адикцій починається тоді, коли прагнення відходу від реальності, пов'язане із зміною психічного стану, починає домінувати в свідомості, стає центральною ідеєю, що проникає у життя, приводячи особу до відриву від реальності. (Короленко, Дмитриева, 2000., с. 291–292).

М. Гріффіт пропонує критерії, що в сумі визначають залежність:

- а) *пріоритетність (salience)* – улюблена діяльність придбала першорядне значення і переважає в думках, відчуттях і вчинках (поведінці);
- б) *зміна настрою (mood modification)* – відноситься до суб'єктивного досвіду людини і супроводить стану захопленості діяльністю (прикладом можуть служити стан емоційного підйому або, навпаки, придбання спокою при переході до улюбленого заняття);
- в) *толерантність (tolerance)* – для досягнення звичного ефекту потрібне кількісне збільшення параметрів діяльності;
- г) *симптоми розриву (withdrawal symptoms)* – виникнення неприємних відчуттів або фізіологічних реакцій при втраті або раптовому скороченні можливостей займатися улюбленою діяльністю;
- д) *конфлікт (conflict)* – відноситься до всіх різновидів конфліктів: інтрапсихічним; міжособовим (з навколишніми людьми); з іншими видами діяльності (робота, соціальне життя, хобі і інтереси);
- е) *рецидив (relapse)* – повернення до улюбленої раніше діяльності, іноді після багаторічного періоду абстинента... (Griffiths M., 2000, P. 211–218).

В наш час адиктивна поведінка охоплює різні типи поведінки: сюди відносять наркотичну залежність та алкоголізм, тютюнопаління і пристрасть до азартних ігор, гіперсексуальність і трудовоголізм. Останнім часом до

психологів–психотерапевтів часто звертаються з приводу залежності рідних і близьких від культових груп. Адиктивна поведінка характеризується широким спектром патологічних проявів різного ступеня тяжкості – від поведінки, що граничить з нормальною, до глибокої психологічної та біологічної залежності.

Суть адиктивної поведінки полягає в тому, що, прагнучи відгородитися від реальності, людина намагається штучним шляхом змінити свій психічний стан, що створює ілюзію безпеки, відновлення рівноваги. Клінічні психологи і психоаналітики виділяють різні види адиктивної поведінки як фармакологічного, так і нефармакологічного характеру. Вони є серйозною загрозою для здоров'я (фізичного і психічного) не тільки самих адиктів, а й тих, хто їх оточує. Значної шкоди завдається міжособистісним стосункам. Разом з екологічними проблемами навколишнього середовища адиктивна поведінка стає реальною проблемою екології особистісних ресурсів, які є важливою ланкою в повноцінному функціонуванні суспільства і дальших його перспективах.

За даними клінічних психологів В. Д. Менделевича і С. Л. Соловйової, вибір адиктивної стратегії поведінки зумовлений передусім труднощами адаптації до проблемних життєвих ситуацій: це складні соціально–економічні умови, численні розчарування, крах ідеалів, конфлікти в сім'ї і на виробництві, втрата близьких, різка зміна звичних стереотипів. Реальність така, що прагнення до психологічного і фізичного комфорту не завжди можна зреалізувати. До того ж у наш часу спостерігається надзвичайно стрімке зростання змін у всіх сферах суспільного життя. Кількість рішень, які сучасній людині доводиться приймати за одиницю часу, постійно зростає (Менделевич, Соловьёва, 2002).

Отож адиктивна особа обирає свій унікальний, однак дуже односторонній, спосіб виживання – відхід від проблем. Природні адаптаційні можливості адикта порушені вже на психофізіологічному рівні. Першою ознакою цих порушень є відчуття психологічного дискомфорту. Психологічний комфорт може бути порушений з різних причин, як внутрішніх, так і зовнішніх. Перепади настрою завжди супроводжують наше життя, але люди по–різному сприймають ці стани і по–різному на них реагують. Одні готові протистояти викликам долі, брати на себе відповідальність за те, що відбувається, й ухвалювати рішення; інші ж насилу переносять навіть короточасні і незначні коливання настрою і психофізичного тону. Такі люди мають низький поріг перенесення

фрустрацій. Як спосіб відновлення психологічного комфорту вони вибирають адикцію, прагнучи штучно змінити свій психічний стан, отримати суб'єктивно приємні емоції. Таким чином створюється ілюзія розв'язання проблеми. Цей спосіб “боротьби” з реальністю закріплюється в поведінці людини і стає стійкою стратегією взаємодії з дійсністю.

Адиктивні особи не викликають співчуття оточення, оскільки складається враження, що вони живуть за чужий рахунок, паразитують на інших, що не так далеко від істини. Але біда в тому, що за власним бажанням, без сторонньої допомоги адиктивні особи не здатні нічого змінити. Привабливість адиктивного способу життя для інфантильної особи в тому, що він є шляхом якнайменшого опору. “Створюється суб'єктивне враження, що, таким чином звертаючись до фіксації на якихось предметах або діях, можна не думати про свої проблеми, забути про тривоги, усунутися від важких ситуацій, використовуючи різні варіанти адиктивної реалізації” (Короленко, 1991, с. 8–15).

Зміни настрою за адиктивним механізмом можна досягти, застосовуючи різні адиктивні агенти. До таких агентів належать речовини, які здатні змінювати психічні стани: алкоголь, наркотики, лікарські препарати, токсичні речовини.

Штучної зміни настрою можна добитися також і зануренням у якісь види активності: азартні ігри, комп'ютерне спілкування, секс, об'їдання або голодування, робота, тривале прослуховування ритмічної музики, участь у нескінченних культових ритуальних діях. При надмірному зануренні у якусь діяльність, що виглядає як більш м'який вплив порівняно із застосуванням хімічних речовин, теж розвивається психологічна залежність. Ще раз підкреслимо, що описані вище види психологічного впливу об'єднують спільні адиктивні механізми. Руйнівний для індивіда вплив адикції виявляється в тому, що в цьому процесі емоційні відносини, зв'язки встановлюються не з іншими людьми, а з неживими предметами або явищами. Натомість емоційні стосунки з людьми втрачають свою значущість, стають поверховими. Спосіб адиктивної реалізації із засобу досягнення поступово перетворюється на мету. Відволікання від сумнівів і переживань у важких ситуаціях періодично потребують усі, “але в разі адиктивної поведінки воно стає стилем життя, у процесі якого людина опиняється в пастці постійного відходу від реальної дійсності” (там само).

Форми адикції можуть змінювати одна іншу, що робить ілюзію розв'язання проблем ще стійкішою і сильнішою. Це небезпечно не тільки для

самого адикта, а й для тих, хто його оточує. Адиктивна реалізація заступає дружбу, любов, інші види емоційних стосунків людини. Вона поглинає час, сили, енергію та емоції до такої міри, що адикт “виявляється нездатним підтримувати рівновагу в житті, долучатися до інших форм активності, діставати задоволення від спілкування з людьми, захоплюватися, розвивати інші сторони особистості, виявляти симпатії, співчуття, емоційну підтримку навіть найближчим людям” (Короленко, 1993, с. 18).

Для адикта міжособистісні стосунки є дуже непередбачуваними, оскільки вони вимагають великих зусиль, чималих емоційних витрат, напруги розумової діяльності та віддачі. Натомість для адиктивної особи, що має вразливе Его і переживає комплекс нереалізованості, взаємодія з неживими речами, предметами і видами діяльності є завжди передбачуваною, а ефект досягнення комфорту при цьому майже завжди гарантований. Неживими предметами легко маніпулювати, тому зростає впевненість у здатності контролювати ситуацію. Неприпустимим є те, що маніпулятивний стиль переноситься на сферу міжособистісних контактів. Таким чином у взаємодії адиктивної особи зі світом відбувається специфічна переорієнтація: до неживих агентів адикції вона ставиться як до живих, а до живих людей – як до предметів. Адикт відгороджує себе від засвоєння загальнолюдського досвіду, соціальних норм, цінностей. Він, навпаки, відмовляється збагачувати свій життєвий досвід, порушуючи тим самим найважливіші функції людського спілкування. Звідси взаємні труднощі в процесі спільної діяльності адикта з іншими людьми. Потреби в самопізнанні і самоствердженні особи з адиктивними схильностями реалізують перш за все у своїх контактах з адиктивними агентами, але не в спілкуванні. Про адиктів можна сказати, що пошук джерел упорядкування внутрішнього світу не виходить за межі адиктивної реалізації. Разом із дисфункціональними процесами в спілкуванні порушуються, спотворюються і втрачають цінність такі значущі механізми міжособистісної перцепції, як ідентифікація, емпатія, рефлексія. Отже, втрачається здатність ставити себе на місце партнера, співпереживати, уявляти, яким сприймають тебе оточуючі.

Адикт обмежує свої основні потенціали, що характеризують людину як особистість: комунікативний, пізнавальний, морально–етичний, творчий і естетичний, тому прагнення усунути проблем та ілюзія комфорту прирікають його на застій, неспроможність або й повний крах особистісного розвитку. Люди, що оточують адиктивну особу, починають переживати, виявляють усе більшу незадоволеність з приводу такої поведінки;

частішають і посилюються конфлікти. Намагаючись уникнути скрутних конфліктних ситуацій, адикт, навпаки, усе більше розширює зону конфлікту і збільшує частку невирішених проблем, значною мірою ускладнюючи життя і собі, і близьким.

Ц. П. Короленко і Т. А. Донських виділяють такі особливості поведінки адиктів у міжособистісних стосунках:

підвищена уразливість щодо труднощів, пов'язана з настановою гедонізму (прагненням негайно отримати задоволення, реалізувати свої бажання). Якщо бажання адиктів не задовольняються, вони реагують або спалахами негативних емоцій, або усуваються від розв'язання проблем, що з'явилися. Для них це загроза і привід для втечі. У залежних осіб спостерігається підвищена образливість, загострена підозріливість, яскраво виражена конфліктність;

прихований комплекс неповноцінності, що віддзеркалюється “в частих змінах настрою, невпевненості, уникненні ситуацій, у яких їхні здібності можуть бути об'єктивно перевіреними”;

поверховий характер соціальності та її обмеженість у часі, що поєднуються із загостреним бажанням справити на оточення позитивне враження. Алкогольні адикти, наприклад, часто спочатку справляють приємне враження своїм специфічним гумором на алкогольну тематику, розповідями про свої пригоди, які прикрашають деталями, що жодним чином не стосуються дійсності. Особливо добре це виявляється в разі групового схвалення алкоголю. “Водночас спілкування на “довгу дистанцію” з ними утруднене, нецікаве. Адикти – нудні, одноманітні люди в повсякденному житті. Стосунки з ними поверхові, до глибоких позитивних емоційних відносин вони не здатні й уникають ситуацій, пов'язаних з ними”;

відхід від відповідальності в ухваленні рішень і звалювання її на інших, пошук виправдувальних аргументів у потрібний момент;

стереотипність, повторюваність поведінки. Стереотип поведінки, що склався, легко передбачуваний, але його важко змінити;

залежність виявляється у вигляді підкорення особи впливові інших людей з адиктивною спрямованістю. Іноді спостерігається пасивність, несаможиттєвість, прагнення отримати підтримку оточення;

тривожність, у адиктів тісно пов'язана з комплексом неповноцінності, залежності. Особливість полягає в тому, що в кризових ситуаціях тривожність може відступати на другий план, тоді як у звичайному

житті вона може виникати без певних причин або через події, що не є дійсним приводом для переживань (Короленко, Донских, 1990, с. 57).

Відоме з досвіду роботи клінічних психологів і психотерапевтів явище переходу особистості з однієї залежності на іншу наштовхнуло нас на думку про існування єдиного механізму, що породжує адиктивну самореалізацію особистості, або єдиного адиктивного потенціалу.

2.2. Особливості підліткового віку як можливості формування адиктивної стратегії взаємодії підлітка зі світом

Підлітковий вік характеризується низкою специфічних особливостей. Це вік кардинальних перетворень у сферах свідомості і діяльності особистості, у системі її взаємовідносин. Людський організм бурхливо розвивається, у процесі статевого дозрівання формуються всі його системи, що помітно впливає на психофізіологічні особливості підлітка. Природними в цьому віці є його прагнення до прояву дорослості, розвиток самосвідомості і самооцінки, інтерес до своєї особи, своїх можливостей і здібностей. За відсутності умов для позитивної реалізації наявного потенціалу процеси самоутвердження можуть виявлятися у спотворених формах, призводити до негативних реакцій і наслідків. Ситуація погіршується в разі втрати підлітком почуття безпеки і комфорту, порушення внутрішньої рівноваги, зростання тривожності і посилення екзистенційних страхів. Утеча від реальності в підлітковому віці виявляється не тільки в прихильності до таких край важких форм адикції, як алкоголізм, наркоманія, вживання фармакологічних і токсичних речовин. Реальною і небезпечною стає тенденція переходу підлітка від однієї форми адиктивної поведінки до іншої. Криза підліткового віку у зв'язку із цим перетворюється на значущий чинник ризику, оскільки адекватне сприймання реальності у підлітків утруднене, перш за все змінами, що відбуваються в них самих, складними процесами становлення особистості. До того ж проблема втечі від реальності нині набуває все більш глобального характеру.

Л. С. Виготський вважав, що саме в підлітковому віці вплив середовища на розвиток мислення набуває особливого значення. Проблему інтересів у перехідному віці він вважав "ключем до всієї проблеми психологічного розвитку підлітка" (Выготский, 1984,).

Учений виділив основні групи найяскравіших інтересів підлітків, які назвав **домінантами**:

егоцентрична домінанта (інтерес підлітка до власної особи);

домінанта дальніх перспектив (настанова підлітка на великі масштаби діяльності, які для нього більш суб'єктивно прийнятні, ніж поточні, сьогоденні);

домінанта зусилля (потяг до опору, подолання, вольової напруги, що іноді виявляється в упертості, хуліганстві, протистоянні виховному авторитетові, протесті та інших негативних проявах);

домінанта романтики (прагнення до невідомого, ризикованого, до пригод, героїзму). Виготський виокремив ще два новоутворення цього віку: розвиток рефлексії і формування на її основі самосвідомості (*там само*).

Відомий дослідник підліткового віку Е. Шпрангер у своїй культурно–психологічній концепції визначив підлітковий період як вік вrostання в культуру – вrostання індивідуальної психіки в об'єктивний і нормативний дух певної епохи. Змістом кризи в цьому віці є звільнення від дитячої залежності. За Шпрангером, головні новоутворення підліткового віку – це відкриття Я, виникнення рефлексії, усвідомлення своєї індивідуальності (*Шпрангер, 1980*).

Концепція Д. Б. Ельконіна акцентує увагу на “центральному” новоутворенні підліткового віку – виникненні уявлення про себе як не “про дитину”: підліток починає відчувати себе дорослим, прагне бути і вважатися дорослим; він відкидає свою належність до дітей; хоч у нього ще немає відчуття справжньої дорослості, та зате є величезна потреба у визнанні його дорослості оточенням (*Ельконин, 1989*). Звідси реакції емансипації, схильність до самостійних вчинків, але брак досвіду й зрілості робить їх ризикованими.

Л. І. Божович вважає, що саме в перехідному віці виникають і формуються етичні переконання особистості. Завершується цей період актуалізацією такого новоутворення, як самовизначення, що передбачає усвідомлення себе як члена суспільства і конкретизується в новій суспільно значущій позиції. Засвоєння дитиною етичних зразків відбувається тоді, коли вона реалізує етичні вчинки в значущих для неї ситуаціях. Але засвоєння етичних зразків не завжди відбувається безпроблемно. Здійснюючи різні вчинки, підліток більше переймається приватним змістом своїх дій.

Описані процеси є вельми глибокими, тому часто зміни, що стосуються сфери моральності, залишаються поза увагою батьків і вчителів. Оскільки внаслідок недостатньої узагальненості етичного досвіду етичні переконання

підлітка ще не усталилися, саме в цей період можна ефективно здійснити потрібний педагогічний вплив.

Одночасно із становленням переконань підлітка формується його етичний світогляд, що спричиняється до якісних зсувів у всій системі потреб і прагнень. Під впливом світогляду, що розвивається, відбувається ієрархізація в системі спонук, у якій провідне місце починають займати етичні мотиви. Становлення такої ієрархії приводить до стабілізації рис особистості, визначаючи майбутню її спрямованість, що дає змогу людині в кожній конкретній ситуації зайняти властиву їй етичну позицію (Божович, 1968). Саме цим пояснюється юнацький максималізм, “чорно–білий” світогляд, абсолютизація добра і зла; при цьому батьки втрачають авторитет, а на перше місце виходить спілкування з авторитетними дорослими.

На думку І. С. Кона, підлітки, будучи неспроможними прийняти свою власну сексуальність, яка тільки формується, несвідомо прагнуть відгородитися, сховатися від “фактів життя” за допомогою психологічних захисних механізмів” (Кон, 1989, с. 211). Один із цих механізмів – аскетизм (підкреслено презирливе або й вороже ставлення до чуттєвості як до чогось брудного, принизливого). Ще одна типова для підлітків захисна настанова – інтелектуалізація (демонстрація відсутності інтересу до чуттєвого). “Хоч вимоги моральної чистоти і самодисципліни самі по собі є цілком позитивними, їх гіпертрофія тягне за собою штучну самоізоляцію від оточення, зарозумілість і нетерпимість, за якими криється страх перед життям” (Кон, 1989, с. 211–212).

Х. Ремшмідт розкриває ще один важливий для періоду дорослішання дитини аспект – роль сім’ї (Ремшмідт, 1994). Ставлення до сім’ї в процесі дорослішання змінюється таким чином:

дозрівання когнітивних та емоційних функцій часто провокує молодих людей до використання своїх нових здібностей у формі критики, сумнівів і протидії цінностям, настановам та способів дій дорослих. Часто це спричиняється до конфліктів з батьками, особливо якщо виховання в сім’ї спирається на нетерпимість та обмеження;

у процесі соціалізації вплив групи ровесників значною мірою заступає авторитет батьків. Таке “знецінення” останніх є проблемою, яку самостійно має розв’язувати кожна із сторін;

перенесення центру соціалізації із сім’ї в групу ровесників призводить до ослаблення емоційних зв’язків з батьками і заміни їх стосунками з

багатьма людьми (групами), що менше впливають на особистість у цілому, але ефективно формують певні форми її поведінки; відхід від родинного вогнища відображається не на всіх формах поведінки, поглядах і настановах підлітка; незважаючи на зменшення впливу сім'ї в період дорослішання, вона залишається для підлітка, тим не менше, важливою референтною групою. “Хоча процес відриву від сім'ї – обов'язкова умова досягнення самостійності, відособлення від батьків у більшості випадків є тимчасовим і неповним, що припиняється після досягнення молодими людьми незалежності” (Реммидт, 1994, с. 136–137).

Як бачимо, існує ряд об'єктивних передумов, що становлять небезпеку сповзання підлітків в адиктивні стратегії взаємодії зі світом.

Е. Еріксон в своїй епігенетичній теорії визначає підлітковий період як “становлення індивідуальності (*ідентифікацію*)”. Дослідник виділяє нормальну та аномальну лінії розвитку періоду статевої зрілості, підлітків і юності (*від 11 до 20 років*), узагальнюючи характерні ознаки кожного напрямку.

Нормальна лінія: життєве самовизначення; розвиток часової перспективи – планів на майбутнє; самовизначення в питаннях: яким бути? ким бути?; активний пошук себе та експериментування в різних ролях; навчання; чітка статева поляризація у формах поведінки; формування світогляду; лідерство в групі однолітків і в разі необхідності підкорення їм; становлення індивідуальності.

Аномальна лінія: плутанина ролей; зсув і зміщення часових перспектив: думка не тільки про майбутнє, а й про минуле; концентрація душевних сил на самопізнанні; сильно виражене прагнення розібратися насамперед у самому собі, навіть на шкоду відносинам із зовнішнім світом; статорольова фіксація; втрата трудової активності; зміщення форм статорольової поведінки, ролей у лідируванні; плутанина в моральних і світоглядних настановах (Еріксон, 1996).

За Еріксоном, кожна людина на своєму життєвому шляху переживає кілька критичних фаз ідентичності. Його концепція ідентичності, розроблена на основі психоаналітичних уявлень, розкриває психічні проблеми періоду дорослішання. До найважливіших конфліктів цього віку вчений відносить такі:

дифузія ідентичності: короткочасна або тривала нездатність особистості сформувати єго-ідентичність. Такі молоді люди не можуть виробити

свої цінності, мету та ідеали; стикаючись із проблемами розвитку, вони не в змозі завершити психосоціальне самовизначення. Уникаючи адекватних і характерних для їх віку вимог, такі особи психологічно повертаються на більш ранній ступінь розвитку, що до певної міри реабілітує їх поведінку;

дифузія часу: спотворене відчуття часу, що виявляється двояким чином (або виникає відчуття найжорстокішого цейтноту, або ж людина відчувається одночасно і молодою і старою). Нерідко з дифузією пов'язані страх або бажання смерті;

застій у роботі: порушення природної працездатності, що в більшості випадків супроводжується дифузією ідентичності. Підлітки або нездатні зосередитися на необхідних і відповідних їх віковим завданням, або ж надмірно поглинуті непотрібними для їх подальшого розвитку справами на шкоду решті занять.

негативна ідентичність виявляється перш за все в запереченні всіх ознак і ролей, які за нормою сприяють формуванню ідентичності (сімейні ролі й звички, професійні і статеворольові стереотипи тощо). Часто справа доходить до демонстрування перебільшеного презирства до всіх цінностей (Ериксон, 1996, с. 122–123).

Важливі фази розвитку проходить у період дорослішання настанова щодо власної особистості – “Я–концепція”. Під час юнацьких криз часто поглиблюється дисонанс між реальною та ідеальною складовими Я–концепції. “Я–концепція розвивається під впливом первинного досвіду соціалізації в сім'ї. З віком великого значення набувають позасімейні чинники...

Несприятлива Я–концепція (слабка віра в себе, боязнь відмови, низька самооцінка) спричиняється надалі до порушень поведінки” (Ремшмидт, 1994, с. 124–125).

Характеризуючи вікову динаміку розвитку Я–концепції, у цілому слід відзначити збільшення в спілкуванні кількості описових категорій, зростання гнучкості й визначеності в їх використанні; підвищення рівня вибірковості, послідовності, складності та інтегрованості інформації; використання все більш тонких оцінок і зв'язків між ними; удосконалення вміння аналізувати й пояснювати поведінку людей; зростання уваги до викладення матеріалу, бажання зробити його переконливішим.

У процесі дорослішання підлітка його “Я–образ” стає: більш диференційованим і багатокomпонентним;

більш узагальненим, переходячи від фіксації випадкових, зовнішніх ознак до більш широких поведінкових характеристик і, нарешті, до глибоких внутрішніх диспозицій;

більш індивідуальним і психологічним, оскільки підкреслюються приховані детермінанти й мотиви поведінки, а так само відмінності від інших людей;

більш стійким;

більш визначеним з погляду розмежування і зіставлення наявного (існуючого) та ідеального (бажаного, належного) Я;

більш осмисленим, коли йдеться про питому вагу і значущість усвідомлюваних компонентів та властивостей самозвеличення (*Кон, 1984, с. 18*).

На думку Н. А. Сироти і В. М. Ялтонського, різні форми поведінки підлітків є варіантами подолання численних стресів. Підлітковий вік – це період, коли зростають вимоги до власних психофізіологічних потенцій, відбувається становлення особистості. Отож разом із формуванням “структурно–функціональних і соціопсихологічних позицій” формуються “кризові і конфліктні патерни поведінки” (*Сирота, Ялтонский, 1993, с. 53*). Ці патерни визначаються стресорами середовища. Від того, як відповідає підліток на вимоги середовища, які способи й стилі подолання стресу в нього формуються і закріплюються, залежить розвиток особистості в підлітковому періоді і дальшій перспективі. Якщо поведінкові реакції поширюються за межі тієї ситуації і мікрогрупи, де виникли, і супроводжуються при цьому невротичними розладами, які утруднюють або порушують соціальну адаптацію, поведінка підлітків стає патологічною. Отож труднощі, вплив різноманітних стресів, з якими стикаються підлітки, вимагають від них оволодіння певними стратегіями подолання перешкод. Відтак особистість підлітка зазнає “або поступального розвитку і формування адаптивної поведінки, або дезадаптації, саморуйнування” (*там само*).

Сирота і Ялтонський дослідили також особливості діяльності особистості на підтримку або збереження балансу між вимогами середовища і ресурсами, що могли б задовольнити ці вимоги. Зокрема, вони з’ясували особливості подолання підлітками емоційного стресу:

механізми подолання емоційного стресу в підлітків визначають розвиток і формування в них різних варіантів поведінки, що приводять до адаптації або, навпаки, дезадаптації індивіда. Ці поведінкові моделі можуть змінювати одна одну, зазнаючи певного прогресивного розвитку, або ж

мають ригідний, фіксований характер з тенденцією до поступового ускладнення, що спричиняється до виникнення порушень;

механізми подолання емоційного стресу є складним патерном особистісно–емоційних взаємодій, що охоплюють Я–концепцію, контроль, системи вербальної і невербальної комунікації та інші складові;

реалізація механізмів подолання стресу відбувається на різних взаємозалежних рівнях: емоційному, когнітивному, соматичному, поведінковому. Чітко вимірюваним рівнем реалізації механізмів подолання стресу в підлітків є поведінковий рівень;

подолання стресу підлітками може мати гетеро– і аутоагресивну спрямованість, бути пов'язаним з екстернальним або інфернальним щодо середовища локусом контролю, емпатичними та афіліативними тенденціями, чутливістю до знехтування;

ефективно впливає на подолання стресу система соціальної підтримки індивіда і здатність до її сприйняття;

у підлітковому віці механізми подолання стресу мають динамічний і транзиторий характер, забезпечуючи розвиток індивіда, сприяючи або перешкоджаючи включенню біологічних і соціальних чинників ризику, коли йдеться про розвиток поведінкових, психосоматичних і психічних порушень (*там само, с. 56, 57, 63*).

Сутність викладеного дає підстави твердити про особливості підліткового періоду як чинники ризику у формуванні адиктивної взаємодії особистості із середовищем:

підвищений егоцентризм;

амбівалентність і парадоксальність характеру;

пристрасне прагнення до подорослішання;

прагнення незалежності (*аж до відриву*) від сім'ї;

незрілість етичних переконань;

хворобливе реагування на пубертатні зміни і події, нездатність адекватно сприймати свою сексуальність, що формується;

тяга до опору, упертості, протесту, боротьби проти виховних авторитетів;

схильність перебільшувати складність проблем;

криза ідентичності;

прагнення до невідомого, ризикованого;

деперсоналізація і дереалізація в сприйнятті себе і навколишнього світу;

негативна або несформована Я–концепція;

гіпертрофовані поведінкові реакції: емансипація, гуртування, захоплення, сексуальні, дитячі (*відмова від контактів, ігор, їжі, імітація, компенсація і гіперкомпенсація*); нездатність протистояти труднощам; переважання пасивних копінг–стратегій у подоланні стресових ситуацій.

2.3. Концептуальна модель залежності та адиктивний потенціал особистості

Розглянувши в цьому розділі формування рівневих механізмів, на яких базується організація цілісної поведінки індивідуума, ми зможемо дослідити афективні механізми виникнення схильності особистості до адикції. Щоб краще зрозуміти витоки цього явища, розглянемо розлади афективної регуляції як передумову адикції, оскільки ключові проблеми залежності пов'язані з функціонуванням афективної сфери особистості.

Обґрунтування концептуальної моделі – важливий момент у дослідженні психологічної залежності та адиктивного потенціалу особистості. Згідно з Г. Крісталом, афект містить у собі низку компонентів: когнітивний (*поточна життєва ситуація та оцінювання самого себе разом із спогадами, що виникають резонансно*); експресивний (*фізіологічний*) (*мімічні та інші невербальні реакції*); гедоністичний (*задоволення, біль, страждання, мотивація задоволення*). До активуючих аспектів афекту учений відносить безпосередній вплив на рівень активації і швидкість реакції організму (*Психология и лечение зависимого поведения, 2000, с. 86*).

Згідно з потребоно–інформаційною теорією П. В. Симонова, емоція є віддзеркаленням у мізку людини чи вищих тварин якої–небудь актуальної потреби (її якості і величини) й вірогідності (можливості) її задоволення, яку суб'єкт мимовільно оцінює на основі вродженого і раніше набутого індивідуального досвіду. У наведеному вище визначенні представлено і те, що породжує (*потреба*), і те, що відображає (*вірогідність її задоволення*) емоцію. Емоція відображає предмети і події навколишнього середовища крізь призму актуальних потреб суб'єкта, звідки й впливає категорія значущості цих предметів і подій, їх суб'єктивна оцінка (*Симонов, 1987*).

Отже, поряд із когнітивним аспектом стороною розвитку, формуванням навичок існує й інша, не менш важлива, лінія особистісного розвитку, значущість якої ми хотіли б тут особливо підкреслити, – це формування у дитини психотехнічних прийомів *емоційної організації поведінки*,

вироблення *афективних стереотипів*, на основі яких організовується поведінка людини в подальшому житті.

Відомо, що будь-яка форма поведінки, будь-який поведінковий акт спираються на якийсь конкретний афективний механізм. З одного боку, цей механізм забезпечує необхідний для вирішення певної етіологічної задачі рівень вибірковості поведінки, її цілеспрямованість; з іншого – належний рівень афективного тону, стійкості. Жоден новий спосіб поведінки не може бути нав'язаний дитині, якщо при цьому він не буде афективно забезпечений. Дитина не в змозі сприйняти і засвоїти новий зразок поведінки, якщо афективні механізми, на які повинен спиратися цей зразок, не сформовані. Іншими словами, *розвиток та ускладнення поведінки дитини завжди пов'язані з розвитком відповідного нового рівня афективної організації*.

За термінологією Л. С. Виготського, в онтогенезі структури кожного з рівнів афективної регуляції спочатку мають бути екстеріоризовані, а потім засвоєні та автоматизовані, щоб стати базою подальшого афективного розвитку. При цьому стимулом-засобом для опанування структур кожного рівня є абсолютно різні (специфічні для кожного рівня) способи дії, які засвоюються дитиною як індивідуальні психотехнічні прийоми і, таким чином, закріплюють певний афективний механізм (що відповідає одному з рівнів афективної регуляції) (*Виготский, 1984*). Тобто, можна стверджувати, що афективна сфера людини так само, як і когнітивна, проходить тривалий шлях культурного розвитку, соціалізації. Із цього погляду організація поведінки дитини – це перш за все формування структур кожного з рівнів афективної регуляції і налагодження взаємодії між ними. Життєво необхідні афективні структури психіки дитини формуються завдяки виробленню відповідних стереотипів афективної поведінки. Отож формування емоційної сфери в дитячому віці є важливим процесом, що вимагає алгоритмічної точності й систематичних зусиль та постійного емоційного тепла з боку дорослих.

Несприятливі умови формування емоційної сфери спричиняються до різних розладів афективної сфери, і розбалансування, у тому числі і до адикції. (*Розлади утворюють своєрідний цілісний комплекс, адиктивний потенціал, спрямований на деструктивні форми адаптації*).

До несприятливих умов формування емоційної сфери слід перш за все віднести дитячу травму. Цей тип травми належить до раннього періоду життя і пов'язаний не з відчуттям безпорадності і капітуляції, а з природою дитячих

афектів і з природою інфантильної, незрілої психіки. Психічна травматизація немовляти відбувається, коли мати, яка зазвичай оцінює ситуацію як прохання про допомогу і дає негайну конкретну відповідь, виявляється неадекватною і не в змозі заспокоїти дитину. Інфантильна психічна травма передчасно перериває ілюзію симбіозу, яка, судячи з усього, має велике значення, незважаючи на те, що новонароджена дитина здатна впізнавати свою матір вже з першого дня і сприймати її як інший об'єкт. Пережитий дистрес, повторні травмуючі ситуації призводять до уповільнення розвитку дитини й переходу її в стан відчуженості та апатії. Тому інтенсивний дитячий афект, навіть за достатньо сприятливих умов його перебігу, є найбільшою загрозою гармонійному розвитку та адекватній самореалізації особистості в дорослому житті.

Г. Крістал вважає, що дитячі травми накладають глибокий відбиток на все подальше життя людини. Їх можна розпізнати за такими ознаками: страх індивіда перед будь-якими афектами, глибока недовіра до всіх людей, очікування “кінця світу”, глибока переконаність у нетривалості, скінченності стану благополуччя. Такі люди схильні до сильного гальмування всіх функцій, спрямованих на турботу про себе; вони потребують когось, хто допоміг би їм “пережити цю ніч”. Часто у них спостерігається алекситимія та ангедонія у важких формах. Головне, що ніхто із старших членів сім'ї навіть не здогадується про те, що у стосунках з дитиною щось було не так. Те, що для малюка було справжнім пеклом, для дорослих могло бути лише частиною виховних заходів

З позицій психоаналізу механізм виникнення адикції, запропонований Крісталом, виглядає так: важкий дистрес, виснажлива хвороба або брак материнської турботи супроводжуються такою болісною, нестерпною емоційною реакцією, що немовлята вимушені якимось рятуватися, тому й “відключають свої почуття” (*Психологія и лечение зависимого поведения, 2000, с. 80–118*). Відтак афективний механізм викристалізовується, втрачає свою пластичність, набуваючи автоматизму. У дорослої людини це виявляється в мимовільній компульсивній потребі в повторенні селективно утримуваної надмірної реакції на певний афект або у формі алекситимічного недиференційованого афективного стилю (*регресія форми афекту, що робить його непридатним для виконання сигнальної функції; стирається грань у сприйманні живих людей і речей*). При цьому незмінно повторюється одна і та сама розв'язка, що прирікає пацієнта на нестерпні муки.

С. Даулінг вважає, що основний дефект адиктивного пацієнта – у його нездатності бачити в собі цілісну, самодостатню, впевнену в собі особистість, занижена самооцінка. Тоді адиктивна особа кидається на пошуки хімічних речовин, що дають ілюзію звільнення від внутрішніх переживань, або поринає в діяльність, здатну примирити її з примітивним об'єктом її амбівалентної прихильності (*там само*).

На думку Р. Мея, межа між “нормальним” і “невротичним” проходить там, де активність стає компульсивною (коли людина вимушена діяти, але робить це не за власним бажанням, а швидше тому, що в такий спосіб вона звичайно заглушує тривогу). Прикладом можуть бути компульсивна робота, алкоголізм, компульсивна сексуальна активність. Мотивом тут є вже не сама діяльність, а її зовнішній ефект (*Мэй, 2001, с. 155*).

Нормальне функціонування психіки передбачає такий рівень афектів, який дає особі можливість одержувати від них максимум інформації. “Сутність нормальності – це гнучкість на противагу застиганню поведінки в патернах незмінності, характерних для кожного прояву невротичного процесу чи в імпульсах, меті, діях, думках, чи у відчуттях. Змінюється вільне поведінкове явище чи ні – залежить від природи комплексу сил, які спричинили його. Жоден момент поведінки не можна вважати невротичним, якщо процеси, які привели його в рух, не зумовлюють його автоматичного повторення незалежно від ситуації, корисності або наслідків дії... Усе, що спричинено свідомим і передсвідомим, є “нормальним”, а все, що спричинено несвідомим, є “аномальним” – оскільки автоматичне” (*Lawrence, 1954, p. 182*).

Нестримна компульсивна діяльність, зрозуміло, не є по-справжньому творчою або такою, що забезпечує повну реалізацію здібностей особистості. Не спрямована вона і на розв'язання проблеми, яка спричинила напругу. Питання полягає в тому, чи може така активність ослабити напругу, *не розв'язавши* конфлікт, що лежить в її основі. Якщо конфлікт залишається, то до такої діяльності доводиться вдаватися досить часто. У цьому випадку йдеться про виникнення неврозу нав'язливих станів. Так Р. Мей пояснює відмінність між конструктивними і деструктивними способами зниження тривожності (*Мэй, 2001, с. 302*).

Здатність переносити емоції у всій їх цілісності, не ізолюючи “когнітивне” від “експресивного”, формується порівняно пізно і не зводиться до однієї функції Еґо. В основі такої здатності лежить поєднання багатьох рис особистості, ряду внутрішніх функцій і чинників. Слід також мати на

увазі кількісну характеристику афекту, тобто його граничну інтенсивність, яку може витримувати людина за певних умов. Якщо людина наближається до граничної для неї межі інтенсивності або тривалості афекту, виникає потреба діяльності, яка давала б змогу уникнути свідомої регуляції емоцій або блокувати їх. Так, усім відома непосидючість дітей в очікуванні приємної чи хвилюючої події. А втім, це властиво і дорослим.

Саморегуляція в переживанні афекту, звичайно, є частиною нормального ставлення до цього феномена, а втім, багато подібних захистів використовуються для підтримки нормального перебігу психічних функцій. Опанувавши різноманітні форми поведінки, людина підсилює свою здатність переносити афекти. Ця думка підтверджується результатами досліджень Е. Зетцель, яка підкреслювала, що розвиток емоційної стійкості – це процес, що триває протягом усього життя (*Zetzel, 1970*).

Отже, нормальний розвиток людини неможливий без узгодженої діяльності когнітивних та афективних структур її психіки. Механізми психологічного захисту діють як на когнітивному, так і на емоційному рівні, але когнітивний рівень більшою мірою залежить від соціальних настанов, які не завжди збігаються з глибинними потребами індивідуума.

Механізми захисту дотичні до всіх трьох сфер особистості – психофізіологічної, соціокультурної та ціннісно–сислової – і в кожній з них вони заломлюються по–своєму. Цей взаємозв'язок розвивається поступово – у соціальній взаємодії, яка й стає каталізатором (провокатором) розгортання індивідуальної психіки. На певних етапах розвитку індивідуальності соціальний тиск може перевищувати силу впливу, необхідну наразі для формування особистості. Таке перевищення можна назвати зловживанням, або психологічним насильством. При цьому механізм захисту руйнується. Метафорично це схоже на поломку терезів при спробі зважити вантаж, вага якого перевищує вантажопідйомність терезів. Буквально – пружина розтягується і втрачає еластичність, тому не може більше використовуватися за призначенням. Емоційна сфера людини теж повинна бути гнучкою, чутливою. Несформованість у людини здорового механізму чутливості до емоційних впливів призводить до різних форм саморуйнівної, аутоагресивної поведінки. У кожному випадку адикції спостерігається саморуйнівна поведінка, що пов'язано з порушенням дії механізмів психологічного захисту. У зв'язку з цим в нас виникло припущення, що на різних етапах особистісного розвитку існують загрози виникнення різних типів залежності.

Розвиток особистості ми, як і більшість дослідників, розглядаємо у зв'язку з динамікою провідних потреб і провідної діяльності та новоутвореннями певного віку (табл. 2.1). З цієї позиції адиктивний потенціал особистості формується в результаті фрустрації провідних, найбільш значущих потреб певного вікового періоду. Передумовою формування адиктивного потенціалу є зазвичай емоційна травма. На думку психоаналітиків, це може бути як дитяча, так і доросла емоційна травма.

Як видно з табл. 2.1, адиктивна поведінка особистості виявляється по-різному. Це можуть бути порушення, пов'язані з неналежним задоволенням:

базових людських потреб у безпеці (*психофізіологічний рівень особистості*). Можуть проявлятися: як адикція до їжі і до сексу; переїдання – поширена проблема дитячого віку; травматизація Его;

соціальних потреб особистості (*соціально-культурний рівень особистості, або Его*). Виявляються як труднощі із самооцінкою і соціальною самореалізацією. Наслідками можуть бути алкоголізм, наркоманія, інтернет-залежність – типові підліткові проблеми, травматизація Его;

духовних потреб людини (*ціннісно-смысловий рівень*). Саме в юнацькому віці можуть бути найбільш травматичними з погляду формування особистості, її деформації. Серед наслідків – культова залежність, душевне рабство, трудовоголізм – проблеми дорослої людини, травматизація супер-Его.

Таблиця 2.1

Адиктивна поведінка особистості та її прояви в різні вікові періоди життя

Сфери особистості	Вікові потреби та їх	Вікові періоди	Вид адикції
Психофізіологічна	Порушення задоволення потреби в безпеці	Дитинство Беззахисність, інформативні	Переїдання, неусвідомлені
Соціокультурна	Порушення потреби у інтимно-особистісному спілкуванні,	Підлітковий вік Вразливість до зовнішніх впливів та оцінок	Алкоголізм, наркоманія
Ціннісно-смыслова	Порушення задоволення екзистенційних потреб,	Юність Юнацький максималізм	Трудовоголізм, фанатизм, культова

Отже, такі різні, на перший погляд, психологічні проблеми, як наркотична залежність, алкоголізм, тютюнопаління, пристрасть до азартних ігор, гіперсексуальність, трудоголізм, а також культова залежність мають спільні витoki – емоційну травму, яка пов'язана з неналежним задоволенням базових потреб відповідного етапу формування особистості. Тому є сенс говорити про адиктивний потенціал особистості.

Під адиктивним потенціалом розумітимемо специфічні індивідуальні передумови адиктивної реалізації, які найчастіше розвиваються на основі деформації особистісного досвіду, психофізіологічних дефектів, невирішених адаптаційних, емоційних та характерологічних проблем.

Виокремлення й дослідження цього феномена – запорука розроблення дієвих профілактичних засобів запобігання всім переліченим вище адикціям та впровадження більш здорових правил соціальної взаємодії.

2.4. Психологічне насильство і психологічна залежність

Виникнення та поширення залежностей нефармакологічного типу (інтернет-залежність, невротичне кохання, трудоголізм, культова залежність) примушують науковців шукати нових підходів до осмислення причин виникнення цього явища.

Коли в центрі наукового аналізу перебуває психологічна залежність фармакологічного типу, то патологічні зміни в особистості та її психіки пов'язуються з дією хімічного агента. Коли ідеться про психопатологічні зміни особистості з нефармакологічною залежністю, то з'ясувати, де її корені, важко. Цілком зрозумілою і слухною є рекомендація не вживати алкоголь, наркотики, тютюн, щоб не стати психологічно залежним. Та хіба можна сказати: не користуйся Інтернетом!, не працюй!, не закохуйся! і не прилучайся до релігійної громади! – це загрожує інтернет-залежністю, трудоголізмам, невротичним коханням, культовою залежністю? Мабуть, що ні.

Щоб з'ясувати передумови виникнення нефармакологічної залежності (без впливу хімічного агента), автор цих рядків проаналізувала життєві історії 52 людей, що протягом останніх п'яти років звернулися за психологічною допомогою у зв'язку з різними типами нехімічних залежностей.

Робота в кожному із цих випадків супроводжувалась аналізом специфічних сімейних стосунків, яким у решті–решт, довелося дати спеціальну назву – *деструктивні стосунки в сім'ї*.

Під деструктивними сімейними стосунками розумітимемо суб'єкт–об'єктні настанови одного з членів подружжя, або обох, щодо партнера. Тут можуть виявлятися спроби компенсувати власний невроз за рахунок психічного ресурсу партнера, бажання паразитувати за чужий рахунок, здійснювати гіперконтроль і гіперуправління стосунками та життям партнера взагалі, переживання задоволення від необмеженої влади над шлюбним партнером.

Настанови на деструктивні стосунки в сім'ї широко представлені в масовій свідомості українців. Досить часто батьки формують у дітей ставлення до шлюбу як до торгів, а, бажаючи захистити свою дитину, налаштовують її на “поведінку зозуленяти в чужому гнізді”. У кожному випадку немедикаментозної психологічної залежності приховується досвід психологічного насильства в найбільш значущих людських стосунках. Знову адиктивний потенціал!

Окремої уваги, з огляду на предмет нашого дослідження, вимагає феномен катастрофічної травми в дорослому віці.

Так, відчувши страх або тривогу перед небезпекою, яка невблаганно насувається, оцінивши її від початку як непереборну, доросла людина розуміє, що загроза неминуча, у край небезпечна і деструктивна, що ситуацію змінити неможливо; відтак її афект змінюється зі страху на кататонічну реакцію (*Психологія и лечение зависимого поведения, 2000, с. 112*). Така реакція є частиною первісного патерну виживання, властивого практично всім тваринам. Цей капітулятивний патерн містить безболісний “самодеструктивний механізм”, коли серце зупиняється в діастолі (*Seligman, 1975*).

Хоч страх, тривога і гнів є активуючими емоціями, однак коли суб'єкт під тиском небезпеки, відчуваючи свою безпорадність, капітулює, афект змінюється на кататонічну реакцію, що знаменує собою виникнення травматичного стану: суб'єкт відмовляється від боротьби припиняє чинити опір, стає покірливим, ніби впадає в стан заціпеніння. Чим більше він підкоряється чужим наказам, чим більше відчуває безпорадність, тим глибше, повніше і незворотніше розвивається стан покірності, що нагадує транс. Поглиблення травматизації призводить до втрати людиною чутливості до болю і хворобливих відчуттів, відтак поступово звужується когнітивна

сфера, загальмовуються процеси сприймання, запам'ятовування і пригадування, спостереження; урешті–решт, вона стає неспроможною розв'язувати проблеми, продукувати думки і планувати майбутнє. Такий стан дістав назву “психічного відключення” (Ліфтон, 2004).

Отже, як свідчать останні дані, не тільки дитячі травми, а й катастрофічні обставини життя людини в дорослому віці можуть призвести до незворотних процесів деградації особистості. Якщо узагальнити результати досліджень В. Франкла, Х. Арендт, Дж. Ліфтона і Г. Крістала, які вивчали особливості впливу на людину неволі та психологічного насильства в концентраційних таборах під час Другої світової війни, то можна дійти висновку, що свобода особистості є не тільки етичним поняттям. Усвідомлення і переживання свободи є основною передумовою соціальної адаптації та біологічного виживання людини. Оскільки переживання свободи можна віднести до розряду духовних потреб людства, то маємо підтвердження висновку В. Франкла про первинність духовно-сміслової сфери для виживання індивідуума.

Психологічна залежність – це саморуйнівний феномен психіки, який полягає в порушенні емоційно–вольової регуляції. Емоційно–вольова сфера залежної людини нездатна витримувати напруження повноцінного проживання різних аспектів життя і для відновлення почуття психологічної захищеності та рівноваги така людина вдається до фармакологічного агента або компульсивних (*автоматичних*) дій. Наслідками такого стилю життя стають порушення соціальної адаптації, деградація особистості, загострення психічних і спадкових хвороб.

Останнім часом репертуар залежної поведінки значно розширився. Сюди слід віднести такі явища, як залежність від наркотичних речовин та алкоголю, культову та інтернет–залежність, невротичне кохання, тютюнопаління, пристрасть до азартних ігор, залежність від комп'ютерних ігор, гіперсексуальність та трудовголізм тощо.

Виникнення та поширення залежностей нефармакологічного типу, таких як невротичне кохання, інтернет–залежність, трудовголізм, культова залежність тощо примушують нас по–новому осмислити причини виникнення цього явища. Сьогодні можна говорити про причинно–наслідковий зв'язок психологічного насильства і психологічної залежності. Насильницьке порушення задоволення базових людських потреб в безпеці може в майбутньому проявлятися як адикція до їжі і до сексу, а насильницьке заперечення соціальних потреб особистості, особливо в юнацькому віці,

утруднює формування її самооцінки і соціальну самореалізацію, що може спричинитися до алкоголізму, наркоманії, Інтернет–залежності, культової залежності або до трудоголізму.

Поняття психологічного насильства утвердилося в психології протягом останнього десятиріччя. Психологічне насильство і психологічна залежність – це явища, які відображають деструктивний вплив одних людей на інших та його наслідки, – це соціально–психологічний вплив на іншу людину, що спонукає її до вчинків або поведінки, які суперечать її намірам, порушують індивідуальні межі особи, здійснюються без інформованої згоди і врахування соціальної та психологічної безпеки індивіда, а також усіх його законних прав, що призводить до соціальних, психологічних, фізичних або матеріальних збитків. Під психологічною шкодою слід розуміти наслідки соціально–психологічного впливу одних людей на інших, що виражаються у спотвореному або утрудненому сприйманні дійсності об'єктами дії; у перешкоджанні їх самостійному і вільному вибору відносно своїх думок, поведінки і способу життя; у порушенні збалансованого здорового психологічного і соціального розвитку або перешкодженні такому; в посиленні антисоціальної акцентуації або психопатологічних проявів.

3. Дослідження феномену культової психічної залежності та його передумов

3.1. Методика дослідження феномену культової психічної залежності

3.1.1. Глибинне інтерв'ю

Працюючи із сім'ями, що вважають себе жертвами деструктивних культів, занурившись у цю проблему, як то кажуть “з головою”, ми все більше схилиємося до думки, що і культова психічна залежність особистості і тоталітарний синдром особистості виникають як деструктивний саморуйнівний феномен психіки в результаті недооцінки або зловживання психогігієнічними та етичними нормами у стосунках між людьми й у взаєминах між особистістю і групою у зв'язку із задоволенням духовних та есхатологічних (потреба у ідеальному впорядкуванні внутрішнього світу) потреб особистості.

Феномен культової психічної залежності є наслідком зловживання і психологічного насильства в значущому міжособистісному спілкуванні людини.

У самій соціальній природі людини містяться передумови виникнення культової психічної залежності і тоталітарного синдрому особистості. Несприятливе поєднання індивідуальних особливостей та особистого досвіду, стратегій соціальної взаємодії в групі та впливу на індивіда культурного психосоціального простору можуть призвести до виникнення артефакту у вигляді культової психічної залежності.

Означені вище деструктивні феномени психіки виникають у результаті порушення природної для даної людини рівноваги між дією на неї зовнішніх умов та особливостями її суб'єктивної реальності.

Нами було проведено дослідження індивідуальних обставин та особливостей життєвих історій індивідів з культовою психічною залежністю.

Випробовуваними стали люди, яким вдалося порвати з культами; родичі сектантів, що вважають себе потерпілими внаслідок діяльності культових організацій, а також громадяни, які погодилися стати учасниками наукового дослідження.

Глибинне інтерв'ю з колишніми членами тоталітарних організацій було спрямоване на з'ясування таких аспектів життя випробуваних: рівень самооцінки на момент вступу до культової групи; життєві плани; стосунки в батьківській сім'ї; соціальна та особистісна ідентичність; страхи; уявлення про життя. У дослідженні брали участь тільки ті сім'ї, які за соціальними стандартами належать до благополучних.

Наводимо нижче висновки, зроблені за результатами проведеного нами дослідження:

1. Культовій психічній залежності передують такі факти: психологічне насильство в батьківській сім'ї; деспотичні батьки; насильство м'якого характеру із спекуляцією почуттями любові, обов'язку, провини і відповідальності; зависокий моральний та емоційний тиск; гіперопіка з боку батьків.
2. Як свідчать матеріали консультативної практики, культова психічна залежність, – це складний багатоаспектний деструктивний (*саморуйнівний*) феномен психіки, який виявляється на когнітивному, афективному і поведінковому рівнях у вигляді втрати критичності мислення, адиктивних реакцій, порушення соціальної адаптації, синдрому емоційного вигорання при збереженні позірною відчуття суб'єктивного благополуччя. Культова психічна залежність є одним з випадків немедикаментозної залежності.

3. Компенсаторне, або сурогатне, задоволення специфічних людських потреб спотворює емоційно-вольову сферу людини і може призвести до виникнення будь-якого типу залежності, у тому числі і культової. Лише здорова емоційно-вольова сфера людини здатна запобігти виникненню залежності.
4. Однією з важливих ознак здорової емоційної сфери людини є її здатність переживати емоційну напругу. Людина повинна вміти самостійно напружуватися в пошуку істини для упорядкування свого внутрішнього світу.
5. Несприятливі умови формування збалансованої емоційної сфери, її розбалансованість призводять до серйозних афективних порушень у тому числі і до адикції.

Особливості життєвих поглядів та особистісних рис, узагальнені за результатами глибинного інтерв'ю з людьми, які стали жертвами культів, сформульовано в наведеному нижче переліку ознак. Цей перелік дав змогу створити психологічний портрет-характеристику культово залежних осіб:

- 1) нездатні чинити опір чужому впливу;
- 2) у випадку суперечки не хочуть нічого втрачати, визнавати власні помилки;
- 3) жорстко прив'язані до сталого Я-образу, бояться порушити його;
- 4) занадто упевнені у своїй правоті, чарівності і красі;
- 5) залежні, нездатні розпізнати нечесну поведінку щодо себе інших;
- 6) легко приймають рішення під чужим впливом, так само легко перекладають відповідальність за рішення на інших;
- 7) через низьку самооцінку бояться справити враження некомпетентних, не намагаються прояснити незрозумілу ситуацію;
- 8) великого значення надають формальним статусам;
- 9) вірять у прості рішення складних особистих, соціальних і політичних проблем;
- 10) вірять в існування справжньої, безумовної любові з боку незнайомих людей;
- 11) за будь-яку ціну уникають відкритих конфліктів, тому часто всі складні питання вирішують, поступаючись власними інтересами;
- 12) важко переживають почуття провини, уникають ситуацій що можуть спричинитися до цього;
- 13) дуже дорожать своїм іміджем надійної людини;
- 14) у небезпечній ситуації сподіваються, що якимось чином воно та буде;

15) вірять, що можна отримати якісь блага не докладючи при цьому зусиль;

16) Прагнуть гарантованого майбутнього; намагаються знайти такі форми поведінки та взаємодії з навколишнім середовищем, які гарантували б їм комфорт і схвалення оточення. Обтяжені “комплексом відмінника”.

З переліку якостей видно, що в результаті глибинного інтерв'ю з людьми, які опинились в культовій залежності вийшла досить суперечлива характеристика. На нашу думку це відбувається тому, що в кожному конкретному випадку висвітилися саме ті слабкі місця, які можна було використати для індоктринації.

Провівши аналіз, з одного боку технік деструктивного контролю свідомості, вживаних в тоталітарних сектах, а з другого боку – окремі техніки сімейного виховання в нашій країні, можна зробити висновки що існує деяка ізоморфність між цими двома рядами. Кожній слабій ланці в системі виховання відповідає “свій метод” в арсеналі “ловців людських душ”.

3.1.2. Вивчення громадської думки жителів України

Вивчення громадської думки жителів України відбулося у травні 2006 з приводу поширення традиційних та “нетрадиційних” релігій із застосуванням психосемантичної методики вивчення змісту, стану і тенденцій розвитку тих характеристик масової свідомості, що пов'язані з різними аспектами релігійних поглядів і переконань.

Емпіричне дослідження базувалося на принципах розробки та застосування психосемантичного опитувальника, що неодноразово використовувався в політико–психологічних дослідженнях групою московських психологів (*Петренко, Митина, 1997*) та науковцями Інституту соціальної та політичної психології АПН України (*Васютинський, 1997*). Вибір індикаторів здійснювався за такими методиками: “Дитячо–батьківські відносини підлітків” (ДРОП); Дослідження правової самосвідомості Г. Абраменкової, дослідження тоталітарних настанов Т. Адорно; тест “Самооцінка психічних станів” (за Айзенком), методика діагностики соціально–психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймона; тест смисложиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтьєва;

У період із 19 по 31 травня 2006 р. було опитано 2000 респондентів у всіх адміністративно–територіальних одиницях України. Структура вибірки відповідала структурі дорослого населення країни за ознаками віку, статі,

національності, роду занять, місця проживання. Похибка вибірки не перевищувала 2%.

За оцінками 70 суджень було здійснено факторний аналіз. Виділилися шість значущих факторів, зміст яких відображає психосемантичну структуру масової свідомості українців у сфері релігійно–конфесійних відносин та диференціює масові настрої щодо відповідних проблем. Кожний фактор об'єднує в собі певний набір індикаторів (*суджень*), які стосуються того чи іншого аспекту релігійної свідомості і між оцінками яких є позитивні або негативні кореляційні зв'язки. (Наявність кореляції означає, що згода або незгода респондентів з одним судженням вірогідно частіше поєднується зі згодою чи незгодою з іншим судженням. Фактор поєднує групи суджень, усередині яких має місце така кореляція).

3.2. Результати дослідження та їх обговорення

3.2.1. Відображення в масовій свідомості традиційної релігійності українців

Оцінюючи ступінь своєї релігійності, більше половини респондентів заявили, що вважають себе релігійними людьми, близько третини – не визначилися в цьому питанні, і лише кожен п'ятий дав на це запитання негативну відповідь (*табл. 3.1*). Отже, в українському суспільстві переважає усвідомлення своєї причетності до релігійної віри та, відповідно, спостерігається готовність громадян до релігійного залучення.

Таблиця 3.1

Розподіл відповідей на запитання “Чи вважаєте Ви себе релігійною людиною?”

		Розподіл відповідей (%)
1	Так	50,4
2	Важко сказати	31,0
3	Ні	18,6

Така готовність має частково ритуально–практичний, частково світоглядно–теоретичний характер: тільки кожний сьомий респондент повідомив, що постійно дотримується релігійних обрядів, половина дотримується їх періодично, чверть – дотримується як явища культури, а не релігії, зовсім не дотримується – кожний десятий (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Розподіл відповідей на запитання “Якою мірою Ви дотримуетесь релігійних обрядів?”

		Розподіл відповідей (%)
1	Дотримуюсь постійно	14,1
2	Дотримуюсь періодично	49,7
3	Дотримуюсь як явища культури, а не релігії	25,8
4	Зовсім не дотримуюсь	10,4

Як і слід було очікувати, серед тих, хто визначився як релігійна особа, переважають *другий* (60,2%) і *перший* (26,6%) варіанти відповіді, натомість серед нерелігійних осіб – *третій* (39,6%) і *четвертий* (34%).

Серед окремих соціально–демографічних груп населення відносно релігійнішими та, водночас, і більш схильними дотримуватися обрядів виявилися особи старшого віку, жінки, пенсіонери, працівники сільського господарства, підприємці (!), домогосподарки, мешканці села, жителі західних областей, громадяни з низьким рівнем доходів. Дещо менший ступінь релігійності мають етнічні росіяни, інженерно–технічні працівники і службовці, студенти, особи з високим рівнем доходів, жителі Києва, південних (за винятком Криму) та східних регіонів.

Конфесійна структура суспільства виявилася, з одного боку, вельми строкатою, що відповідає багатоманітності зареєстрованих релігійних об’єднань громадян, а з другого – спостерігається виразне чисельне переважання, *по–перше*, віруючих громадян без чітко визначеної конфесійної належності, *по–друге*, вірян, які належать до трьох християнських церков (табл.3. 3).

Найбільше (*третина*) опитаних визнали себе за православних без належності до певної конфесії. Порівняно частіше такими були етнічні росіяни, військовослужбовці та працівники органів правопорядку, домогосподарки, жителі північно–східних областей і Донбасу.

Близько п'ятої частини респондентів назвалися просто “віруючими” без зазначення конкретної церкви, до якої належать. До такої позиції більше тяжіє молодь, етнічні українці, військовослужбовці та працівники органів правопорядку, кияни.

Загалом виходить, що для більшості (57,6%) віруючих громадян конфесійне самовизначення не є принциповим.

Виразну чисельну перевагу за кількістю прибічників над іншими церквами мають православні церкви Київського (переважно серед представників старшого покоління, етнічних українців, жителів україномовних регіонів, за винятком Галичини) та Московського (найбільше серед літніх осіб, етнічних росіян і жителів Криму) патріархатів, а також Греко–католицька церква (етнічні українці, Галичина, мешканці сіл, працівники сільського господарства). Порівняно небагато прихильників мають Римо–католицька (представники інших, крім українців та росіян, національностей, жителі західних областей) та Автокефальна православна (Галичина) церкви.

Що стосується церков протестантського спрямування, то загальна частка їхніх прихильників склала 3,9% (включено тих, хто чітко зазначив відповідну конфесію). Оскільки кількість їх є відносно невеликою, то це не дає підстав для статистично значущих висновків про їхню питому вагу серед окремих груп респондентів.

Таблиця 3. 3

Розподіл відповідей на запитання “До якої релігійної конфесії Ви належите?”

		Розподіл відповідей (%)
1	Православний, але не належу до жодної конфесії	33,7
2	Віруючий, але не належу до жодної релігії	18,4
3	Православний Київського патріархату	10,4

4	Православний Московського патріархату	10,4
5	Атеїст	9,5
6	Греко–католик	7,8
7	Інше	1,8
8	Християнин–баптист	1,6
9	Римо–католик	1,4
10	Православний Автокефальної церкви	1,2
11	Мусульманин	0,8
12	П'ятидесятник	0,8
13	Адвентист сьомого дня	0,5
14	Харизмат	0,5
15	Свідок Єгови	0,4
16	Іудей	0,3
17	Старообрядець	0,3
18	Кришнаїт	0,2
19	Буддист	0,2
20	Суботник	0,1
21	Реформат	0,1

Прикметно, що жоден з опитаних не назвав таких одіозних релігійних об'єднань, як “Біле Братство” або “Посольство Боже”. Утім, частина

респондентів (за спостереженнями інтерв'юєрів, насамперед представники екзотичних вірувань) відмовлялася відповідати на запитання анкети.

Прибічників різного роду екзотичних релігій виявилось зовсім небагато. Коли до них додати тих, хто не назвав конкретної конфесії (одних і других було зараховано до категорії “інше”), то разом це становить трохи понад 2% опитаних. Інша річ, що до цієї групи може тяжіти частина тих, хто назвався просто “віруючим”.

Цікаво зазначити, що атеїстами назвалося удвічі менше осіб порівняно з кількістю тих, хто визначив себе як людину нерелігійну у відповіді на перше запитання (пор. табл. 3.1 і табл. 3. 3). Тут, можливо, дається взнаки радянська традиція надавати атеїзмові “войовничого” забарвлення, що не приймається багатьма невіруючими особами.

Перераховуючи переваги й користі релігії для людини, респонденти на перше місце поставили таку характеристику, як “внутрішній спокій”, у якій убачається як суто духовний, так і психологічний зміст. Дві наступні цінності (“духовне очищення” та “усвідомлення сенсу життя”) виразніше віддзеркалюють духовний аспект вірування. Далі йде “почуття впевненості”, що може трактуватися як характеристика, що несе психологічну вигоду. Наступним складовим позитивної ролі релігії притаманна дедалі більша прагматичність, і в оцінках вони займають дедалі нижчі позиції (табл.3. 4).

Таблиця 3.4

Розподіл відповідей на запитання “Що доброго, на Вашу думку, релігія дає людині?”

	Розподіл відповідей (%)
1	Внутрішній спокій 60,9
2	Духовне очищення 54,3
3	Усвідомлення сенсу життя 46,2
4	Почуття впевненості 23,3
5	Корисні знання 16,2
6	Почуття співпричетності 14,2
7	Приємні переживання 7,0

8	Цікаві знайомства	4,3
---	-------------------	-----

Отримані дані свідчать про загалом високий рівень в українському суспільстві свідомого визнання громадянами своєї релігійності, значне чисельне переважання прихильників православної віри. Водночас має місце істотна розмитість відчуття конфесійної належності, що створює світоглядно–психологічні підстави для прилучення частини вірян до малопоширених і “нетрадиційних” церков за умови справляння відповідних впливів.

3.2.2. Відображення в масовій свідомості нетрадиційної релігійності українців

Абсолютна більшість опитаних відмовилася назвати себе прихильником однієї з “нетрадиційних” релігій (табл.3.5).

Що ж до співвідношення між прихильністю до “нетрадиційної” релігії і конфесійною належністю респондентів, то тут немає прямого зв’язку. Серед 89 осіб, які визнали таку прихильність, переважають ті, хто визначив себе “віруючим” без належності до конкретної релігії, зарахував себе до категорії “інші”, назвався “православним” без певної конфесії, а також частина баптистів і п’ятидесятників. Отже, саме розуміння “нетрадиційної” релігії та належності до неї не є чітко однозначним.

Дещо активніше заперечували свою належність до “нетрадиційних” релігій підприємці, а підтверджували її домогосподарки, жителі південно–східних регіонів.

Таблиця 3.5

Розподіл відповідей на запитання “Чи можете Ви назвати себе прихильником однієї з “нетрадиційних” релігій?”

		Розподіл відповідей (%)
1	Ні	88,4
2	Важко сказати	7,1
3	Так	4,5

Таблиця 3.6

Розподіл відповідей на запитання “Чи знаєте Ви особисто людей, які належать до однієї з “нетрадиційних” релігійних організацій?”

		Розподіл відповідей (%)
1	Ні, таких людей я не знаю	37,8
2	Так, але це мало знайомі (–а) мені люди (людина)	35,9
3	Так, це досить добре знайомі (–а) мені люди (людина)	20,2
4	Так, це люди (людина) з мого найближчого оточення	6,5
5	Я сам (–а)	2,2

Непрямим показником ступеня поширеності “нетрадиційних” релігій мав бути розподіл відповідей на запитання про знайомство з людьми – членами відповідних організацій (табл. 3.6).

Насамперед слід звернути увагу на те, що респондентів, які прямо визнали свою належність до “нетрадиційних” релігійних організацій, виявилось аж удвічі менше (43 особи) за тих, хто заявив про свою прихильність до таких релігій. Порівняно більшу частку серед них становлять баптисти, адвентисти й п’ятидесятники, але, по–перше, більшість представників цих релігійних течій усе–таки не зарахувала себе до членів “нетрадиційних” церков, а по–друге, частка саме цих вірян є порівняно великою у загальній вибірці. Тому можна стверджувати, що чіткого зв’язку між визнанням себе адептом “нетрадиційної” релігії і належністю до певної конфесії немає.

Що ж до міри поширеності “нетрадиційних” вірувань в оточенні опитаних громадян, то йдеться здебільшого або про відсутність у ньому прихильників таких релігій, або про низький ступінь знайомства з ними. Натомість п’ята частина респондентів досить добре знайома з такими особами і кожний п’ятнадцятий має їх у своєму найближчому оточенні.

Оцінюючи факт належності мало або близько знайомих осіб до “нетрадиційної” релігійної організації, більш як половина респондентів поставилася до цього негативно, третина не змогла визначитися і лише кожний сьомий–восьмий оцінив це позитивно (табл. 4.7). Отже, загалом, у суспільстві переважає негативне ставлення до факту участі громадян у діяльності таких організацій, натомість частка тих, хто ставиться до цього цілком терпимо, є відносно невеликою.

Найменш прихильно ставляться до належності таких організацій особи старшого віку та пенсіонери, а порівняно частіше схвалюють її жителі західних областей (крім Галичини) та Донбасу.

Таблиця 3.7

Розподіл відповідей на запитання “Якщо Ви знаєте таких людей, то чи схвалюєте їхнє рішення належати до “нетрадиційної” церкви?”

		Розподіл відповідей (%)
1	Ні	52,7
2	Важко сказати	34,3
3	Так	13,1

Водночас більшість респондентів заявила про те, що їм невідомі факти негативних наслідків впливу “нетрадиційних” церков на осіб із їхнього оточення (табл. 3.8). Очевидно, наявність негативних ставлень більшою мірою зумовлюється інформацією із ЗМІ або із чуток, ніж власним досвідом. Проте чимало й таких, хто повідомив про відомі їм особисто факти такого впливу. Серед завданої шкоди найчастіше називається втрата майна, грошей, психічні порушення, сімейні непорозуміння.

Таблиця 3.8

Розподіл відповідей на запитання “Час від часу в пресі пишуть про випадки негативного впливу “нетрадиційних” церков на віруючих. Чи відомі Вам конкретні факти такого впливу на знайомих Вам осіб?”

	Розподіл відповідей (%)

1	Ні, такі факти мені невідомі	63,1
2	Так, люди втратили своє майно або гроші	14,8
3	Так, це зашкодило психічному здоров'ю людей	13,5
4	Так, діти відмовляються спілкуватися з батьками	10,2
5	Так, розпалися подружні пари	9,4
6	Так, це зіпсувало дружні стосунки	8,6
7	Так, це перешкодило здобути освіту або професію	3,5
8	Інше	1,6

Ще більше виявилось тих, хто заперечував негативний вплив на них самих (табл. 3.9). Що стосується фактів, які мали місце, то частіше це були намагання змінити переконання респондента або залучити його до організації. Про вплив на дитину без відома батьків заявили трохи більше одного відсотка опитаних.

Таблиця 3.9

Розподіл відповідей на запитання “Чи можна сказати, що на Вас самих справлявся такий негативний вплив?”

		Розподіл відповідей (%)
1	Ні, такого не було	65,6

2	Так, намагалися змінити мої переконання	24,7
3	Так, намагалися залучити мене до своєї організації	13,4
4	Так, намагалися без мого відома впливати на мою дитину	1,1
5	Інше	0,5

Таблиця 3.10

Розподіл відповідей на запитання “За які, на Ваш погляд, дії або заклики релігійну організацію слід заборонити в судовому порядку?”

		Розподіл відповідей (%)
1	Використання в ритуалах дій сексуального характеру	44,9
2	Залучення до організації неповнолітніх	34,0
3	Агресивні або принизливі висловлювання на адресу інших релігій	30,9
4	Заборона вдаватися до медичної допомоги	28,7
5	Заклики до громадянської непокори	26,5
6	Вимоги виконувати тільки розпорядження лідерів організації	25,2
7	Заклики ігнорувати громадське життя	19,1

8	Втручання в політику	15,3
9	Таких заборон не повинно бути	14,2
10	Зв'язки із закордонними організаціями	9,0
11	Інше	2,0

В оцінці можливих протиправних дій релігійних організацій респонденти насамперед зважають на порушення громадської моралі, використання неповнолітніх, загрозу життю і здоров'ю людей. Меншою мірою їх турбують політичні аспекти незаконної діяльності (табл. 3.10). Водночас кожний сьомий респондент вважає, що релігійні організації не повинні заборонятися навіть у разі порушення ними норм закону або моралі.

Дещо вимогливішими щодо відповідальності релігійних організацій за протиправні дії виявилися жителі Галичини, Криму та Києва.

Отже, в українському суспільстві загалом переважає помірно негативне ставлення до “нетрадиційних” релігій. Воно частіше зумовлено не власним досвідом спілкування з їхніми адептами, а впливом громадської думки, яка вочевидь оперує як цілком слушними аргументами, так і хибними стереотипами.

3.2.3. Факторний аналіз результатів дослідження

До **першого** (однополюсного) найбільш вагомого фактору ввійшли індикатори, що містять психологічні пояснення причин входження до “нетрадиційних” церков, який ми назвали фактором психологічних передумов нетрадиційної релігійності (табл. 3.11) (тут і в подальших переліках за однополюсними факторами судження наведено в порядку зниження їх факторного навантаження (значущості)). Зі змісту та оцінок суджень можна зробити висновок, що більшість респондентів усвідомлюють об'єктивну неминучість наявності різних релігійних течій, пояснюють причини прилучення людей до “нетрадиційних” церков, по–перше, незадоволеністю їхніх насущних потреб у соціальному визнанні та

самовираженні, по–друге – справлянням на них специфічних впливів, по–третє, проблемами виховання їх у дитинстві.

Зміст **другого (однополюсного)** фактора описує психологічну проблемність особистого життя та спілкування з оточенням (табл. 3.12). Розподіл оцінок свідчить про те, що більшість респондентів почуваються досить упевненими у своїх силах, дають собі раду у взаємодії з іншими людьми. Проте є підстави припускати, що така позитивна впевненість нерідко маскує захисну поведінку. Водночас серед опитаних виявилось чимало й таких, кому цілком виразно бракує впевненості в собі, а це може стати сприятливим ґрунтом для потрапляння в психологічну залежність.

Таблиця 3.11

Розподіл оцінок суджень, що ввійшли до фактору психологічних передумов нетрадиційної релігійності

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важк о сказати	Не згоде н
1	Оскільки люди відрізняються розумінням сенсу життя, різні релігійні конфесії будуть завжди	65,1	28,4	6,6
2	Не маючи належної пошани з боку оточення, людина часто вибирає нову релігійну групу, де її визнають як особистість	51,2	37,5	11,3
3	Деякі релігійні організації використовують специфічні засоби впливу з метою залучити та утримати людей	67,3	28,0	4,8
4	Використання досягнень сучасної психології дає змогу непомітно впливати на великі маси людей	63,9	30,9	5,2

№ п/ п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важк о сказат и	Не згоде н
5	До нових релігій люди йдуть через те, що в повсякденному житті не мають захисту й опори, не відчуваються в безпеці	54,5	33,5	12,0
6	Незрілі й помилкові думки про життя можуть підштовхнути людину до культової психічної залежності	63,6	29,3	7,2
7	Людина вибирає нову релігійну групу через незадоволення її потреби в самовираженні	43,9	42,4	13,7
8	Ніхто не може достеменно сказати, яка з картин світу – наукова чи релігійна – є найправильнішою	51,8	31,3	16,9
9	Неправильне виховання дитини батьками часто приводить до виникнення в неї культової психічної залежності	56,1	33,0	10,9
10	Головна причина розвитку культової психічної залежності криється в негативних впливах оточення	40,9	46,1	13,0
11	Кожна людина потребує впорядкування свого внутрішнього світу	76,3	19,9	3,8

№ п/ п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важк о сказат и	Не згоде н
12	Якщо належність до релігійного об'єднання дає людині почуття впевненості в завтрашньому дні, то за неї треба тільки порадіти	56,7	30,6	12,7
13	Існують такі надприродні сили, що дають людині енергію або забирають її	50,5	33,7	15,8
14	Люди, які мали важке дитинство, можуть легко потрапити в залежність від лідера тоталітарної секти	49,2	32,5	18,3
15	У кримінальному законодавстві треба встановити спеціальну відповідальність за шахрайство в релігійній сфері	72,0	22,7	5,4
16	Наше життя наповнене оманами та ілюзіями	50,2	30,7	19,1
17	Жодна людина не може цілком правильно розуміти дійсність	53,2	30,3	16,5
18	Усе те, чого ми не усвідомлюємо, нікуди не дівається, а продовжує впливати на наше життя	56,3	34,8	8,9

№ п/ п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важк о сказат и	Не згоде н
19	Кожній людині хочеться без особливих зусиль здобути і матеріальні блага, і високий соціальний статус	64,3	21,3	14,5

Таблиця 3.12

Розподіл оцінок суджень, що ввійшли до другого фактору “проблеми у стосунках з оточенням”

№ п/ п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важк о сказа ти	Не згод ен
1	Мої пропозиції часто відкидаються без пояснення причин	20,0	27,0	53,0
2	Мене часто лякають труднощі	19,4	23,1	57,5
3	Мої близькі, як правило, вимагають від мене більшого, ніж я здатен зробити	24,1	22,8	53,1
4	Мені часто приписують почуття і думки, яких я не маю	25,2	30,2	44,6
5	Мої близькі часто не розуміють мене	27,7	23,2	49,1

№ п/ п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важк о сказа ти	Не згод ен
6	Поведінка кожного з нас найбільше залежить від впливу інших осіб	35,8	29,6	34,5
7	Я невпевнена в собі людина	20,0	24,4	55,6
8	Коли натрапляєш на серйозну проблему і не знаєш, яке рішення прийняти, можуть допомогти ясновидці або астрологи	18,5	28,0	53,6
9	На нашу поведінку дуже впливає чужий приклад	40,4	28,8	30,8
10	Часом хочеться винайти власну релігію, яка б мене цілком задовольнила	17,9	19,1	63,0
11	Шкільний учитель сам має вирішувати, якої моралі і віри навчати дітей	15,5	16,1	68,4
12	Справжня й щира любов однієї людини до іншої – це недосяжний ідеал	26,1	29,1	44,8
13	Люблю копатися у своїх недоліках	32,5	25,7	41,9
14	Кожна нормальна людина прагне мати і розвивати надприродні здатності	37,2	35,6	27,2
15	Суспільство повинно дбати насамперед про забезпечення	29,2	32,7	38,1

№ п/ п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важк о сказа ти	Не згод ен
	духовних, а не матеріальних потреб громадян			
16	Я, як і всі, боюся смерті, але ніколи не говорю про це з іншими	41,1	24,0	34,9

До **третього** (двополюсного) фактора ввійшли судження, які відображають прийняття – неприйняття релігійного світогляду (табл. 3.13) (судження за двополюсними факторами розміщено послідовно від найбільш навантаженого за одним полюсом до найбільш навантаженого за полюсом протилежним). В оцінках суджень спостерігається такий собі парадокс: усупереч переважанню прихильних ставлень до релігії має місце слабе визнання винятковості релігійного світогляду, а також доволі критична налаштованість щодо релігійної практики.

Четвертий (двополюсний) фактор склали висловлювання, які стосуються сфери особистісного самоствердження – соціальної або індивідуальної (табл. 3.14). Розподіл оцінок відповідних суджень є вельми суперечливим, і важко говорити однозначно про переважання тих чи інших тенденцій (що якраз і є свідченням їхньої підвищеної проблемності в соціумі).

У судженнях **п'ятого** (двополюсного) фактора відображено прагнення до підпорядкування авторитетові (табл. 3.15), яке в нашому суспільстві на загал переважає над прагненням бути цілком самостійним (утім, це тенденція не суто українська, а загальнолюдська). До цього фактору ввійшли також два судження, що є центральними в оцінці економічних та ідеологічних реформ, – про ставлення до колгоспних і до фермерських господарств. Підтримка колгоспної форми господарювання корелює з авторитарно–тоталітарними позиціями респондентів (що властиво громадянам із переважанням лівих політико–ідеологічних настроїв), натомість надання переваги фермерському господарюванню частіше поєднується з намаганнями досягти самостійності (і відображає прихильність до правих поглядів).

У шостому (двополюсному) факторі об'єдналися висловлювання, зміст яких виявляє позитивне – негативне ставлення до новітніх релігійних об'єднань (табл. 3.16). Загалом переважає ставлення негативно–недовірливе.

Таблиця 3.13

Розподіл оцінок суджень, що ввійшли до третього фактору “прийняття – неприйняття релігійного світогляду”

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
1	Тільки релігія може дати людині усвідомлення сенсу життя	29,0	30,4	40,5
2	Сьогодні релігія – останній оплот моралі, честі й порядності	33,3	34,1	32,6
3	У незалежній Україні державною може бути тільки одна мова – українська	46,3	12,8	40,9
4	Ми живемо тільки раз, тому слід насолоджуватися життям, а не мріяти про благо всього людства	29,6	28,0	42,4
5	Головна мета створення нової релігійної організації – одержання прибутку	42,9	36,7	20,4
6	У Конституції слід було б надати статус державної двом мовам – українській і російській	41,7	16,5	41,8
7	Для сучасної людини віра в різні релігійні вчення має смішний вигляд	21,5	31,9	46,6

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
8	Віра в дивовижні зцілення – це забобон	28,7	35,6	35,7
9	Будь-яка релігія завжди була і залишається засобом одурманювання людей	25,9	29,0	45,1

Таблиця 3.14

Розподіл оцінок суджень, що увійшли до четвертого фактору “сфери особистісного самоствердження”

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказати	Не згоде н
1	Я ніколи не задовольняюся малим, завжди прагну чогось більшого	55,3	29,9	14,8
2	Мені подобається бути авторитетом для інших	49,9	33,5	16,6

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказати	Не згоде н
3	Краще керувати, ніж підкорятися	44,5	35,0	20,6
4	Мені дуже важко сидіти на місці і чекати	55,2	24,5	20,3
5	Коли правда на моєму боці, я можу перебивати співрозмовника і завжди залишаю за собою останнє слово	35,3	21,0	43,7
6	Людина, яка чітко усвідомлює, хто вона є, ніколи не потрапить у пастку новітніх релігійних культів	62,8	27,0	10,2
7	Давно пора створити державну службу охорони інформаційно–психологічної безпеки особи та суспільства	57,8	32,7	9,5
8	Сьогодні масові виступи протесту – це єдиний спосіб домогтися змін на краще	39,6	29,4	31,0
9	Пошана до національних традицій та ідеалів зміцнює людину, дає їй упевненість у правильності життєвого шляху	63,8	28,5	7,7
10	Одну й ту саму ситуацію двоє різних людей завжди	67,6	23,6	8,8

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказати	Не згоде н
	розуміють по-різному			
11	Тільки сама людина повинна відповідати за розв'язання власних проблем	67,5	21,3	11,2

Таблиця 3.15

Розподіл оцінок суджень, що ввійшли до п'ятого фактору “прагнення до підпорядкування авторитетові”

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
1	Пошана до авторитету і слухняність – найважливіші риси, яких повинні навчитися діти	50,7	29,6	19,7
2	Сучасній молоді найбільше потрібна сувора дисципліна	49,1	30,1	20,8
3	На селі потрібно вдосконалювати форми колективного господарювання, а не покладатися на фермерів, які дбають тільки про наживу	41,6	33,5	24,9
4	Іноді буває корисно, якщо хтось авторитетний чітко розтлумачить, що є	54,5	28,4	17,1

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
	добро, а що зло			
5	Пояснення авторитетних осіб допомагають людині легше й швидше робити правильні висновки	48,3	34,8	16,9
6	Нам потрібні не закони, а чесні керівники, яким можна довіряти	50,9	26,2	22,9
7	Порядним людям слід ігнорувати тих, хто має погані звички й манери	38,4	27,1	34,4
8	Треба активніше розвивати фермерські господарства. Колгоспи і радгоспи давно вже вичерпали себе	45,6	33,6	20,8

Таблиця 3.16

Розподіл оцінок суджень, що ввійшли до шостого фактору “ставлення до новітніх релігійних об’єднань”

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
1	Особи, які пропагують нетрадиційні релігійні вчення, не мають права працювати в школі з учнями	60,7	26,7	12,6

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
2	Не слід надавати офіційну підтримку новим релігійним організаціям в Україні, адже на Заході вони відомі судовими процесами про завдання громадянам фізичної і психічної шкоди	57,7	33,5	8,8
3	Погано, що в Україні з'явилася велика кількість нових релігійних організацій – агресивних і керованих із-за кордону	64,2	27,6	8,2
4	Сьогодні наше суспільство ніяк не протидіє намаганням ділків від релігії збагачуватися за рахунок духовних потреб людей	55,4	36,2	8,4
5	Прихильників нових релігійних організацій об'єднує не спільне розуміння етичних цінностей, а авторитет "учителя"	39,4	46,0	14,6
6	Заборона новітніх релігійних організацій – це дискримінація громадян за релігійною ознакою, посягання на їхнє право віросповідання	33,6	38,6	27,8

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
7	Нетрадиційним церквам треба дати час, щоб вони могли вписатися в нашу культуру	18,2	31,0	50,7

Для докладнішого з'ясування психологічного змісту ставлень громадян до “нетрадиційних ” церков було проведено факторний аналіз за частиною суджень – тих, що містили пряму оцінку відповідних вірувань і практик.

Виділилися чотири фактори:

Перший фактор відображає незадоволення потреб як причину культової залежності. Тут ідеться про те, що людина вибирає нову релігійну групу, якщо вона відчуває незадоволення потреби в самовираженні, брак пошани до себе з боку оточення, не має захисту, опори, почуття безпеки, зазнає негативних впливів оточення.

До **другого** фактора ввійшли судження, які містять згоду – незгоду з діяльністю “нетрадиційних ” церков. Більшість респондентів радше негативно ставляться до такої діяльності, хоча припускають можливість і позитивних її сторін. У питанні про заборону новітніх релігійних організацій жодна з позицій істотно не переважає, спостерігається виразний брак одноставності.

Зміст **третього** фактора об'єднує психологічні чинники потрапляння в культову залежність. За такі визнаються незрілі й помилкові думки про життя, недостатнє самоусвідомлення, неправильне виховання батьками та взагалі важке дитинство, специфічний вплив із боку релігійних організацій.

Судження, що склали **четвертий** фактор, виражають невіру в добрі наміри новітніх релігійних об'єднань. Тут ідеться про одержання прибутку як головну їхню мету, завдання громадянам фізичної і психічної шкоди, утвердження авторитету “вчителів”, негативний вплив на дітей.

Таким чином, психосемантична структура масової свідомості громадян України в релігійно–конфесійній сфері є помірно складною, містить кілька

значущих компонентів, орієнтується в основному на психологічно вагомі чинники особистісного і світоглядного самовизначення та міжособової взаємодії і набагато менше – на політико–ідеологічні обставини.

У ставленні більшості респондентів до новітніх релігій домінує такий собі здоровий глузд, що є відображенням відданості більшості респондентів культурній традиції і, з одного боку, дає усвідомлення певної неприродності та непритаманності їх українському соціумові, а з другого – припускає можливість їхнього функціонування в Україні за умови додержання норм моралі й закону.

Водночас існує чимала верства громадян, чия релігійно–конфесійна визначеність є нечіткою, а це може сприяти поширенню в їхньому середовищі нетрадиційних світоглядів.

3.2.4. Рівень відображення в масовій свідомості українців чинників кульової залежності визначених за експертним опитуванням

Експертне опитування проводилося серед науковців, що відомі науковими публікаціями з проблем вивчення діяльності деструктивних тоталітарних організацій та жертв культового насильства, а також серед практичних психологів, релігієзнавців, юристів, священників. Також було проведено три мізкових штурми з учасниками антикультових громадських організацій.

Визначені експертами передумови і соціально–психологічні механізми культової психологічної залежності були підтверджені і результатами всеукраїнського дослідження, що видно з таблиць 3.17 – 3.24.

Таблиця 3.17

Індивідуально–психологічні особливості особистості, як чинник виникнення культової залежності.

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
1	Неправильне виховання дитини батьками часто приводить до виникнення в неї культової психічної	56,1	33,0	10,9

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
	залежності			
2	Люди, які мали важке дитинство, можуть легко потрапити в залежність від лідера тоталітарної секти	49,2	32,5	18,3
3	Не маючи належної пошани з боку оточення, людина часто вибирає нову релігійну групу, де її визнають як особистість	51,2	37,5	11,3
4	До нових релігій люди йдуть через те, що в повсякденному житті не мають захисту й опори, не почуваються в безпеці	54,5	33,5	12,0
5	Людина вибирає нову релігійну групу через незадоволення її потреби в самовираженні	43,9	42,4	13,7

Таблиця 3.18

Порушення соціальної адаптації особистості як чинник культової залежності.

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
1	Поведінка кожного з нас найбільше залежить від впливу інших осіб	5,8	29,6	34,5
2	На нашу поведінку дуже впливає чужий приклад	40,4	28,8	30,8
3	Справжня й щира любов однієї людини до іншої – це недосяжний ідеал	26,1	29,1	44,8

Таблиця 3.19

Суб'єктивна інтерпретація в процесі соціального пізнання як чинник культурної залежності

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
1	Наше життя наповнене оманами та ілюзіями	50,2	30,7	19,
2	Жодна людина не може цілком правильно розуміти дійсність	53,2;	30,3	16,5
3	Одну й ту ж саму ситуацію двоє різних людей завжди розуміють по-різному	67,6	23,6	8,8
4	Будь-яка релігія завжди була і залишається засобом одурманювання людей	25,9	29,0	45,1.

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н

Таблиця 3.20

Ідентичність.

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
1	Людина, яка чітко усвідомлює, хто вона є, ніколи не потрапить у пастку новітніх релігійних культів	62,8	27,0	10,2
2	Пошана до національних традицій та ідеалів зміцнює людину, дає їй упевненість у правильності життєвого шляху	63,8	28,5	7,7
3	Суспільство повинно дбати насамперед про забезпечення духовних, а не матеріальних потреб громадян	29,2	32,7	38,1

Таблиця 3.21

Есхатологічна потреба

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
1	Ніхто не може достеменно сказати, яка з картин світу – наукова чи релігійна – є найправильнішою	51,8	31,3	16,9
2	Оскільки люди відрізняються розумінням сенсу життя, різні релігійні конфесії будуть завжди	65,1	28,4	6,6
3	Тільки релігія може дати людині усвідомлення сенсу життя	29,0	30,4	40,5
4	Для сучасної людини віра в різні релігійні вчення має смішний вигляд	21,5	31,9	46,6

Таблиця 3.22

Правова самосвідомість.

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
1	У кримінальному законодавстві треба встановити спеціальну відповідальність за шахрайство в релігійній сфері	72,0	22,7	5,4

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
2	Давно пора створити державну службу охорони інформаційно–психологічної безпеки особи та суспільства	57,8	32,7	9,5
3	Сьогодні наше суспільство ніяк не протидіє намаганням ділків від релігії збагачуватися за рахунок духовних потреб людей	55,4	36,2	8,4
4	Заборона новітніх релігійних організацій – це дискримінація громадян за релігійною ознакою, посягання на їхнє право віросповідання	33,6	38,6	27,8
5	Сьогодні масові виступи протесту – це єдиний спосіб домогтися змін на краще	39,6	29,4	31,0
6	Особи, які пропагують нетрадиційні релігійні вчення, не мають права працювати в школі з учнями	60,7	26,7	12,6

Таблиця 3.23

Деструктивний контроль свідомості як чинник культової психічної залежності.

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
1	Деякі релігійні організації використовують специфічні засоби впливу з метою залучити та утримати людей	67,3	28,0	4,8
2	Використання досягнень сучасної психології дає змогу непомітно впливати на великі маси людей	63,9	30,9	5,2
3	Не слід надавати офіційну підтримку новим релігійним організаціям в Україні, адже на Заході вони відомі судовими процесами про завдання громадянам фізичної і психічної шкоди	57,7	33,5	8,8
4	Погано, що в Україні з'явилася велика кількість нових релігійних організацій – агресивних і керованих із-за кордону	64,2	27,6	8,2
5	Прихильників нових релігійних організацій об'єднує не спільне розуміння етичних цінностей, а авторитет	39,4	46,0	14,6

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
	“учителя”			

Таблиця 3.24

Культурна традиція

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
1	Кожна людина потребує впорядкування свого внутрішнього світу	76,3	19,9	3,8
2	Існують такі надприродні сили, що дають людині енергію або забирають її	50,5	33,7	15,8
3	Сьогодні релігія – останній оплот моралі, честі й порядності	33,3	34,1	32,6
4	Нетрадиційним церквам треба дати час, щоб вони	18,2	31,0	50,7

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
	могли вписатися в нашу культуру			
5	Кожна нормальна людина прагне мати і розвивати надприродні здатності	37,2	35,6	27,2

Світоглядні настанови психологічних “груп ризику”

До суджень анкети було включено 20 таких, що правили за індикатори п’яти найпоширеніших психологічних постав (по чотири судження на кожну), які зумовлюють потенційну належність особи до “групи ризику” з огляду на можливе узалежнення її від тоталітарної релігійної організації (табл. 3.24).

За результатами експертного опитування передбачалася наявність таких груп: “агресивні” (особи з надмірною конфліктністю), “авторитарні” (особи, що мають підвищені запити у сфері владних стосунків), “депривовані” (особи, які зазнали значних поневірянь у дитинстві або зазнають їх і тепер), “інфантильні” (особи, соціально та психологічно незрілі), “тривожні” (особи з підвищеною схильністю до переживань і хвилювань).

Таблиця 3.25

Розподіл суджень психологічних “груп ризику”

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
Тривожність				

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
1	Мене часто лякають труднощі	19,4	23,1	57,5
2	Я невпевнена в собі людина	20,0	24,4	55,6
3	Люблю копатися у своїх недоліках	32,5	25,7	41,9
4	Мені дуже важко сидіти на місці і чекати	55,2	24,5	20,3
Депривація				
5	Мої близькі, як правило, вимагають від мене більшого, ніж я здатен зробити	24,1	22,8	53,1
6	Мені часто приписують почуття і думки, яких я не маю	25,2	30,2	44,6
7	Мої близькі часто не розуміють мене	27,7	23,2	49,1
8	Мої пропозиції часто відкидаються без пояснення причин	20,0	27,0	53,0
Інфантильність				
9	Коли натрапляєш на серйозну проблему і не знаєш, яке рішення прийняти, можуть допомогти ясновидці або астрологи	18,5	28,0	53,6

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
10	Я, як і всі, боюся смерті, але ніколи не говорю про це з іншими	41,1	24,0	34,9
11	Ми живемо тільки раз, тому слід насолоджуватися життям, а не мріяти про благо всього людства	29,6	28,0	42,4
12	Кожній людині хочеться без особливих зусиль здобути і матеріальні блага, і високий соціальний статус	64,3	21,3	14,5
Агресивність				
13	Я ніколи не задовольняюся малим, завжди прагну чогось більшого	55,3	29,9	14,8
14	Мені подобається бути авторитетом для інших	49,9	33,5	16,6
15	Краще керувати, ніж підкорятися	44,5	35,0	20,6
16	Коли правда на моєму боці, я можу перебивати співрозмовника і завжди залишаю за собою останнє слово	35,3	21,0	43,7
Авторитарність				

№ п/п	Судження	Розподіл оцінок (%)		
		Згоде н	Важко сказат и	Не згоде н
17	Пошана до авторитету і слухняність – найважливіші риси, яких повинні навчитися діти	50,7	29,6	19,7
18	Сучасній молоді найбільше потрібна сувора дисципліна	49,1	30,1	20,8
19	Нам потрібні не закони, а чесні керівники, яким можна довіряти	50,9	26,2	22,9
20	Порядним людям слід ігнорувати тих, хто має погані звички й манери	38,4	27,1	34,4

Кількісний аналіз оцінки суджень–індикаторів дав змогу виявити носіїв відповідних тенденцій у загальній вибірці респондентів: “агресивних” виявилось 11,3%, “авторитарних” – 12,8, “депривованих” – 7,2, “інфантильних” – 4,4, “тривожних” – 5,7%. Слід зазначити, що залежність цих психологічних характеристик від соціально–демографічного статусу респондентів була мінімальною: спостерігалася дещо більша частка “авторитарних” і “тривожних” серед осіб старшого віку та жінок, “інфантильних” і “тривожних” – серед сільських мешканців.

Оцінюючи обставини й події особистого та соціального релігійно–конфесійного життя, “агресивні” респонденти виявили відносно більшу схильність заперечувати наявність психологічних проблем та меншу готовність приймати релігійний світогляд.

“Авторитарні” особи, навпаки, визнають психологічні проблеми в спілкуванні з оточенням, а також виявляють нахили до самоствердження.

Респондентам, зарахованим до групи “депривованих”, більше властиво визнавати наявність психологічних проблем і підлягати впливу авторитетних осіб, яким можна довіритися й підпорядкуватися. Натомість вони менше, ніж

представники інших “груп ризику”, налаштовані на пошук внутрішнього спокою в релігійній сфері (очевидно, шукаючи його в зовнішніх, соціальних контактах), і ще – меншою мірою заперечують проти використання в релігійних ритуалах дій сексуального характеру.

Психологічні проблеми визнаються й групою “інфантильних”, але не так шляхом згоди з відповідними висловлюваннями, як меншої незгоди з ними: такі особи менше здатні до вираження власної позиції. Водночас ця група виявилася відносно менш релігійною та конфесійно залученою, а в очікуваннях від релігії менше, ніж інші групи, прагне усвідомлення сенсу життя.

“Тривожні” респонденти за своїми психологічними характеристиками виявилися близькими до “депривованих”: вони так само заклопотані з приводу психологічних проблем і люблять підпорядковуватися авторитетним особам.

Висновки. У сучасному українському суспільстві переважає прихильне ставлення громадян до релігії. Їхня готовність до релігійного залучення має почасти ритуально–практичний, почасти світоглядно–теоретичний характер.

Відносно релігійнішими є особи старшого віку, жінки, пенсіонери, етнічні українці, мешканці сіл, працівники сільського господарства, підприємці, домогосподарки, жителі західних областей, громадяни з низьким рівнем доходів. Порівняно менший ступінь релігійності мають молоді громадяни, етнічні росіяни, інженерно–технічні працівники і службовці, військовослужбовці та працівники органів правопорядку, студенти, особи з високим рівнем доходів, жителі Києва, південних (за винятком Криму) та східних регіонів.

За конфесійною належністю спостерігається переважання віруючих громадян, насамперед православних, без чітко визначеної конфесійної належності. Серед релігійних об’єднань найбільше вірян належить до православних церков Київського та Московського патріархатів, а також до Греко–католицької церкви. Кілька відсоткову частку становлять прихильники протестантських церков.

Прибічники зовсім екзотичних релігій становлять приблизно 2%, але до них можуть тяжіти ті громадяни, які не мають чіткої конфесійної визначеності. Істотна розмитість відчуття конфесійної належності створює світоглядно–психологічні підстави для прилучення частини вірян, насамперед молоді, до малопоширених і “нетрадиційних” церков за умови

справляння відповідних впливів. (У зв'язку із цим серйозною, зокрема, є проблема конфесійної роз'єднаності українського православ'я).

Загалом у суспільстві переважає помірно негативне ставлення до діяльності “нетрадиційних” релігійних організацій, а частка тих, хто ставиться до неї цілком терпимо, є відносно невеликою.

Порівняно прихильніше до новітніх церков налаштована молодь (зокрема студенти), домогосподарки, представники інших (крім українців та росіян) національностей, жителі Києва, західних (без Галичини) та східних областей. Найменш прихильним є ставлення осіб старшого віку та пенсіонерів, матеріально незабезпечених верств населення.

В оцінках новітніх релігій домінує усвідомлення певної неприродності та непритаманності їх українському соціумові, але припускається можливість їхнього функціонування за умови додержання норм моралі й закону. Відносно вимогливішими щодо відповідальності релігійних організацій за протиправні дії виявилися жителі Києва, Галичини та Криму.

Досить великою (*приблизно третина*) є частка громадян, яким відомо про випадки негативного впливу “нетрадиційних” церков на інших людей або на них самих.

Психосемантична структура масової релігійно–конфесійної свідомості визначається наявністю шести провідних факторів:

1. *психологічні пояснення причин входження до “нетрадиційних” церков* (більшість респондентів усвідомлюють об'єктивну наявність різних релігійних течій, пояснюють причини прилучення людей до нетрадиційних церков незадоволеністю їхніх насущних потреб у соціальному визнанні та самовираженні, справлянням на них специфічних впливів, проблемами виховання їх у дитинстві);
2. *психологічна проблемність особистого життя та спілкування з оточенням* (більшість респондентів почуваються досить упевненими у своїх силах, проте є чимало й таких, кому бракує впевненості, а це може сприяти потраплянню в культову залежність);
3. *прийняття – неприйняття релігійного світогляду* (усупереч переважанню прихильного ставлення до релігії має місце слабе визнання винятковості релігійного світогляду, а також доволі критична налаштованість щодо релігійної практики);
4. *соціальна – індивідуальна сфери особистісного самоствердження* (немає однозначного переважання одних чи других тенденцій);

5. *прагнення до підпорядкування авторитетові* (воно переважає над потребою бути самостійним);
6. *позитивне – негативне ставлення до новітніх релігійних об'єднань* (тут переважає ставлення негативно–недовірливе, а структуру становлять чотири фактори: визнання незадоволення потреб як причини культової залежності; згода/незгода з діяльністю “нетрадиційних” церков; оцінка психологічних чинників потрапляння в культову залежність; віра/невіра в добрі наміри новітніх релігійних об'єднань).

До психологічних “груп ризику” з погляду можливого потрапляння в культову залежність уходять особи “агресивні” (надмірно конфліктні), “авторитарні” (з підвищеними запитами у сфері владних стосунків), “депривовані” (які зазнали поневірянь у дитинстві або зазнають їх тепер), “інфантильні” (соціально та психологічно незрілі), “тривожні” (з підвищеною схильністю до емоційних переживань).

В результаті дослідження було з'ясовано, що до виникнення культової психічної залежності призводять психічні, особистісні, організаційні та етнокультурні чинники. До психічних чинників ми віднесли індивідуально–психологічні профілі особистості, суб'єктивну інтерпретацію в процесі соціального пізнання, індивідуальні особливості суб'єктивної реальності індивіда, (Ідентичність. Міфічна свідомість. Правова свідомість. Тоталітарна свідомість.) До особистісних – пережите в дитинстві психологічне насильство та порушення соціальної адаптації особистості. До організаційних – деструктивний контроль свідомості. До етнокультурних – якість психосоціального середовища розвитку людини, гостроту протистояння культурної традиції та псевдокультури.

Зрозуміло, що явище культової психічної залежності виникає не частіше, ніж інші соціальні патології, однак наше дослідження показало, що група ризику потрапляння під деструктивний вплив налічує близько 40% дорослого населення країни. Окрім цього, емпіричне дослідження засвідчило, що більша частина наших співвітчизників є прибічниками традиційної релігійності, а також дозволило встановити передумови, чинники та механізми культової психічної залежності. Результати емпіричного дослідження та їх аналіз дозволяє вважати основну гіпотезу нашого дослідження підтвердженою.

4. Психічні, особистісні, організаційні та етнокультурні чинники виникнення культової залежності

4.1. Індивідуально–психологічні чинники культової психічної залежності і тоталітарного синдрому особистості

Від недоброчесного впливу страждають у першу чергу люди, які мають якісь душевні слабкості і психічні дефекти. Так, за результатами дослідження Є. Вахромова, для людей *істероїдного складу* дуже привабливими є групи, що практикують медитацію, занурення в трансів стани; для людей, схильних до депресій, – групи, що акцентують увагу на співчутті і жертвовності; людей *параноїдального типу* приваблюють ідеї ненависті до ворогів віровчення; людей з *нарцисичними* розладами підкорює ідея винятковості вчення і його adeptів (Вахромов, 2001).

Обсесивно–компульсивний і залежний типи особистості також можуть стати передумовою для виникнення культової психічної залежності. Obsесивно–компульсивна особистість розвивається як спосіб забезпечення порядку в безладному навколишньому середовищі у відповідь на невлаштоване життя в дитинстві. Залежній особистості часто властива фіксація на родинній близькості, прихильності, які з різних причин могли підкріплюватися членами сім'ї, замість того щоб поступово зменшуватися в ході розвитку індивідуума.

Характеристика залежного розладу особистості. Відомо, що люди з таким розладом особистості вважають себе безпорадними і тому намагаються прив'язатися до більш сильної людини, яка забезпечить їх засобами для виживання і щастя. Себе вони відчують нужденними, слабкими, безпорадними і некомпетентними. В інших вони ідеалізують образ сильного “опікуна”, сприймаючи його як дбайливого, прихильного і компетентного покровителя. На відміну від унікаючої особи, яка залишається вільною від “складних відносин” і, отже, не дістає соціальної підтримки, залежна особа може функціонувати досить успішно, поки поряд перебуває сильна людина.

Ці пацієнти мають такі переконання: “Щоб жити, я потребую іншої людини, а саме сильної людини”. Більше того, вони впевнені, що їхнє щастя залежить від наявності такої людини, і переконані, що потребують стійкого, безперервного потоку підтримки й заохочення. Ось як висловилася одна залежна пацієнтка: “Я не можу жити без чоловіка”. Або: “Я не можу бути щасливою, якщо мене не люблять”.

В ієрархії світосприйняття залежної людини, серед її глибинних переконань панує нав'язлива думка: “Я абсолютно безпорадний”, або: “Я

зовсім самотній”. Спектр умовних переконань загалом такий: “я можу нормально жити, тільки якщо поряд зі мною є хтось компетентний”, “якщо мене кинуть, я помру”, “якщо мене не любитимуть, я буду нещасний”. *Інструментальний* рівень залежних вміщує імперативи на кшталт “не кривдь опікуна”, “тримайся до опікуна якнайближче”, “підтримуй по змозі більш близькі стосунки”, “будь залежним, щоб зв’язати його або її”.

Головна загроза або травма для залежних людей пов’язана з їх відкиданням, відмовою їм у чомусь. Їхня основна стратегія полягає в тому, щоб культивувати залежні відносини. Вони керуються цією настановою, підкоряючись “сильній людині”, намагаючись заспокоїти її або догодити їй. Найбільшим афектом для них є тривога – занепокоєність через можливий розрив залежних відносин. Періодично їхня тривога посилюється, особливо коли вони відчують, що відносини дійсно напружені. Якщо людина, від якої вони залежать, залишає їх, зазвичай настає депресія. З другого боку, такі люди переживають радість або ейфорію, коли їхні “залежні” бажання задоволені.

Залежна особа часто фіксується на усталеній близькій прихильності, яка з різних причин досі підкріплювалася членами сім’ї, замість того, щоб поступово ставати більш незалежною. Така особистість може також сформуватися на основі досвіду винагороди за успішний експібіціонізм, наприклад, розважання інших заради їхнього схвалення і любові.

Характеристика обсессивно–компульсивного розладу особистості. Ключові слова для обсессивно–компульсивних осіб – “контроль” і “повинен”. Ці люди так ретельно вибирають засоби для досягнення мети, що засоби самі по собі стають метою. Для них “порядок є благочестя”. Вони вважають себе відповідальними за себе і за інших. На їх думку, у досягненні своєї мети слід покладатися тільки на себе. Такі особи почуваються відповідальними перед власною перфекціоністською совістю. Ними рухають різні “повинності”. Багато хто них у душі сприймає себе як ні на що не здатних і безпорадних. Глибока зтурбованість своєю безпорадністю породжує страх бути зламаним і недієздатним. Зайва зосередженість обсессивно–компульсивних осіб на засобах є компенсацією їх переконаності у своїй неповноцінності і безпорадності. Ось чому вони сприймають інших як дуже легковажних, нерідко безвідповідальних, що потурають своїм бажанням, або некомпетентних. Щедре застосування слова “повинен” до інших – це намагання виправдати власні слабкості.

Про важкий obsесивно–компульсивний розлад особистості свідчать такі переконання: “я міг би зламатися”, “я повністю дезорганізований або я зовсім дезорієнтований”, “щоб вижити, мені потрібні порядок, система і правила”. Умовні переконання таких осіб: “якщо я не матиму системи, все розвалиться”, “будь–який недолік або дефект у роботі приведе до обвалу”, “якщо я або інші не виконуватимуть роботу відповідно до найвищих стандартів, ми зазнаємо невдачі”, “якщо мені не вдасться цього зробити, я невдаха”. Їхніми *інструментальними* переконаннями є імперативи: “я повинен управляти ситуацією”, “я повинен робити все тільки правильно”, “я знаю, що краще”, “ви повинні робити це, здається”, “деталі вкрай важливі”, “люди *повинні* працювати краще і більше старатися”, “я весь час повинен підганяти себе (*та інших*)”, “людей потрібно критикувати, щоб запобігти помилкам у майбутньому”. Часто в obsесивно–компульсивних осіб автоматично виникають думки з відтінком критики: “Чому вони не можуть робити це правильно?” або “Чому я завжди помиляюся?” Головні загрози для них – упущення, помилки, дезорганізація або недосконалість. Вони схильні до “катастрофічних думок”, що “ситуація вийде з–під контролю” або що вони не “справляться із справою”.

Стратегія obsесивно–компульсивних осіб пов’язана із системами правил, стандартів та уявлень про те, що вони “повинні” робити. Застосовуючи правила, вони оцінюють роботу інших так само, як власну. Такі особи намагаються встановити максимальний контроль над власною поведінкою і поведінкою інших людей, якщо це пов’язано з досягненням їх мети. Вони намагаються контролювати свою поведінку за допомогою різних “повинен” і самокритики, а поведінку інших людей – за допомогою жорсткого управління або несхвалення і покарання. Ця інструментальна поведінка припускає застосування сили і поневолення.

Через свої перфекціоністські стандарти такі люди особливо схильні до жалів, розчарування і покарання себе та інших. Афективною реакцією на їх передчуття щодо невідповідного стандартам виконання роботи є тривога. Коли трапляється серйозна “невдача”, у них може початися депресія.

Особливий інтерес для нас як дослідників становлять *індивідуально–психологічні особливості особи, що спричинюються до виникнення тоталітарного синдрому особистості*. Тоталітарний синдром особистості – це схильність до психологічного насильства, забезпечення своїх цілей будь–якою ціною, це емоційна недоступність і моральна ущербність.

Характеристика антисоціального розладу особистості. Відомо, що антисоціальний розлад особи може набувати різноманітних форм. Отож антисоціальна поведінка таких людей значно варіює – від підступності, маніпулювання та експлуатації до прямого нападу (див. *DSM-III-R*; АРА, 1987) Зазвичай вони почуваються самотніми, незалежними і сильними. Деякі з них переконані, що суспільство зловживає їхньою працею і поводить з ними жорстоко, тому виправдовують утиск інших людей, оскільки вважають себе також гнобленими. Інші ж можуть просто обирати для себе роль хижака в “жорстокому світі”, де порушення правил суспільства є нормальним і навіть бажаним явищем. Вони сприймають інших людей або як експлуататорів (тому й заслуговують на те, щоб їх також експлуатували), або як слабких і вразливих (тому заслуговують на роль жертви).

Глибинні переконання осіб з антисоціальним розладом такі: “Я повинен бути напоготові”, “Я маю бути агресором, інакше стану жертвою”. Антисоціальна особа вважає: “Усі люди – лохи або слизняки” або “Усі вони експлуататори, тому я теж маю право експлуатувати їх”. Така людина впевнена в тому, що має право порушувати усталені правила, які є, на їх думку, довільними і призначені для захисту “імущих” від “неімущих”. Ці погляди відрізняються від уявлень людей нарцисичного типу, які вважають себе особливими, унікальними персонами, що стоять вище будь-яких правил – привілей, який, на їх переконання, усі повинні визнавати і поважати.

Умовне переконання антисоціальної особи: “Якщо я не зневажатиму людей (не маніпулюватиму ними, не експлуатуватиму їх, не нападатиму на них), то ніколи не отримаю те, на що заслуговую”.

Інструментальні, або імперативні, переконання: “Хапай іншого, поки він не схопив тебе”, “Тепер твоя черга”, “Візьми – ти на це заслуговуєш”.

Основні стратегії таких людей поділяються на два класи: відверто антисоціальна особа відкрито нападає, грабує і обдурює людей; більш тонкий тип – “спритний шахрай” – прагне привернути до себе інших людей і за допомогою проникливої, тонкої маніпуляції експлуатувати або обдурювати їх. Єдиний відкритий прояв емоцій при цьому – гнів з приводу того, що інші люди мають щось таке, чого у них (антисоціальних осіб) немає, але на що вони, безперечно, набагато більше заслуговують (*Beck, A. T., Freeman, 1990*).

Нарцисичний розлад особи. Визначальна особливість нарцисичних осіб – “самозвеличення”. Вони сприймають себе як особливих та унікальних – майже як принців або принцес – і вважають, що займають особливе становище, яке вивищує їх над масою звичайних людей. Нарцисичні особи розглядають

себе як кращих, як таких, що мають право на особливе ставлення і прихильність; вони стоять вище від загальноприйнятих правил. Такі люди вважають усіх інших гіршими за себе, але розмірковують при цьому інакше, ніж антисоціальні особи: себе сприймають як персон, що користуються престижем і стоять вище від пересічного громадянина; оточуючих розцінюють як своїх підлеглих або виборців; потребують, щоб ними захоплювалися перш за все задля підтвердження власної величі і збереження свого високого становища.

Основні нарцисичні переконання такі: “Оскільки я особливий, то заслуговую на особливі пільги, привілеї і права”, “Я вище від інших, і вони повинні визнавати це”, “Я вище за правила”.

Умовні переконання: “Якщо люди не визнають мого особливого становища, вони мають бути покарані”, “Якщо я повинен підтримувати своє особливе становище, мені не уникнути улесливості з боку оточення”.
Інструментальне переконання: “Завжди наполягай на своїй перевазі або демонструй її”.

Головні стратегії нарцисичних осіб полягають у тому, щоб робити все можливе для зміцнення свого більш високого становища і розширення свого впливу. Так, вони можуть добиватися слави, багатства, становища, влади і престижу для постійного підтримування своєї “переваги”. Вони схильні змагатися з тими, хто претендує на таке ж високе становище. Часто також вдаються до маніпулятивних стратегій, щоб досягти своєї мети. Оскільки вони ставлять себе вище від правил, які управляють звичайними людьми, їм “можна все”. На відміну від антисоціальних осіб у них не спостерігається цинічного ставлення до правил поведінки; вони просто вважають себе вільними від них. Розглядаючи себе як частину суспільства, вони, зрозуміло, відносять себе до найвищих верств.

Основна емоція осіб з нарцисичним розладом – гнів, що виникає коли інші люди не проявляють належного захоплення ними або пошани до них, на що, на їх думку, вони мають право, або ж коли люди якимось чином суперечать їм. Якщо реалізації їхніх стратегій перешкоджають, вони схильні впадати в депресію (*Beck, A. T., Freeman, 1990*)

Отже, багато людей з описаними вище розладами та індивідуально–психологічними особливостями потрапляють у культові організації навіть без вербування, з власної волі, намагаючись розв’язати свої адаптаційні проблеми. А втім, значна частина культових організацій створюється справді для розв’язання зазначених адаптаційних проблем. Саме цю категорію людей

називають фанатиками. Вони приходять у культові організації, створюють їх, оскільки через такі структури мають нагоду більшою чи меншою мірою задовольнити свої реальні і насущні потреби. Адже в перехідному суспільстві недостатньо уваги приділяється задоволенню загострених потреб в афіліації безпечним для людей шляхом.

4.2. Суб'єктивна інтерпретація фактів в процесі соціального пізнання.

Однією із центральних проблем культової залежності є втрата людиною критичності мислення, перебування в стані омани. У контексті нашого дослідження важливими для аналізу виявилися механізми суб'єктивної інтерпретації в процесі соціального пізнання, оскільки вони допускають певні різночитання сприйнятих образів, що й призводить до появи ірраціональних вірувань, помилкових поглядів і негативного міфотворення.

Суб'єктивність є ознакою людського в людині, унікальності її життєвого досвіду та світобачення. Це основа інтимності психічного життя людини і водночас джерело її ілюзій та оман. Вибираючи метод оцінювання достовірності аналізованого матеріалу, сучасна людина, що належить до західної цивілізації, звикла віддавати перевагу здоровому глуздові, логічним доказам, критичному мисленню. Проте досить часто виникають ситуації, коли при аналізі однакових умов робляться абсолютно різні висновки.

Ми схильні думати, що на прийняття нами рішення впливає тільки власний здоровий глузд і логічний аналіз ситуації. Однак це теж омана. На думку Е. Берна, людина свято вірить у силу свого інтелекту, свою чарівність і, що найважливіше, у свою невмирущість (*Берн, 1998*). Але дуже часто свята віра в силу свого розуму приводить людину до кризових ситуацій. Практика показує, що далеко не всі люди, які потрапляють у складні, а іноді безвихідні життєві обставини, мають дефекти психіки чи занижкі інтелектуальні здібності. Просто суб'єктивні інтерпретації в процесі соціального пізнання є надто неоднозначними і багатофакторними. Саме тут, на нашу думку, криються передумови виникнення помилок і різночитань у процесі соціального пізнання і причини потрапляння в пастку.

Завдяки досвіду роботи з культово залежними з'ясувалося, що одним із чинників появи феномена культової психічної залежності є "екзотична" система переконань, яка суттєво відрізняється від загальноприйнятої в суспільстві. Сюди можна віднести віру в кінець світу, НЛО, життя в інших галактиках тощо. Оскільки світогляд людини, її система переконань

формується в процесі соціального пізнання, ми вирішили шукати причини виникнення екзотичних світоглядних систем за допомогою досліджень, присвячених саме процесові соціального пізнання.

Розуміння того, що цінності й світогляд мають соціальне походження, можна знайти як у періоді античності, так і в добі Просвітництва. У ХІХ ст. цю ідею озвучив К. Маркс, який стверджував, що соціальне буття визначає людську свідомість. Він першим почав розглядати ідеологію як зброю в боротьбі соціальних інтересів, а також увів поняття “помилкової свідомості”, котру трактував як мислення, відчужене від реального соціального буття мислячого. Він же вказував на те, що людське мислення є похідним щодо людської діяльності (*Маркс, 1961*).

А. Шютц у своїх працях звертався до вивчення структури буденного мислення у світлі повсякденного життя. На його думку, “всі типізації буденного мислення самі є інтегральними елементами конкретно–історичного і соціально–культурного життєвого світу, у рамках якого вони вважаються, звісно, очевидними й соціально визнаними” (*Шютц, 1995, с. 139–142*).

Як стверджують Бергер і Лукман, серед безлічі реальностей існує одна реальність, що є особливою. Це реальність повсякденного життя. Дослідники зазначають: “Я сприймаю повсякденне життя в стані неспання. Це існування у стані неспання в реальному повсякденному житті і його сприймання розцінюються мною як нормальне і самоочевидне, тобто є моєю природною настановою. Реальність повсякденного життя виявляється такою, що вже об’єктивувалася, тобто конституюваною порядком об’єктів, які були позначені як об’єкти до моєї появи на сцені. Мова, що використовується в повсякденному житті, постійно надає мені необхідні об’єктивування і встановлює порядок, у рамках якого набувають значення і смислу ці об’єктивування і саме повсякденне життя” (*Бергер, Лукман, 1995, с. 7*). На думку цих авторів, найважливішим для людини є знання, що існує постійна відповідність між її значеннями і цими значеннями в навколишньому світі, що у нас є загальне розуміння цієї реальності. “Повсякденне знання – це знання, яке людина поділяє з іншими людьми у звичній, самоочевидній повсякденності буденного життя” (*там само, с. 44*).

Г. Райл переконаний, що віра і знання діють в одному полі. Щодо одних і тих самих речей ми можемо стверджувати, що їх можна знати або не знати, що в них можна вірити або не вірити. Але віра виражається в схильності не тільки виказувати якісь твердження, а й здійснювати певні дії, малювати

певні образи в уяві, мати певні відчуття. Слово “вірити” належить до сімейства слів, що означають мотивацію, а “знати” – до сімейства слів, що позначають уміння, навички, компетенцію. “Уміння й навички мають свої методи, а звички й схильності – свої джерела. Відповідно, ми замислюємося, що примушує людей вірити в щось або боятися чогось, але не переймаємося тим, що примушує їх знати щось або досягати чогось” (Райл, 1999, с. 6).

Процес соціального пізнання має багато об’єктивних причин для різночитання і суб’єктивної інтерпретації. Звичка більшості з нас порівнювати за точністю свій інтелектуальний апарат з комп’ютером може відіграти в житті кожного з нас дуже злий жарт.

Для того щоб описати процес оцінювання достовірності результатів соціального пізнання, Дж. Тернер використав поняття *соціальної норми* і *суб’єктивної валідності*.

Соціальна норма – це сприйняті всіма способи мислення, відчуття або поведінка, які схвалюються і яких чекають, оскільки саме вони сприймаються як правильні думки, відчуття і вчинки. Як зазначає Тернер, самі правила, цінності або стандарти, яких дотримуються всі члени даної соціальної групи, мають значення для цієї групи (Тернер, 2003).

Соціальні норми виражають соціальні цінності, тому і нормативні думки є ціннісними думками. У цьому розумінні вони створюють для індивіда зовнішнє середовище і, будучи притаманними даній культурі, спонукають його до певних дій. Соціальні цінності сприймаються нами як незалежна зовнішня реальність. Ідеться про традиції і звичаї, мораль і закон, модне і немодне, про громадську думку, а також чинники середовища, що створюють загальне тло розвитку суспільства.

Про людину, яка бере участь у якійсь справі й упевнена в її прийнятності, доцільності, соціальній бажаності, тобто про людину, що дотримується строго встановлених норм, говорять, що вона суб’єктивно валідна (Фестингер, 1999). Отже, суб’єктивна валідність – це переконаність індивіда в тому, що його думки або дії правильні.

Джерелом суб’єктивної валідності є тестування реальності. На думку Фестінгера, не слід розривати меж тестування фізичної і соціальної реальностей – цей континуум і є основою, на якій базується суб’єктивна валідність. Але якщо залежність індивіда від фізичної реальності порівняно незначна, то його залежність від соціальної реальності значно більша. “Думки, переконання, настанови “правильні”, “валідні” і “справедливі” тією

мірою, якою вони відповідають аналогічним думкам, переконанням й настановам групи людей” (*там само*, с. 272).

Досліджуючи питання суб’єктивної валідності, Тернер звертає увагу на три важливі моменти.

Тестування соціальної реальності це тестування злагожденості в підтримці певної думки: думка або настанова визнаються правильними, валідними, якщо узгоджуються з думками або настановами групи однодумців. Якщо інші люди згідні з моєю настановою і поділяють її, значить вона суб’єктивно валідна.

Для тестування соціальної реальності має значення тільки схвалення членами прийнятної референтної групи схвалення будь-якої іншої людини при цьому не має ніякого значення.

Залежність від тестування соціальної реальності зростає в міру того, як зменшується залежність від тестування фізичної реальності (*Тернер, 2003*).

Як тільки культова група посіла місце референтної – половину справи зроблено. Люди самі підтримують переконання одне одного, виконуючи роль експертів соціальної реальності.

Для пояснення неадекватності світоглядних настанов великої популярності набула *теорія когнітивного дисонансу*, суть якої, зокрема, можна розкрити таким чином. Якщо система уявлень людини дає їй змогу адекватно пояснювати те, що відбувається, й орієнтуватися в ньому, вона переживає психологічний комфорт, який супроводжується позитивним емоційним станом (*когнітивний консонанс*). Якщо ж два або більше елементів системи несумісні один з одним, виникає стан когнітивного дисонансу, що супроводжується зростанням негативних емоцій (*когнітивний дисонанс*) і мотивує людину до спроб подолати цей конфлікт. Аналізуючи можливі стратегії подолання когнітивного дисонансу, Фестінгер виділяє серед них насамперед три:

- 1) блокування, відкидання травмуючої інформації;
- 2) руйнування старої системи уявлень як неадекватної і побудова нової, що ґрунтується на останній інформації;
- 3) вписування нової інформації в систему уявлень, що склалася, розширення останньої.

Отже, щоб уникнути болісних переживань, зумовлених ситуацією невизначеності, людина вдається до сприйняття спотвореної, але визначеної в системі її уявлень інформації.

Ще одним важливим чинником, який детермінує когнітивну роботу індивідуума з інформацією, є *соціальні цінності*. Порівняно з тими спотвореннями інформації, що пов'язані з індивідуальними психологічними особливостями пізнання, “суб’єктивність” оцінок унаслідок впливу соціальних цінностей значно більша. Індивід неминуче “споглядає” соціальний світ крізь призму певної системи цінностей. Вони можуть належати до різних рівнів: бути глобальними (добро, краса, свобода тощо) або більш наближеними до буденного життя (гарна сім’я, добробут, діти і т. ін.). Поки цінності незмінні, нова інформація відбирається так, щоб “підтвердити” структуру ціннісних категорій. При цьому можуть виникати два типи помилок: “надвключення” і “надвиключення”. Легко помітити, що наявність двох названих видів помилок, пов’язаних із ціннісними категоріями, багато в чому видозмінює процес категоризації і робить соціальне пізнання загальним процесом прямої дії. Людина або підіймає цінності на прапор і йде їх утверджувати, або ігнорує.

Метою індоктринатора є проникнення в поле соціальних цінностей людини. А далі вони самі почнуть працювати на виконання його планів щодо залучення нового “вірного”. Ця дія має ще один досить нетривіальний прояв – у груповому схваленні рішень, коли цінності “тиснуть” на кінцевий результат цього процесу. Феномен “групового мислення” (group think), відкритий А. Джанісом, можна трактувати як стиль мислення людей, які повністю належать до єдиної групи, де прагнення до одностайності важливіше, ніж реалістична оцінка можливих варіантів дій. Виникнення цього явища зумовлено відданістю членів групи єдиній системі оцінок щодо найважливіших соціальних проблем, прихильністю членів групи до певної системи цінностей, що і знижує якість рішень (*Janis, 1972*).

На основі наведених вище фактів і міркувань можна дійти висновку, що система соціальних категорій, асоційованих із цінностями, – важливий і стійкий чинник соціального пізнання, що допускає значну модифікацію образу соціального світу. Особливо важливим є використання цінностей у світі, що швидко змінюється, при здійсненні “швидкої категоризації”, коли рішення приймаються на основі не до кінця осмисленого досвіду, й оперування ціннісними категоріями може призвести до спотворення реальних відносин (*Tajfel, Fraser, 1978*).

Ще однією важливою, на наш погляд, теоретичною основою оцінювання достовірності результатів соціального пізнання є *теорія соціальних уявлень* С. Московічі (*Московичи, 1998*).

Соціальне уявлення тлумачиться тут як специфічна форма соціального пізнання, що народжується в повсякденному житті людей, коли нове, невідоме, що трапилося в цьому житті, перекладається мовою “буденного”, знайомого. Московічі вважає, що людина відчуває потребу “приручити” нові враження і тим самим зменшити ризик несподіванки, пристосуватися до нової інформації, вибудувати для себе порівняно цілісну, несуперечливу картину світу. Тому соціальне уявлення і є тим чинником, що конструює реальність для індивіда і групи.

Теорія соціальних уявлень є цілком серйозним підґрунтям для пояснення механізмів соціального пізнання. Вона суттєво доповнює “чисто” когнітивістський підхід: робота із соціальною інформацією тут поєднується із соціальним контекстом значно органічніше, і тим самим здійснюється перехід від індивідуального пізнавального процесу до масової свідомості (*Донцов, Емельянова, 1987*).

Аналізуючи соціальні настанови у психології соціального пізнання, дослідники зробили спробу розв’язати дві найважливіші проблеми: включення емоцій у пізнавальний процес і встановлення зв’язку між пізнанням та поведінкою. Джуд і Кулик, наприклад, підкреслюють, що атитюди задіяно в осмисленні явищ соціальної реальності й включено перш за все в процес категоризації. Атитюди спрямовують пошук соціальної інформації (гіпотеза “селективної експозиції інформації”): суб’єкт демонструє вибірковий підхід до інформації залежно від сукупності сформованих у нього атитюдів. При цьому можливі два випадки: інформація відбирається або за наявності дуже сильного, або, навпаки, дуже слабого атитюду на об’єкт. Цей феномен було визначено як біполярний спосіб відбору “атитюдно–релевантної інформації”: індивід запам’ятовує, фіксує або проатитюдну, або ж контратитюдну інформацію, але ігнорує нейтральну. Це ж стосується і відтворення інформації в потрібний момент. Отже, саме через настанови в соціальне пізнання включається емоційний компонент, що зафіксовано також у дослідженнях ролі настрою при пізнанні соціальних об’єктів (*Judd, Kulik, 1980*).

Труднощі процесу соціального пізнання породжують специфічні прийоми евристики, до яких вдається звичайна людина. У цьому розумінні евристика являє собою своєрідний “кодекс” принципів, на основі яких

робляться подальші суб'єктивні вкраплення в процес освоєння соціальної інформації. Розрізняють евристику репрезентованості та евристику наявності (Tversky, Kanneman, 1974). У першому випадку йдеться про те, що людині властиво розглядати якісь факти як більш поширені, репрезентативні, ніж це є насправді. При цьому вона спирається на свій життєвий досвід, велику вірогідність події, тобто категоризує предмети скрупульозно за виділеними ознаками. Аналогічним є застосування прийомів і в другому випадку – в евристиці наявності: явище оцінюється на основі готових думок, які є в пам'яті і легше за все спадають на думку при формулюванні оцінки. Тут особливо доречно пригадати, що пізнанням звичайної людини загалом завжди є пізнання реальності “життєвого світу”, тобто людина пізнає “те, що кожний знає” (Бергер, Лукман, 1995).

Важливу роль у соціально–пізнавальному процесі відіграють соціальні чинники. Особливо популярними стали сьогодні дослідження соціального консенсусу й ролі цінностей у пізнанні. Соціальний консенсус потрактовується як вплив на процес індивідуального пізнання соціальних явищ прийнятих зразків їх тлумачення в тій або іншій культурі, в тому або іншому типі суспільства або його частині. Ці прийняті зразки є суттю певного конвенціонального значення, тобто своєрідні домовленості щодо того, як інтерпретуватимуться ті чи інші дані, отримані в процесі пізнання соціальних явищ (Tajfel, Fraser, 1978).

Такі “домовленості” існують у кожній культурі і торкаються перш за все найбільш універсальних характеристик світу: часу, простору, змін, причини, частки, числа, відношення частин до цілого тощо. Загальноприйняті трактування цих характеристик утворюють своєрідну “модель світу”, сітку координат, якою послуговуються люди, сприймаючи світ і вибудовуючи його образ (Гуревич А. Я., 1971). А це означає, що в будь–якому соціально–пізнавальному процесі повинні враховуватися культурно–історичні особливості тих умов, у яких цей процес перебігає (Герген К., 1995).

Природа соціального пізнання визначається самою соціальною сутністю людини, її другою природою, від якої вона невіддільна. У численних дослідженнях зі всією переконливістю показано вплив соціального оточення навіть на спосіб роздумів людей про самих себе, а так само величезний його вплив і на інші об'єкти природи (Leyens, Dardenne, 1996, с. 119).

Використання конвенційних значень веде до того, що більша частина інформації не перевіряється ще раз, оскільки значною мірою спирається на соціальний консенсус, заданий культурою. Тут спрацьовує механізм довір'я.

Зазначимо, що за певних умов через низку обставин він може порушуватися, тоді відбувається “злам” соціального консенсусу. Можливість такого “зламу” зумовлена тим, що люди не обов’язково дотримуються загальноприйнятого і серед них трапляються такі, для кого залишається простір для незгоди, тобто для реінтерпретації того, що було прийняте в рамках консенсусу. Без такого інакомислення, альтернативного погляду на світ у пізнанні запанував би повний застій.

Кожного разу при зламі соціального консенсусу виникає ніби нове бачення світу (в історії науки Т. Кун називає це явище “зміною парадигм”). Воно часто закріплюється в нових формулах мовлення, які “оформляють” новий соціальний консенсус, що постав на місці попереднього. Важливість соціального консенсусу виявляється в закономірності, яка дається взнаки кожного разу при черговому “зламі”: на місці “зламаного” консенсусу негайно постає новий, бо *потреба в орієнтирах при сприйнятті тих чи інших подій, мабуть, властива будь-якому суспільству, будь-якій людині*. На теренах пострадянського простору злам конвенційної реальності після розвалу колишнього СРСР викликав бум у поширенні нетрадиційних світоглядних систем.

Величезну роль у побудові образу соціального світу відіграють соціальні інститути. Сім’я і школа, засоби масової інформації і церква протягом усього процесу соціалізації “організують” форми й способи пізнання людиною соціальної реальності. Роль кожного із цих інститутів слід дослідити окремо.

Найтрадиційніше розуміння проблеми різночитання, оман та ілюзій у процесі соціального пізнання органічно вкладається, як на наш погляд, у принципи так званого наївного реалізму, що запропонували Л. Росс та Е. Уорд. Найбільш загальне його трактування таке: незважаючи на те, що більшість явних ознак дитячого егоцентризму зникає у зрілому віці завдяки накопиченню досвіду, цей феномен ніколи не перестає існувати. Дорослі також демонструють серйозні обмеження в розумінні позиції іншої людини і в інших аспектах наївної, або інтуїтивної, психології, особливо тоді, коли стикаються з новими ситуаціями і новими сферами діяльності. Росс та Уорд, сформулювавши принципи “наївного” реалізму і навівши деякі факти на їх підтвердження, зосередилися на з’ясуванні значення цього напряму для пояснення психологічних причин таких явищ, як соціальний конфлікт і нерозуміння. На їх думку, розуміння пересічною людиною сутності соціальних об’єктів спирається на три взаємопов’язані переконання про взаємозв’язок між власним суб’єктивним досвідом людини і природою явищ,

що породжують цей досвід. З дидактичною метою авторам видається доцільним сформулювати ці переконання, або принципи, від першої особи:

Я бачу об'єкти і події такими, якими вони є в об'єктивній реальності; мої соціальні атитюди, переконання, уподобання, пріоритети тощо виникають з відносно неупередженого і значною мірою “безпосереднього” розуміння наявної інформації.

Інші раціональні соціальні спостерігачі в переважній більшості прийдуть до тих самих, що і я, реакцій, дій чи думок за умови, що їм була доступна та сама інформація, на основі якої виникли мої погляди, і за умови, що вони переробили цю інформацію достатньо вдумливо й неупереджено.

Неприйняття якимось індивідом або якоюсь групою моєї точки зору може статися з трьох причин: а) цьому індивідові або цій групі було надано інші відомості, ніж мені (у цьому випадку за умови, що інша сторона розумна й неупереджена, обмін інформацією або її об'єднання повинні привести нас до згоди); б) цей індивід або ця група, можливо, ледачі, нераціональні або з якихось інших причин не здатні або несхильні логічно прийти від об'єктивних даних до розумних висновків; в) цей індивід або ця група можуть бути тенденційними в інтерпретації фактів (або при переході від фактів до висновків) через вплив ідеології, егоїзму або з якого–небудь іншого спотворюючого особового чинника.

Перший принцип, інакше кажучи, стверджує, що я бачу світ таким, який він є, а значить мої переконання, уподобання і подальші дії залежать значною мірою від безпосереднього сприйняття релевантних стимулів–фактів. Другий принцип наголошує, що інші раціональні й розумні люди (за умови, що їм було надано ті самі стимули й інформацію, що і мені, а також що вони обробили цю інформацію достатньо вдумливо й об'єктивно) отримають той самий суб'єктивний досвід, продемонструють ті самі реакції, що і я. Емпіричні докази на підтвердження перших двох принципів “наївного” реалізму було отримано завдяки двом різним дослідженням, проведеним у нашій лабораторії. Перший результат стосується добре вивченого на сьогоднішній день феномену, що дістав назву “ефект помилкової однастайності”, другий – не так давно відкритого і менш дослідженого феномену, що виникає за умови, коли один випробуваний створює або чує збіднений слуховий стимул, назва якого йому відома, а інший випробуваний чує аналогічним стимул, не знаючи його назви. (Росс Л., Уорд Э., 2000).

Принцип “наївного” реалізму пояснює причини тої одностайної впевненості в дурницях, які ми часто можемо спостерігати в буденному житті.

Дуже показовим із цього погляду є описаний Г. Оллпортом принцип “останньої спроби”, що пояснює прагнення людини в складних для неї обставинах “чіплятися” до останнього за якусь звичну істину, відгороджуючись від тих дій, що йдуть ззовні (“загроз”). Ще більш своєрідною формою перцептивного захисту є відкритий М. Лернером феномен “віри в справедливий світ”: людина вірить в те, що особисто з нею без її провини не може трапитися нічого “поганого”, оскільки світ справедливий і в ньому кожний отримує те, на що заслуговує (*Lerner, 1980*).

На основі таких міркувань можливі найрізноманітніші метаморфози прийняття або відкидання людиною тієї чи іншої інформації, а отже, і її поведінки. Це довів М. Селігмен, описавши феномен “вивченої безпорадності. Руйнування образу справедливості, на думку дослідника, призводить до того, що людина переконується в неможливості контролювати свої дії, добиватися результату, що залежить від неї самої. З’являється апатія, у поведінці стають помітними риси “жертви”, що є наслідком руйнування “віри в справедливий світ”. Психологічний механізм перцептивного захисту стає в цьому випадку найважливішою потребою збереження відповідності образу світу, що склався в голові, реальному світові. Збереження (або незбереження) такої відповідності, як видно з розглянутих прикладів, не може бути продуктом тільки “когнітивних зусиль”, але передбачає емоційні й мотиваційні процеси” (*див.: Хекхаузен, 1986, с. 309, 310*).

Зрозуміти механізм, котрий змушує людей у деструктивному культі вірити у створену ними ж самими нову реальність, з погляду якої вони починають сприймати всі явища навколишньої дійсності, можна, звернувшись до *принципу суб’єктивної інтерпретації*. Його суть полягає в тому, що всяка інформація, сприймання і вплив будь-якої ситуації залежать від особового і суб’єктивного значення, що надається їм людиною.

Звичайно люди постійно недооцінюють визначальний вплив суб’єктивної інтерпретації на їхню поведінку. Із цього погляду вони найчастіше роблять три різні, але взаємопов’язані помилки.

Люди не здатні визнати, що розуміння ними зовнішніх стимулів є більшою мірою результатом активного і конструктивного психологічного процесу, ніж пасивного схвалення й реєстрації якоїсь зовнішньої реальності.

Більшість людей також не здатна усвідомити, наскільки багато привносять у їхні думки їхні ж власні когнітивні процеси.

Люди здебільшого неспроможні усвідомити властиву суб'єктивній інтерпретації мінливість. Одну і ту ж саму ситуацію дві різні людини можуть інтерпретувати абсолютно по-різному.

Виходячи з принципу суб'єктивної інтерпретації, кожна людина формує свою картину світу, по-своєму інтерпретуючи події і факти власного життя. Людина, яка прилучилася до деструктивного культу і постійно зазнає тиску з боку тоталітарної ідеології, схильна приписувати навколишній дійсності особливого значення, що підтверджує або реабілітовує її позицію. При цьому інші сприйматимуть її як людину з незвичайними диспозиціями (статус “дивака”, ненормального).

У наш час доступність (завдяки засобам масової інформації) думок “експертів” стосовно всіх сторін життя, небажання людини напружуватися для самостійного пошуку відповідей на питання, що її цікавлять, (а останнім часом спостерігається і нездатність до когнітивного напруження) призводять до того, що відбувається профанація понять та образів у багатьох сферах знань, тиражування примітивних, вульгаризованих теорій.

Л. Росс і Р. Нісбетт, у праці “Людина і ситуація” відмічають, що зміна параметрів безпосередньої соціальної ситуації може переважити за впливом індивідуальні відмінності в особових рисах і диспозиціях, які більшість людей визнає за детермінанти соціальної поведінки. Цю основоположну ідею щодо сили і не завжди очевидного характеру впливу ситуації на поведінку людини було неодноразово підтверджено в ході численних лабораторних і прикладних досліджень.

Друга позиція, яку відстоюють автори, служить уточненням і в певному розумінні обмеженням першої. Її суть зводиться до необхідності врахування суб'єктивної природи ситуаційного впливу, тобто з'ясування того, якою мірою люди реагують на свої власні “визначення” та “інтерпретації” ситуацій, що стимулюють їхню поведінку і створюють відповідний контекст.

Третя ідея пов'язана з поняттями “напружені системи” і “квазістаціонарна рівновага” теорії поля К. Левіна. Ці уявлення акцентують увагу як на динамічних процесах, що стримують зміни, так і на динамічних наслідках самих змін, які можуть відбуватися не тільки в межах соціальних систем, а й всередині когнітивної системи окремого індивіда. Тиск, спрямований на зміну якого-небудь елемента або зв'язку в системі, наштовхується часто на протидію з боку гомеостатичних процесів, що

протікають усередині цієї системи. Коли ж зміна все–таки відбувається, її результати часто поширюються на всю систему в цілому і, будучи “неочевидними” за характером, продовжують позначатися до тих пір, поки вся система знову не повернеться до рівноваги (*Росс, Нисбетт, 1999*).

Розглянуті вище ідеї соціальної психології допомагають зрозуміти, яким чином буденні інтуїтивні уявлення про поведінку можуть призводити до помилок, що таять у собі іноді небезпеку серйозних особистих і соціальних втрат. Кожне із цих концептуальних положень виділяє ряд детермінант соціальної поведінки, які або характерним чином недооцінюються, або не беруться до уваги при інтерпретації соціальних ситуацій як учасниками, так і спостерігачами останніх.

Проведений нами аналіз дає підстави виокремити такі закономірності відображення процесу соціальної взаємодії і соціального пізнання в людській психіці:

соціальна і культурна зумовленість людської психіки, залежність її конструювання і програмування від соціальних та інформаційних впливів;

істотна залежність психіки і поведінки людини від ситуаційних (зовнішніх) чинників;

суттєвий вплив моделювання й прикладу інших людей на психіку і поведінку індивіда;

обмеженість буденної людської психіки, що перешкоджає адекватному сприйманню реальності і підсвідомо впливає на поведінку, емоції і мислення;

значуща питома вага у свідомості людини соціально– психологічних автоматизмів (стереотипів), що уможлиблює маніпулятивний вплив на неї.

Отже, висока варіативність суб’єктивної інтерпретації в соціальному пізнанні дійсності спричинюється до помилок та ілюзій і є одним з механізмів формування культової психічної залежності особистості. Так, поведінка і стосунки в деструктивному культі регламентуються жорстким сценарієм, вихід за межі якого неодмінно викликає опір середовища. І хоча стратегія дотримання цього сценарію надалі може призвести до деградації і руйнування особистості, людина не усвідомлює цього і не може вийти за його межі, за рамки певної соціальної ролі. Своєю поведінкою вона змушена виправдовувати очікування оточення, яке сприймає її з певного моменту передусім як носія якоїсь культової ідеології. У багатьох деструктивних

культурах проводиться навмисна категоризація людей з використанням “нової мови”, яка поширюється на всі сфери життя суб’єкта і сприяє кардинальній зміні його поведінки, формуванню нового життєвого сценарію, нової картини світу.

У разі формування культової психічної залежності механізм когнітивного дисонансу працює таким чином: новонавернений адепт, що пройнявся безмежною довірою до лідера тоталітарної організації, раптом починає помічати за ним брехню – так, власне, виникає когнітивний дисонанс; відтак адепт, прагнучи уникнути неприємних переживань дисонансу, вдається до спотворення реальності. Це пояснює той парадоксальний факт, що послідовники залишаються вірними своєму лідерові навіть тоді, коли його пророцтва не збуваються.

4.3. Індивідуальні особливості суб’єктивної реальності індивіда

4.3.1 Ідентичність

У вітчизняній психології уявлення про ідентичність традиційно розвивалися в межах досліджень самосвідомості і самоствавлення. Крім того, ідентичність (самість) розглядалася як один з аспектів проблеми Я. Іншим напрямом дослідження ідентичності у вітчизняній психології є вивчення самовизначення і соціалізації особи.

Традиція використання терміна “ідентичність” у психологічній літературі спирається на загальновідому онтологічну істину, що річ є самою собою і не чимось іншим. Справжність означає тотожність між тим, що мислиться, і тим, як це оформляється у словах, між тим, що є у свідомості, і тим, яке це виражається в зовнішній поведінці. У цьому розумінні можна стверджувати, що ідентичність людині не дається – вона задається (*I. Фіхте*); її розвиток підлягає обговоренню не в термінах “формування”, а в термінах “досягнення” і “становлення”. Ж. Піаже пов’язує поняття ідентичності з розвитком поняття “об’єктна незмінність”. Формально поняття “індивідуальна ідентичність” збігається з поняттям “об’єктна ідентичність”. Досягнення особою індивідуальної ідентичності надає їй відчуття сили, цілісності, захищеності, інформаційної стійкості.

З огляду на суб’єктивно–об’єктивний принцип індивідуальна ідентичність повинна мати подвійну характеристику. Ця ситуація досить добре описується поняттям “цінності”, які створюють ідентичність однієї

людини або групи (*Е. Дюркгайм, 1996, С. Московічі, 1996, Ш. Тейлор, 2003*). Ідентичність суб'єкта залежить від того, як він сам себе інтерпретує, що для нього є цінністю. Більшість дослідників трактують ідентичність як результат якогось процесу (самопізнання, саморозуміння, самоототожнення, ідентифікації–відчуження і т. ін.) і підкреслюють її екзистенційний характер, не забуваючи і функціональний аспект. Ідентичність трактують і як відчуття, і як суму знань про себе, і як поведінкову єдність, тобто вона є складним інтеграційним психологічним феноменом.

Описуючи структуру ідентичності, дослідники по суті розкривають її зміст. Е. Еріксон визначає зміст ідентичності як конфігурацію, яка поступово об'єднує конституціональні задатки, базові потреби, здібності, значущі ідентифікації, ефективні захисти, успішні сублімації і постійні ролі. Це визначає систему цінностей, ідеали, життєві плани, соціальну роль індивіда, його включеність у конкретно–історичне життя суспільства. Даний опис змісту ідентичності допускає її проникнення на всі рівні соціально–психологічної і суб'єктивно–психологічної реальності. У цьому значенні ідентичність вбирає в себе всю мислиму різноманітність функціональних і смислових значень.

Огляд структурного аналізу ідентичності дає змогу углядіти в її змісті аналогію із символами, але в той же час ідентичність має структурну будову, основу якої становлять значення, цінності, прототипи, породжувані самосвідомістю і закріплені пам'яттю.

Опис типологій ідентичності дає змогу перейти від з'ясування змісту ідентичності до розгляду форм її вираження, підтверджує різноманітність видів ідентичності (его–ідентичність і групова ідентичність, особова і соціальна, позитивна і негативна, зовні обумовлена, набута, запозичена, об'єктна та індивідуальна, передчасна, дифузна, мораторій, досягнута, усвідомлювана і неусвідомлювана, актуальна і віртуальна, реальна, ідеальна, негативна і пред'явлена), що виражають багатозначність її змісту. Це й дає підстави дослідникам виділяти різні види ідентичності (*Е. Еріксон, 1996, Дж. Марсія, 1980, Х. Ремімідт, 1994, С. Мадді, 1968, П. Бергер, Т. Лукман, 1995, Ю. Хамбермас, 1984 та ін.*).

Ідея існування двох основних аспектів ідентичності – орієнтованої на соціальне оточення (соціальна ідентичність) та детермінованої унікальністю проявів людини (особистісна ідентичність) – є панівною в сучасній західній психології (*Х. Теджфел, 1978, Дж. Тернер, 2003, М. Яромовіц, 1998*).

Соціальна ідентичність виявляється за умови перенесення уваги з різноманітності суб'єктів та об'єктів дійсності на аспект тотожності, подібності. Особистісна ідентичність відображає дослідницький підхід: відволікання уваги від єдності об'єктів і суб'єктів і зосередженість на відмінностях. Соціальна та особистісна ідентичності не є виокремленими частинами – вони здатні існувати тільки в системі Я і репрезентується в недиференційованій формі як єдине ціле. На наш погляд, найбільш важливими в розвитку ідентичності є такі аспекти:

незадоволеність своїм чинним “Я”, втрата ідентичності “вимиває” людину з контактів і соціального життя, веде до втрати сенсу життя, тобто йдеться про екзистенційну проблему. Отож відчуття ідентичності та екзистенції взаємопов'язані;

прояви ідентичності на рівні ідентифікації визначають манеру поведінки, стиль одягу, найменування себе (прийняте в навколишньому соціумі), певні аспекти релігії, мови, зовнішнього вигляду, способу життя і споживання, ставлення до розподілу праці між статями тощо;

становлення ідентичності – це відмова людини від метушні, рольових випробувань та спокус, це зосередження на реалізації емоційно–оцінних і когнітивних аспектів ідентичності через поведінкові патерни. Тобто кульмінаційним, по суті, є сплав, єдність думки і слова, слова і вчинку, свідомості і поведінки.

Важко заперечити той факт, що ідентичність є складовою суб'єктивно–психологічної реальності як множини інтерсуб'єктивних аспектів ідентичності – самоідентичність, дискурсивних і смислових основ ідентичності, її діалогічної інтенціональності. Це підтверджується також аналізом варіантів втрати ідентичності і шляхів звільнення від залежності як набуття ідентичності. Ще І. Кант відзначав, що власне здатність людини володіти уявленням про своє Я робить її особистістю, і “через єдність свідомості при всіх змінах, яких вона може зазнавати, вона є однією і тією ж особою” (*Кант, 1964*).

Суб'єктивне та індивідуальне в людині інтегруються в самоідентичність. Ідентичність визначається як відчуття суб'єктом відповідності власної особи, здатність до самостійного виявлення відповідності особи, її об'єктивної належності до тієї або іншої системи об'єктів при збереженні уявлень про цілісність та унікальність власного Я. Це відповідність якоїсь об'єктивної ідентичності, що створює якісь нормативні “рамки” особової поведінки і багато в чому зумовлена зовнішніми чинниками і діями, а самоідентичність

містить у собі додатковий елемент – елемент творчого суб'єктивного осмислення ідентичності, що дає змогу зберігати унікальність і неповторність окремої особистості.

Звернімося до результатів одного з фундаментальних досліджень ідентичності, яке провела Л. Б. Шнейдер (*Шнейдер, 2007*). В онтологічному плані автор виділяє такі статуси особистісної ідентичності, як “мораторій”, “передчасна ідентичність”, “дифузна ідентичність”, “досягнута ідентичність”. Оскільки кожний із цих статусів є значущим для нашого дослідження, розглянемо їх більш детально.

Мораторій – це статус ідентичності, коли людина переживає кризу ідентичності й активно намагається подолати її, випробовуючи різні варіанти. Так, мораторій звичайно характеризується високим, а передчасна ідентичність – низьким рівнем тривожності. Вищі рівні ідентичності відрізняються більш високою самоповагою.

Безпосередніх зв'язків між рівнем ідентичності та інтелектом не виявлено, але встановлено значущі відмінності в стилі мислення. Дифузній і передчасній ідентичностям відповідає нижчий рівень інтелектуальної самостійності, особливо при розв'язанні складних завдань у стресових ситуаціях: представники першого типу в таких випадках почуваються скутими, другого – намагаються вийти з гри. Мораторій і зріла ідентичність поєднуються з більш складними і диференційованими культурними інтересами, більш розвинутою рефлексією.

Передчасна ідентичність дає найвищі показники щодо авторитарності і найнижчі – щодо самостійності. Передчасна ідентичність формується в тих випадках, коли людина взагалі не робила незалежних життєвих виборів, – тоді ідентичність нею не усвідомлюється, зазвичай це варіант нав'язаної ідентичності.

Дифузна ідентичність – це статус ідентичності без чіткої мети, цінностей і переконань, спроб активно їх сформувати. Людина з дифузною ідентичністю може перейти в стадію мораторію, а відтак перейти до зрілої ідентичності. Але так само вона може або назавжди залишитися на рівні передчасної ідентичності, відмовившись від активного вибору і самовизначення, або піти шляхом дифузії.

Ознаками розмитої (дифузної) ідентичності є:

середній ступінь незадоволеності собою і своїми можливостями, сумнів у своїй здатності викликати повагу інших;

сумнів у цінності власної особистості, самовідстороненість, що граничить з байдужістю до власного Я, втрата інтересу до свого внутрішнього світу;

ригідність Я–концепції (небажання змінюватися на тлі загального позитивного ставлення до себе);

страх, що власна особистість, характер і діяльність здатні викликати презирство, нерозуміння, засудження;

внутрішньоособистісні конфлікти, суперечності, занижена самооцінка, що примушують сумніватися у своїй здатності щось змінити або зробити в житті;

самозвинувачення, готовність поставити собі у провину всі промахи і невдачі, гостре переживання власних недоліків (Шнейдер, 2007, с. 66–67).

Шнейдер формулює також критерії *позитивної (зрілої) досягнутої ідентичності*. До них вона відносить уявлення особи, що її характер і діяльність здатні викликати в інших повагу, симпатію, схвалення і розуміння; усвідомлення цінності власної особи і одночасно цінності свого Я для інших; висока самооцінка та внутрішня енергетика, упевненість у собі при високій внутрішній напруженості; бажання відповідати ідеальному уявленню про себе; підвищена рефлексія, усвідомлення своїх труднощів; визначеність життєвої ситуації; висока товариськість, що пояснюється завантаженістю життя і заклопотаністю повсякденними справами; орієнтація на інших, визнання їх значущості (*там само*, с. 65).

На особливу увагу заслуговує явище *“псевдоідентичності”*, котре полягає в стабільному запереченні людиною своєї унікальності або, навпаки, її амбітному підкреслюванні з переходом до стереотипії, а також у порушенні механізмів ідентифікації і відособлення в бік гіпертрофованості, у порушенні часової зв’язності життя, у ригідності Я–концепції. Цей феномен проявляється у хворобливому несприйнятті критики на свою адресу, низькій рефлексії. У деяких випадках псевдоідентичність можна потрактувати як гіперідентичність унаслідок тотального поглинання індивідуума статусом, роллю, роботою, іншим об’єктом або суб’єктом на тлі високо позитивного оцінювання власних достоїнств і порушення довірчих, гнучких зв’язків із соціумом, прагнення досягти мети будь–якими засобами (*там само*).

Н. В. Алікїна описує механізми помилкової, а тому потенційно руйнівної, ідентифікації. За визначенням дослідниці, помилкова ідентифікація – це свідоме або неусвідомлене уподібнення об’єктові (а згодом і ототожнення з

ним), що є (або стає) неавтентичним власному Я суб'єкта, його прагненням, намаганням, особистісним інтенціям. Носіїв помилкової психологічної ідентифікації лише умовно можна вважати за повною мірою свідомих реалізаторів життєвих (нібито власних) домагань. Отже, людина може не бути “сама собою” через соціально–психологічні ідентифікації руйнівного типу (Алікіна, 2004).

В окремих випадках мають місце фатальні ідентифікації (а в крайніх – фатальні уподібнення і навіть фатум уподібнення). Фатальні ідентифікації структурують психічну діяльність (від функціонування психічних процесів до психологічних особливостей індивідуальної вибірковості та індивідуальних схильностей у наданні переваги) у такий спосіб, що ставлення до світу в людини стає неадаптивним. Унаслідок цього спотворюється розвиток особистості, та руйнується процес реалізації її позитивних життєвих домагань.

Можна також говорити про ситуативні руйнівні ідентифікації. На рівні реалізації певних ситуативних цілей (намагання як старання спроба чогось досягти і домагання як конкретна наполеглива дія, що є суб'єктивно виправданою і спрямованою на досягнення певної мети) вони зумовлюють руйнацію життєвих домагань особистості в невизначеній перспективі часу (*там само, с. 30*).

Основним механізмом помилкової ідентифікації Алікіна називає сугестивні мотиви. Останні мають стосовно їхнього носія зовнішній, запозичений характер. Унаслідок некритичного сприймання реальності в людини виявляються форми поведінки, що, власне, не були їй властиві; її дії стають суб'єктивно невмотивованими, змінюється система взаємодії з оточенням і світом, спостерігається відчуження від реальних потреб. Стан сугестії можна розглядати як результат дії помилкових психологічних ідентифікацій, що зазвичай відбуваються в буденному житті особи. Отож ідеться про зловживання психологічними закономірностями, які притаманні людині і які зумовлюють її поведінку, почуття, життєві наміри, тобто про шкідливий психологічний вплив на особистість, психологічне насильство над нею і маніпулювання її поведінкою, навмисне створення особистісного психологічного фальсифікату – “людини–підробки”, що діє проти своїх інтересів на користь улесливим лиходіям і шахраям (*там само, с. 6*). Таким чином переживання резонансу з почуттями іншої людини, її ентузіазм іноді сприймаються як своє власне емоційне збудження і власне бажання. Шлях

помилкових ідентифікацій приводить людину до формування псевдоідентичності.

Набуття ідентичності є складним і болісним для людини процесом і навіть у сприятливих соціальних умовах людині досить складно віднайти власну ідентичність. Часто несформована, дифузна або порушена соціальна ідентичність, нездатність індивіда чітко усвідомити своє місце в малій групі та психосоціальному просторі призводять до того, що його легко втягнути в неприродну для нього активність. Це є однією з передумов культової психічної залежності. До того ж цілеспрямовані дії інших людей на розмивання вже сформованої ідентичності індивіда також підвищують ризик його попадання в залежність.

4.3.2. Міфічна свідомість

Невід'ємною складовою феномену культової психічної залежності є система екзотичних переконань і вірувань. У ході нашого дослідження ми піддавали аналізу міфічну свідомість випробуваних як складову частину феномена, що нас цікавить.

Про роль ілюзій і міфів у людській історії писав свого часу З. Фройд. Він вважав, що масам не властиве прагнення до істини, що вони “вимагають ілюзій, від яких не в змозі відмовитися. Вони завжди віддають перевагу ірреальному, а не реальності, нереальне діє на них з тією ж самою силою, що і реальне. Вони виявляють очевидну тенденцію не відрізнити одне від іншого” (Фрейд, 1996, с. 87). Завершуючи свої міркування про міф, Фройд приходить до висновку, що міф має так до кінця і не оцінену дивну здатність перебудовувати всю нашу духовну структуру. Більше того, за Фройдом, дія міфу на психіку схожа на дію хімічних речовин, зухвале наркотичне сп'яніння на чисто біологічному рівні (*там само*).

К. Г. Юнг приділяє величезну увагу ролі міфів у психічній організації людини. На його думку, міф потрібний людині, він виводить її за межі повсякденності, але в той самий час породжує безліч ілюзій. Міф не створювався свідомо, він “відбувся” і здійснює величезний вплив на людину і людські маси (Юнг, 1991).

У праці “Свідомість і несвідоме” Юнг зауважує: “Психологічні умови середовища незаселеного звичайно залишають за собою схожі міфологічні сліди. Небезпечні ситуації, будь то фізична небезпека чи загроза душі, викликають афективно заряджені фантазії, а оскільки такі ситуації регулярно повторюються, тобто є типовими, вони дають початок архетипам, як я назвав

усі мотиви міфів загалом. Із живого джерела інстинкту впливає все творче; отже, несвідоме не просто зумовлене історією, а й саме породжує творчий імпульс” (Юнг, 1997, с. 15). Учений дійшов висновку, що існування індивідуальної свідомості спонукає людину до пізнання труднощів як внутрішнього, так і зовнішнього життя. Як навколишній світ відкривається поглядом первісної людини своїми сприятливими або ворожими сторонами, так і вплив власного несвідомого здається їй супротивною силою, з якою вона повинна дійти згоди так само, як і з видимим світом. Саме цій меті служать її незліченні магичні дії. На більш високих ступенях цивілізації релігія і філософія виконують те ж призначення. Кожного разу, коли така система адаптації зазнає невдачі, загальна стурбованість виливається у хвилювання і безлад, а відтак робляться спроби віднайти нову відповідну форму відносин з несвідомим (*там само*).

М. Еліаде пішов ще далі: він спробував інтегрувати міф, розглядаючи його як найзначнішу форму колективного мислення в загальній історії думки. І оскільки колективне мислення ні в одному суспільстві ніколи повністю не заперечується, незалежно від рівня його розвитку, ми не могли не побачити, що сучасний світ усе ще зберігає сліди містичної поведінки: наприклад, ухвалення всім суспільством деяких символів інтерпретується як збереження колективного мислення. Нескладно показати, що функція національного прапора зі всім тим, що він має на увазі, зовсім не відрізняється від “ухвалення” будь-якого із символів архаїчних культур. Це все одно, що сказати: у площині суспільного життя немає розриву в послідовній зміні архаїчного і сучасного світів. Єдина значна відмінність полягала в наявності у більшості індивідуумів, що становлять сучасне суспільство, персонального мислення, яке було відсутнє, або було майже відсутнє, серед членів традиційних суспільств.

Еліаде розглядає міф як тип людської поведінки і водночас як елемент цивілізації, тобто таким, яким він є в традиційних культурах. На рівні індивідуального сприйняття міф ніколи повністю не зникав: він виявлявся в сновидіннях, фантазіях, прагненнях сучасної людини. Численна психологічна література привчила нас до розкриття великих і малих міфологій у несвідомій і напівсвідомій діяльності кожного індивідуума. Але на цей час нас понад усе цікавить, що ж у сучасному світі стоїть на тому центральному місці, яке в традиційних культурах займає міф. Іншими словами, розуміючи, що великі міфічні теми продовжують повторюватися в неспокійних глибинах психіки, ми все ще не перестаємо цікавитися – чи зберігся міф як зразок

людської поведінки в більш–менш деградованій формі серед наших сучасників. Дослідник стверджує, що захист від часу, який ми бачимо в будь–якого роду міфологічній позиції, що фактично невіддільна від людської природи, з’являється, різним чином замаскований, у сучасному світі, в основному в його відволіканнях, розвагах. Саме тут можна бачити радикальну відмінність, що існує між сучасними культурами та минулими цивілізаціями. У всіх традиційних суспільствах будь–яка важлива дія відтворювала свою міфічну, надособистісну модель, а отже, мала місце в священному часі. Праця, ремесло, війна і любов – усе це були таїнства. Повторення того, що пережили боги і герої, надавало людському існуванню священного аспекту, доповнювало його священною природою, приписуваною життю і космосу. Відкриваючись таким чином Великому Часу, священне існування, яким би бідним воно не було, збагачувалося за своїм значенням: в усякому разі, воно не зазнавало тиранії часу. І тільки в сучасному суспільстві людина відчуває себе в’язнем своєї повсякденної праці, у якій вона ніколи не може звільнитися від пут часу.

Ми не можемо стверджувати, що сучасний світ повністю подолав міфічну поведінку – змінилося лише поле діяльності міфу: він більше не домінує в найважливіших сферах життя, а витіснений на приховані, несвідомі рівні психіки, частково в другорядну і навіть неусвідомлювану, безвідповідальну діяльність суспільства (*Еліаде, 1996*).

Автор відомої книги “Повстання мас” Ортега–і–Гассет вважає, що сучасна цивілізація ставить перед людством такі складні завдання, а вирішення їх таке непросте, що ми нерідко прагнемо усунутися від їх вирішення, шукаючи порятунку в міфах та ілюзіях (*Ортега–і–Гассет, 1989*).

Пояснити вплив міфу на людську свідомість спробував і Ф. Х. Кесседі. На його думку, міф є породженням колективу, вираженням колективної єдності, спільності й цілісності. Колектив – сила, що творить міф. І жодна критика не в змозі похитнути могутність міфу, поки він залишається живим міфом – живим уособленням колективних уявлень, прагнень і мрій. Міф об’єктивує суб’єктивні колективно–несвідомі переживання й емоційно–вольові прагнення людей в образах фантазії, є безпосереднім виразником відчуттів і переживань людини, її сподівань і вольових імпульсів. У міфі відчуття переважають над інтелектом, емоції – над думкою, вольові імпульси – над пізнанням. Основна функція міфу не пізнавально–теоретична, а соціально–практична, спрямована на забезпечення єдності й цілісності колективу. Міф сприяє організації колективу, збереженню його соціальної і

соціально–психологічної монолітності. Міфічна свідомість не розрізняє віру і знання, існуючи до моменту осмислення їх протилежності (*Кессиди, с. 45*).

А. М. Лобок розширює поняття міфу, розуміючи під ним будь–яку суб’єктивну істину, що приймається без доказу. Проте навіть у свідомості освічених представників раціонально організованої сучасної західної цивілізації такого роду уявлення займають вагоме місце. “Як міф первісної людини непроникний для даних безпосереднього досвіду і базується на якихось колективних уявленнях, істотно більших, ніж платформа безпосереднього життєвого досвіду особи, так і істини сучасної людини мають глибоко понаддосвідний характер, якщо мати на увазі під досвідом індивідуальний досвід особи. Усе, що сучасна людина називає істиною, так чи інакше санкціоновано якимось колективним досвідом культури, недоступним для особистого сприйняття окремого індивіда” (*Лобок, 1997, с. 15*). Він вимушений приймати колективний досвід культури (у тому числі науки) на віру; більше того, головна функція міфу, на думку Лобка, це ідентифікація з певною соціокультурною групою. “Віра в ті або інші істини цієї культури (в якій він народжений) є фундаментальною умовою його існування в цій культурі. Він просто вірить в істини своєї культури, і тому будь–яка культурна істина об’єктивно функціонує стосовно нього так само, як і первісний міф” (*там само, с. 16*). Неважко переконатися в тому, що міфологічний характер, який визначається більшою мірою механізмами соціальної ідентифікації, ніж пізнавальної діяльності, притаманний світоглядним структурам різного рівня – від релігійних вірувань і наукових теорій та принципів до гасел фанатів спортивних клубів і зірок шоу–бізнесу. Психологічно всі вони відіграють важливу роль, структуруючи, упорядковуючи картину світу, вносячи в неї смислову нерівномірність, виділяючи щось як більш важливе порівняно з іншим.

Потреба в міфі, на думку Лобка, – це і є потреба в сенсі. “Саме міф розставляє перед людиною систему своєрідних “покажчиків”: що повинно бути більш цінним, а що – менш, що повинно бути більш значущим, а що – другорядним і третьорядним за своєю значущістю. Саме міф – ілюзорна і безглузда конструкція з погляду зовнішнього спостерігача – створює систему тих базових орієнтирів, що дають змогу представникові цієї або іншої культурної спільноти твердо знати, яким чинникам навколишнього наочного світу слід віддавати перевагу” (*там само, с. 57*).

Поняття міфу не випадково увійшло до змістової сфери гуманітарних наук насамперед у контексті вивчення архаїчних форм свідомості,

починаючи від ранніх етапів антропогенезу і закінчуючи, як правило, античністю, і лише порівняно недавно набуло поширення при вивченні форм свідомості і духовної культури сучасного суспільства. Дійсно, найбільш виразно міфологічна природа світогляду виявляється у відсутності критичного ставлення рефлексії до засвоєваних ззовні постулатів і пояснювальних схем. Раціональне світосприймання не відмінняє міфологічної природи світогляду. “Сучасна людина – це людина, вихована в традиціях наукового мислення, і тому виразно усвідомлює цінність несуперечливого впорядкування фактологічної інформації. Проте ось що цікаво: як тільки справа доходить до її *особистих* міфів, тобто міфів, що мають для неї особистий сенс, вона починає демонструвати абсолютно зневажливе ставлення до яких би то не було фактів: “тим гірше для фактів!”, – знову і знову підтверджуючи, що міф – це не екзотична периферія культури, але її фундаментальна підстава, основа будь-якого складу мислення” (там само, с. 20).

Тож можна стверджувати, що міфологічний шлях пізнання світу є екологічним для людської психіки. Він є провідним способом соціалізації та формування особистості на ранніх етапах онтогенезу, але залишається актуальним протягом всього життєвого шляху людини.

Міфи є своєрідними детермінаторами архетипів підсвідомого, що актуалізують їх до розгортання в соціальному просторі життя людини. У дорослої людини рушієм психічного розвитку стають провідні цінності, що зумовлюють специфічну форму смислоутворення, яке актуалізується за допомогою феноменів міфологічної свідомості. Існують міфи, що підвищують “енергетику”, силу духу, підсилюють стійкість особистості до зовнішньої примусової дії. Разом із тим поширені міфи, що послаблюють “енергетику” людини, дезорганізують і деморалізують її, знижують саморегуляторний потенціал особистості.

У поєднанні з процесами уяви та емоціями міф може відігравати роль програми життя людини. Основою депрограмування є процес усвідомлення та осмислення своїх міфів, вихід за межі їх впливу, натомість формування цілісного, інтегрованого світогляду.

В основі культової психічної залежності (душевного рабства) лежать три неусвідомлювані базові боязні людини: страх кінцевого, страх нескінченного та страх самого себе. Алгоритм міфічного механізму культової залежності має приблизно такий вигляд: прилаштування до духовних цінностей об’єкта,

дезорганізація ціннісно–сміслової сфери, задоволення духовних потреб на основі механізму фасцинації (підміни).

4.3.3 Правова самосвідомість.

Протягом життя в процесі соціальної адаптації у людини виникає цілий ряд запитань на кшталт: Хто кому повинен підкорятися і до якої міри? Де закінчується моє право і починаються заборони? Яка міра відповідальності за мої дії і чим вона визначається? Що є мірою легітимності влади? У пошуках відповідей на ці запитання у кожної людини формується суб'єктивний образ правової системи. А. І. Донців і Т. П. Ємельянова зауважують, що правові уявлення як вид соціальних народжуються в буденному мисленні з метою осягнення та інтерпретації навколишнього світу, а саме правової дійсності. Відбувається динамічний соціальний процес – групове конструювання соціального об'єкта. Через правові уявлення пересічний громадянин дістає пояснення щодо всього, що відбувається в соціумі. Отримуючи уявлення про довколишній світ, людина ніби знижує ризик непевності орієнтації в ньому, звикає до нової інформації, адаптується (*Донцов, Емельянова, 1984, с. 152*).

На думку Ю. В. Чуфаровського, у процесі формування правових уявлень беруть участь попередній досвід людини і те, що вона чує, бачить, читає в засобах масової інформації, у книгах, а також досвід її знайомих. Завдяки використанню різних джерел уявлення про щось незрозуміле стають частиною повсякденної свідомості і трансформуються в зрозуміле і звичайне. Цей шлях має ту ваду, що суб'єкт пізнання втрачає значну частку наукової інформації, бо якісь складні характеристики важливих явищ спрощуються. Окрім того, під впливом таких трансформацій соціальні уявлення можуть далеко відійти від реального змісту об'єкта чи події та отримати певну автономію. Чуфаровський виокремлює явище “правової інтуїції”, на яку й орієнтується більшість громадян при виборі рішення та варіантів поведінки. “Правова інтуїція” у таких випадках розглядається як функція інтелектуального розвитку особистості, як один з аспектів позитивного соціального стереотипу поведінки людини. Важливим також є висновок ученого про те, що на практиці людська поведінка формується не правом, а соціальними правилами певного суспільства. Психолог пов'язує правову соціалізацію з явищем законослухняності. Якщо середовище не створює достатніх передумов для реалізації тих чи інших норм права, то вони малоефективні, констатує він. Правові норми є важливим засобом

соціального впливу держави на людину, вони виробляються для забезпечення необхідного типу поведінки і рис особистості, однак законослухняність визначається груповою та індивідуальною правосвідомістю, почуттям соціальної справедливості, соціальної відповідальності, правовою інтуїцією (*Чуфаровский, 2005*).

На думку І. А. Дідук, яка вивчала становлення правової свідомості особистості в сучасних соціокультурних умовах, правові уявлення є складним психосоціальним явищем, яке визначається комплексом історичних, державно-інституційних, світоглядних і особистісних детермінант. Це певний стан світосприймання і самовідчування людей, характер їхніх уявлень про власні права і свободи, право як систему норм, законність і правомірність; когнітивний компонент правової соціалізації через комплекс правових уявлень особистості визначає й активізує її правову позицію: відчуття власної значимості і психологічної захищеності; уявлення про закон і систему права; уявлення про власні права і свободи; уявлення про цінність групової норми; усвідомлення правової відповідальності; усвідомлення себе як особистості, здатної впливати на суспільно-правове життя; основними когнітивними характеристиками правових уявлень є: зміна конкретних уявлень абстрактними; розширення часової перспективи; соціоцентризм; зміна характеру роздумів дітей; зростання об'єму самих знань; сила принципів; зниження дитячого авторитаризму; поява соціальних цілей (*Дідук, 2006*).

Отже, правові уявлення об'єднують компоненти, пов'язані зі знаннями про правову систему і є системоутворюючим елементом когнітивної сфери правової соціалізації. Когнітивний підхід акцентує увагу на потребі людини в розумінні власної поведінки і норм соціальної поведінки. Однак зауважимо, що когнітивна складова – це лише один з компонентів правової соціалізації.

Механізм формування правових уявлень, на думку А. Славської, неоднозначний – він має історично зумовлені відмінності у представників різних держав. Так, для росіянина основні цінності (особистість, свобода) історично виявилися протилежними праву і нормі. Тоді як у західноєвропейській традиції норма і право виникли насамперед як засіб захисту позитивних цінностей особистості. Інша особливість становлення правової свідомості, зауважує психолог, пов'язана з тим, що для забезпечення справедливості тоталітарне минуле запроваджувало каральну функцію закону, що не характерно для західноєвропейських правових уявлень. Так, на рівні буденної свідомості спостерігається ототожнення

закону з поняттям кримінального закону. У такій ситуації тільки інтерпретація, тобто “пошук визначеності в невизначених, суперечливих правових ситуаціях, прагнення до упорядкування і цілісності особистісного життя”, може сприяти формуванню правових уявлень (*Славская, 1994, с. 78*). Іншими словами, у російському суспільстві інтерпретація є психологічною особистісною передумовою, механізмом вирішення правових ситуацій, а в інших суспільствах – конкретним виявом загальних, укорінених, принципів правових взаємин особистості і держави. У будь-якому випадку безперечно важливим є виокремлення і розгляд явища інтерпретації для становлення правових уявлень особистості.

Легітимність – необхідна умова стабільності та ефективності системи судочинства. Легко бачити, що це в першу чергу психологічне поняття. Ніякі посилання на документи, доцільність або традиції не зроблять систему судочинства легітимною до тих пір, поки ці аргументи не стануть переконливими для більшості або хоча б для значної частини суспільства. Таким чином, легітимність правової системи в країні – це факт масової свідомості людей.

У ході загальноукраїнського опитування, що проводилося центром “Соціальний моніторинг”, в межах Європейського дослідження ціннісних орієнтацій населення України, було поставлено таке питання: “Наскільки зараз у нашій країні поважаються права людини?”

Виявилось, що наші співвітчизники майже одностайні в думці, що права людини в Україні не дуже поважаються (56% опитаних) і не поважаються зовсім (28%). Серед респондентів лише 14% вважають, що права поважаються достатньо, а 1% опитаних переконані, що з правами людини немає жодних проблем. Виходить таке собі замкнене коло.

Цивільне право стає чинним тільки в тому випадку, коли зазначені в законах порушення відображаються як злочин і в масовій свідомості народу. Психологічне насильство в нашій країні не сприймається масовою свідомістю як злочинна, нелегітимна діяльність, а значить і не тягне за собою судових позовів з боку постраждалих, не піддається переслідуванню в судовому порядку. Низький рівень правової самосвідомості в більшості наших співвітчизників призводить до формування поля низької правосвідомості. Це засвідчили і результати наведених вище соціологічних досліджень. Таким чином, низький рівень правової самосвідомості є однією з передумов культової психічної залежності.

Отже, саме від якості правової самосвідомості індивіда залежить його чутливість до зловживань у культовій практиці. Високорозвинена система правових уявлень людини, що спирається на загальний розвиток культури, почуття власної гідності та моральності, стає надійним захистом від спроб інших людей накинути на неї ярмо будь-якого гатунку, навіть закамуфльоване в таку привабливу упаковку, як духовний розвиток.

4.3.4 Тоталітарна самосвідомість.

Певна частина населення має підсвідомий потяг до підпорядкування авторитетові та радикального упорядкування психосоціального простору. Наявність таких потреб стає передумовою залучення людини до тоталітарних організацій та виникнення культової залежності.

Майже відразу по закінченні Другої світової війни європейські вчені розпочали пошук відповіді на запитання: у чому полягають соціально-психологічні передумови виникнення тоталітаризму як форми державного устрою? Т. Адорно опублікував унікальну книжку під назвою “Дослідження авторитарної особи”, в якому обґрунтував гіпотезу про те, що “індивіди, найбільше сприйнятливі до фашистської пропаганди”, мають багато спільних рис, що складають разом одну форму “синдрому”, тоді як індивіди опозиційного напрямку набагато різноманітніші (Адорно, 2001).

Витоки тоталітаризму виявляються у специфіці взаємодії внутрішнього психічного світу окремої людини і зовнішніх соціальних умов. Такий підхід узгоджується з концепцією соціального характеру Е. Фромма. Структура соціального характеру трактується Фроммом з позицій несвідомого психічного: основні категорії соціальної взаємодії (*панування, підкорення, авторитет, влада*) прив’язуються до універсальних рис несвідомого в психіці людини. Залежно від поєднання конкретно-історичних умов ті або інші риси “викликаються до життя” і визначають своєрідність соціального характеру. Соціальний характер учений трактує як універсальну категорію, що являє собою специфічну форму, в якій людська енергія оформляється через динамічну адаптацію людських потреб у певний спосіб існування в даному суспільстві” (Фромм, 1989, с. 160). Т. Адорно на основі власних досліджень сформулював систему індикаторів, які разом описують картину світу авторитарної особи. Наводимо цей перелік повністю, оскільки він дає повне уявлення про світобачення авторитарної особи:

слухняність і пошана до авторитету – найважливіші чесноти, яких слід навчати дітей;

ні слабкість, ні труднощі не зупинять нас, якщо ми маємо достатньо сили волі;

науки виправдовують себе, але є багато більш важливих речей, які людський розум неспроможний зрозуміти ніколи;

війни і конфлікти будуть завжди – так уже влаштовані люди;

кожна людина повинна твердо вірити в надприродну силу, спроможність якої вона не ставить під сумнів;

якщо в людини якісь проблеми чи турботи, то їй краще про це не думати, а переключитися на більш приємні речі;

той, у кого погані манери, погані звички і погане виховання, навряд чи може сподіватися на прихильність порядних людей;

що якнайбільше потребує молодь, так це строгої дисципліни;

у деяких людей природжене бажання “котитися вниз”;

сьогодні, коли так багато людей постійно подорожують і зустрічаються одне з одним, потрібно особливо ретельно захищатися від інфекцій і хвороб;

той, хто образив нашу честь, обов’язково повинен бути покараний;

бунтарські ідеї часто охоплюють молодих людей, але в міру подорослішання вони повинні їх подолати і заспокоїтися;

що перш за все потрібно цій країні, більше ніж закони і програми, так це самовіддані вожді, яким народ може довіряти;

сексуальні злочини, такі як зґвалтування і насильство над дітьми, заслуговують більшого, ніж просто в’язниця, – таких злочинців треба публічно бити батогами або карати ще суворіше;

людей можна розділити на два класи – на слабких і сильних;

мабуть, немає нічого більш підлого, ніж людина, що не відчуває великої любові, подяки і пошани до своїх батьків;

імовірно, одного разу з’ясується, що астрологія спроможна багато чого пояснити;

сьогодні люди все більше втручаються в особисті справи інших, які повинні залишатися приватними;

війнам і соціальним хвилюванням, імовірно, одного разу покладуть край землетрус або повінь, які знищать світ;

більшість наших суспільних проблем було б вирішено, якби ми позбулися асоціальних елементів, шахраїв і недоумкуватих;

сексуальна розбещеність стародавніх греків і римлян – дитячі витівки порівняно з тим, що у нас коїться сьогодні навіть у тих колах, де цього менш за все слід було очікувати;
 якщо люди менше говоритимуть і більше працюватимуть, у всіх нас справи підуть на краще;
 більшість людей не усвідомлюють, якою мірою наше життя визначається таємно виношуваними змовами;
 гомосексуалісти нічим не кращі за інших злочинців, і тому заслуговують на строге покарання;
 бізнесмени і фабриканти набагато важливіші для суспільства, ніж діячі мистецтв і професори;
 жодна здорова, нормальна, порядна людина навіть подумки нездатна образити близького друга або родича;
 довірливість тягне за собою неповагу;
 важливі уроки для себе завжди доводиться оплачувати стражданнями (Адорно, 2001).

Уважно ознайомившись із цими індикаторами, бачимо, що наведені твердження дуже категоричні, засуджуючі, сповнені “праведного” гніву і припускають право на “рішучі дії”.

Останнім часом дослідження рівня тоталітарних настанов у суспільстві проводять і в Україні. Індикатори визначення носіїв тоталітарних настанов було включено і до всеукраїнського опитування. Кількісний аналіз оцінки суджень–індикаторів дав змогу виявити носіїв “авторитарних” тенденцій у загальній вибірці респондентів. Їх частка становила 12,8%.

У моніторингу “Українське суспільство” Інституту соціології НАНУ для вимірювання рівня авторитарних настанов громадян було використано сумарний індекс авторитарності (від 0 до 14 балів). Він вираховувався на основі відповідей на серію запитань, що були показниками рис авторитарної особи. Як свідчили результати досліджень Інституту соціології, аномія корелює з авторитаризмом, тобто високий рівень аномійної напруги в суспільстві може бути одним із факторів поширення авторитарних тенденцій.

Таблиця 5.1

Динаміка показників авторитарної настановленості українського суспільства

	1992	1999	2000	200	2005	2006
Сумарний індекс авторитаризму	8,6	8,5	8,7	8,7	8,3	8,7

Сумарний індекс аномії (від 0 до 18 балів)	13,6	14	13,8	13,6	12,4	12,7
---	------	----	------	------	------	------

Моніторингове дослідження Інституту соціології містить серію запитань, спрямованих на вимірювання рівня авторитарності людей. Ці вимірювання базуються на Ф–шкалі, запропонованій свого часу Т. Адорно і М. Горкгаймером у їх відомому творі “Дослідження авторитарної особи” (Адорно, 2001). Частка респондентів, що погодилися із твердженням “Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії”, зросла з 52,2% (у 1992 р.) до 65,7% (у 2006 р.), а кількість незгодних знизилася з 30,3% (1992 р.) до 15,6% (2006 р.).

Індикатором будь–яких настанов, що панують у суспільстві, є домінуючі стратегії виховання. Твердження з шкали Адорно “Нині у вихованні понад усе потрібні суворість і вимогливість батьків” дало змогу виявити авторитарні настанови у вихованні. У таблиці 5.2 показано розподіл підтримки цього твердження респондентами по регіонам України у співвідношенні з мовним та віковим статусом.

Таблиця 5.2

Розподіл відповідей респондентів на питання про стратегію виховання дітей

	згоден	не	не знаю
Рідна мова			
українська	63,5	26,3	10,2
російська	72,1	20,3	7,6
Інша	63,6	27,3	9,1
Регіон			
Захід	62,2	28,4	9,4
Центр	62,4	27,5	10,1
Південь	72,6	19,9	7,5
Схід	69,4	20,6	10
Вік			
До 30 років	55,4	34,2	10,4
30–55 років	66,8,	24,8	8,4
Більше 55 років	74,6	15,6	9,8

Серед професійних груп найменшу підтримку такому твердженню висловили підприємці (47%), учні і студенти (50,6%), дрібні бізнесмени (53,7%), а найбільшу – керівники (75,6%), державні службовці (75%), зареєстровані безробітні (73,9%), домогосподарки (71,4%).

Отже, у суспільстві завжди є прошарок людей, які мають тоталітарні настанови і прагнуть розв'язувати свої особисті і суспільні проблеми простими чіткими засобами, не виключаючи при цьому підпорядкування сильному лідерові. Однак особливі соціально–політичні умови можуть істотно розширити межі цієї групи. Тоталітарна організація, легітимізуючи прагнення людей тиснути на інших заради великої мети, дозволяючи самостверджуватися за рахунок інших людей не примушуючи напружуватися стосовно моральних колізій, виявляється напрочуд привабливою до сьогодні.

4.4. Роль сім'ї та шкідливі стратегії сімейного виховання

Людина – єдина жива істота, яка в момент народження не набуває своєї родової суті, тому їй необхідна процедура олюднення, своєрідна людська ініціація. (Відомо, що діти, які волею долі були виховані тваринами, не отримують цієї ініціації і не стають людьми в повному розумінні цього слова). Мовою програмування, існує своєрідний “драйвер”, який відповідає за підключення до “матриці” людяності; існують і люди, які повинні це зробити, – батьки. Таке підключення відбувається на емоційному рівні.

Дозволю собі висловити припущення про існування “матриці людяності”, яка належить до структури надсвідомості. На користь висловленого припущення свідчить і явище госпіталізму, яке полягає у відставанні в розумовому розвитку дітей, які залишилися без батьківської опіки в лікарнях, хоча їхні батьки – розумово нормальні люди. Ці діти мають для виживання все, що і їх ровесники в сім'ях, за винятком родинного емоційного поля і позитивних батьківських емоцій. Батьківське емоційно–ціннісне людяне ставлення до дитини стає тією випромінюючою антеною, яка в потоці любові передає сигнали і з'єднує дитину з матрицею людяності. В найкращому випадку, механізм дії сім'ї забезпечує роботу двотактної схеми: безумовна любов матері стимулює польові якості і відчуття захищеності, а умовна любов батька – здібність до напруги і відчуття спрямованості. Перебування дитини в силовому полі батьківської любові дає

їй змогу виробити здатність до управління своїм потенціалом через перемикання властивостей поля та індивідуальної психіки. Так відбувається “гартування” характеру дитини в сім’ї, що сприяє емоційній стабільності людини в дорослому віці. Наявність у сім’ї одного типу батьківської любові небезпечна для дитини, бо тільки безумовна любов породжує психопатів, а тільки умовна – невротиків.

У дитини є свій запас душевних сил, призначений на все життя. Батьки покликані бути хранителями цього потенціалу. Проте нерідко незрілі батьки зловживають своїм становищем і використовують цей недоторканий запас задля компенсації своїх тривог і неврозів.

У дитини поступово за роки дитинства повинна сформуватися здатність витримувати напругу дорослого світу. Життя ж у тепличних умовах не формує повноцінної дорослої людини – для цього батьки повинні надавати своїй дитині можливість витримувати напругу, прийнятну в її віці. Важлива властивість дорослої людини – витримувати емоційну, розумову і фізичну напругу для досягнення бажаного рівня якості результату дії – виховується поступово за допомогою формуючого соціального тиску. Міра останнього може бути визначена тільки індивідуально. Таким чином формується висока якість і функціональність людини.

У всіх народів і у всі часи цінувалося те, що досягалося з докладанням зусиль, з напругою. Мистецтво і майстерність умільця завжди були в шані. Так у традиційних культурах виникли висока література, живопис, музика, наука. У психологічній практиці, однак, ми часто стикаємося з парадоксальною ситуацією, коли високі здібності та обдарованість залишаються “мертвим капіталом”. Психологічна наука довела, що здібності можуть реалізуватися лише в діяльності, тобто напруженій активності. Здатність до цілеспрямованої дії – одна з провідних цінностей людської спільноти. У класичних моделях культур пошана і самоповага виступають похідними від успішної діяльності, тобто від напруженої цілеспрямованої дії. У процесі навчання спочатку слід створювати зовнішні умови для того, щоб дитина могла підтримувати внутрішню напругу й отримувати результат потрібної якості. Потім у неї виникає здатність самостійно концентрувати свої вольові зусилля задля досягнення потрібного результату.

Сім’я впливає на дитину умовно на трьох рівнях: біовиживальному, соціально протекціоністському, загальнолюдському (культурному). Стратегічне завдання батьків полягає в тому, щоб у процесі виховання відокремити дитину від своєї підтримки на перших двох рівнях, залишивши

тільки вищий. Для цього потрібно і рівень стосунків довести до вищого загальнолюдського рівня. На виході з такої сім'ї молода людина прагне самостійно себе утримувати, реалізувати свій потенціал і не сприймає батьків як годівницю. Стосунки з батьками при цьому швидше дружні, ніж залежні. Але слід пам'ятати, що відключення від батьківської підтримки повинно відбуватися за ініціативою дітей. Якщо ж це станеться передчасно, то можуть виникнути незрозуміння і ворожнеча.

Потенціал сім'ї може спрямовуватися з наголосом на соціальну адаптацію або на творчу самореалізацію дитини. Кожна сім'я налаштовує своїх дітей на життя в суспільстві, але на різних умовах. Існує безліч варіантів сімейної соціалізації, тому ми дозволимо собі окреслити крайні варіанти.

У *конструктивних сім'ях* домінують благородні цінності, честь, совість. У них вчать напружуватися, творити, усе досягати власними зусиллями, уникати боргів, залежності і стадних форм поведінки, вчать цінувати людські риси і почуття, утримуватися від крайнощів та надмірностей. *Тут вчать бути*, а провідною силою є творча самореалізація.

У *деструктивних сім'ях* панують плебейські цінності: обдурити, влаштуватися, улізти. Бери все, що виявилось доступним. Старайся якомога більше зробити чужим коштом. Налаштовують на те, що майна, влади і задоволень не може бути багато. Отож формується паразитична особистість – потенціал низький, залежність від бажань висока. *Тут вчать мати*, а провідною силою є соціальна адаптація у формі пристосовництва.

Виховання паразитичної особистості та настанов залежності.
Часто батьки прагнуть зберегти зв'язок зі своїми дорослими дітьми на всіх трьох рівнях. Це продиктовано тим, що багатьом батькам страшно втратити увагу дітей, а головне – їм хочеться зберегти свою владу і значущість. У середовищі людей, яким за сорок, популярний тост: “Бажаємо сил і енергії для того, щоб довести дітей до пенсії”. За допомогою таких тостів проголошується легітимність культивування паразитичної особистості. У дітей формується готовність прилаштуватися в житті ще до когось, окрім батьків, наприклад, до батьків чоловіка. Батьки молодят ведуть нескінченні розмови про матеріальні потреби дітей, про те, що їм потрібно купити і коли. Ці розмови їх сильно надихають і зближують, підвищують їх значущість в очах один одного і в очах дітей. Навіть найсамостійнішим молодим людям несила чинити опір цим сповиваючим поривам батьків. Зрештою спрацьовує старий студентський жарт: якщо хочеться працювати, ляж, поспи – і все

мине. Молода пара не помічає, що її витрати значно перевищують її доходи. Цінність батьків зростає. Здатність молоді пари самостійно розвиватися за рахунок підвищення напруги і збільшення власного потенціалу убуває. Так формується й утверджується паразитична (залежна) особистість з паразитичними потребами. Споживання грошей, не зароблених власною працею, дуже швидко знижує здатність людини до напружень. Аналогом є втрата здатності до полювання звіром, який живе в зоопарку.

Завдання старшого покоління – передача нащадкам необхідної інформації для виживання і як біологічного виду, і як людського роду. Старшим слід усвідомлювати свою відповідальність, передати інформацію без спотворень, як є, не додаючи своїх інтерпретацій. Їм необхідно мати мужність чесно визнати свою обмеженість і свою недосконалість. А ще потрібно мати мудрість не розвінчувати себе завчасно, коли залежний від тебе молодший ще не зміцнів і ще потребує ілюзії твоєї всемогутності.

Шкідливі стратегії сімейного виховання виявляються в так званих симбіотично–компенсаторних групах, які останнім часом набули значного поширення в колах значущого, дружнього і родинного спілкування. Члени цих груп вибирають партнерів не за критеріями здорової взаємодії, а через бажання використати партнера задля компенсації власного недоліку або власних амбіцій. Дуже часто такі бажання бувають взаємними. Класичним прикладом цього явища є союз алкоголіка з ненажерою або підстаркуватого багатія з юною красунею. Існує мовчазна домовленість про терпиме ставлення до недоліку кожної сторони, партнери адаптуються до життєвих умов, при цьому зачіпляються один за одного слабкими сторонами своїх натур. Такі стосунки є паразитичними, де паразитизм сприймається як норма. Рано чи пізно, у цих ланцюгах взаємодії виявляється “слабка ланка”, яка не може більше витримувати тиск паразитизму та психологічного зловживання і виходить за рамки норми соціальної адаптації. У такому випадку надбанням громадськості стає факт девіантної поведінки, згубної звички або хворобливого стану цієї людини.

Сім'я – це лабораторія приватного життя людини; це єдине місце, де людина набуває власне людських рис, і те, що кожному з нас дано у вигляді життєвих умов розвитку; це та життєва заданість, яку неможливо змінити. Особливості стосунків членів батьківської сім'ї між собою виявляють себе практично у всіх сферах людської взаємодії в подальшому житті людини. Унаслідок переживання окремих психотравмуючих подій та неадекватних виховних стратегій дітьми засвоюються патерни компенсаторної поведінки, а

потім закріплюються, кристалізуються і стають індивідуальними рисами дорослої людини.

Як було з'ясовано вище (*див. розд. 2*), пережите в дитинстві психологічне насильство, досвід депривації є основою адиктивного потенціалу, своєрідної здатності особистості до адикції, що при певних життєвих обставинах може перейти у форму культової психічної залежності. Вибори, які людина здійснює щодня, часто залежать від її раннього дитячого досвіду. І якщо емоційні стосунки, в які була включена дитина, будувалися за принципом натиску, підкорення, то не дивно, що нею був інтеріоризований патерн “жертви”. Однак становище значно погіршується, якщо, окрім батьківського тиску, дитині довелося пережити інші форми насильства, такі як інцест або побиття, і якщо ситуація тиску стала хронічною, перетворилася на ситуацію розвитку. У результаті формується особлива особистісна структура, яка характеризується дифузною ідентичністю, полезахисним когнітивним стилем, залежністю самооцінки від оцінок значущих “Інших” і т. ін., що доведено низкою емпіричних досліджень. Провідний захисний механізм особистості – *розщеплення* – уможливорює співіснування в самосвідомості голосів крихкого, слабкого, залежного Я та агресивного, грандіозного Я, причому залежно від зовнішніх умов може актуалізуватися як позиція “жертви”, “слабенького”, “маленького”, так і позиція “агресора”, “переслідувача”, “ката”. Таким чином синдром залежності, який характеризується граничною відкритістю меж, неструктурованістю і проникністю меж сформованого Я, маніпулятивним стилем відносин, і довірчі відносини з дорослим набувають абсолютно особливого значення.

Відзначимо також, що загальними рисами всіх вікових криз, за Л. С. Виготським, є непокірність і неслухняність. Як наслідок, у батьків може актуалізуватися прагнення перевиховати, переробити, виправити дитину, що часто реалізується в неадекватних виховних настановах. Такі виховні дії, що кваліфікуються як психологічне насильство, у період кризи можуть переживатися дитиною дуже гостро, травмувати особливо глибоко. Крім того, не слід забувати, що “погана поведінка” дитини, неминуча в період критичних змін, у багатьох випадках тягне за собою “погане поводження” з нею, навіть тілесні покарання (*Виготський, 1984*).

Дж. Боулбі, відомий дослідник феномена материнської депривації, вводить термін “патогенне батьківське виховання” (*pathogenic parenting*), визначаючи його як ключовий етіологічний чинник багатьох невротичних симптомів, особистісних розладів, сімейних і подружніх проблем. Описуючи

згубні наслідки патогенного батьківського ставлення, Боулбі наголошує, що світ для таких дітей завжди залишається двозначним, невизначеним і завжди небезпечним (Боулбі, 2003).

Визначну роль в обґрунтуванні механізмів формування авторитарного характеру відіграла праця К. Бассіоне “Виховання народовбивць” (Бассіоне, 1999). Спостерігаючи розвиток невротичного авторитарного характеру в пубертатному періоді, Бассіоне встановила, що в цей час боротьба за автономію вступає у вирішальну фазу, яка й визначає життєвий шлях. Повторне відчуття безсилля, витісненого в ранньому віці під час безперспективної боротьби з більш сильними вихователями, примушує підлітка зробити все, щоб знову не опинитися в становищі слабкого. Проте конфлікт нерозірваного симбіозу на тлі насильно пригніченої автономії залишає йому вихід тільки у вигляді нового підкорення і самозречення шляхом повного пристосування до авторитарної влади, яка була його “первісним ворогом” і “гнобителем”. Те, що сприймалося раніше як смертельна загроза, “переважна сила”, стає тепер (у результаті витіснення відчуттів страху і ненависті) прикладом для наслідування, гарантуючи збереження життя: “ворог перетворюється на друга”, єдиного “гаранта виживання”, мислення і вчинки якого повинні копіюватися неухильно і беззаперечно. Тип стосунків, поведінки і мислення, який батьки демонструють підлітку своїм прикладом, стає для нього основним показником у дорослому житті. При патріархаті йому залишається тільки “вижити за допомогою сили”, що на цей час єдине гарантує рольову ідентичність власної статі. Пубертатний протест припиняється внаслідок ідентифікації з батьківським прикладом владної поведінки (*там само*).

Дослідниця пише, що порушення розвитку дитини, яке виникає в результаті насильного придушення автономії, фіксується. Закладена в ранньому віці інтроекція ворога із життєвою заповіддю “або ти, або я” зміцнюється шляхом ідентифікації з владою (тепер це звучить як “або я, або ти”). Так страх може стати неусвідомленим. І він поступається місцем тільки грандіозному відчуттю своєї власної, невразливої влади, жорстко пов’язаної з умовою “сліпої, абсолютної слухняності” тому, хто і раніше був більш сильним. Прищеплені в ранньому віці повна слухняність, сліпе підкорення більш сильному і надалі мимоволі зберігаються в душі як “добрий, зразковий порядок буття”, оскільки розвивається ролева ідентичність з авторитарним батьківським прикладом. Згодом виникає життєвий девіз, який показує весь

трагізм і згубність такого виховання: “Життя – це постійна боротьба” і “Людина людині – вовк” (*там само*).

Нерозірваний симбіоз, початкова потреба і збережена залежність від близькості симбіотичного об’єкта любові роблять очевидним трагізм вимушеної ідентифікації з владою, тому що тільки на основі прикладу батьківської поведінки для сина стає можливим вести боротьбу за існування, за шлюб і сім’ю. На думку Бассіоне, так розвивається авторитарний характер, який шляхом ідентифікації з владою прагне утримати біля себе свій могутній симбіотичний об’єкт любові, який у кожному однаковому за статтю індивідуумі вбачає небезпеку утворення тріади, що руйнує діаду, відчуває потенційного ворога, і залякує оточуючих загрозами. Нетерпимість, упертість і нездатність до самокритики – такі критерії пристосування шляхом ідентифікації з владою. Той, хто став сильним шляхом такого розвитку, завжди має рацію. У ролі сильного він не скоює помилок, тому що і батьки завжди мали рацію у своїх вчинках і не терпіли ніяких заперечень (*там само*, с. 38–88).

Причини неадекватної агресивної або залежної поведінки людей перебувають у полі зору сучасних психологів незалежно від їх належності до наукових шкіл (Басіюні, Кристал, Мей, Фром, ...) Користуючись різною термінологією, вони на диво одностайні у своїх висновках: *неадекватна поведінка дорослих (зловживання довірою та позицією дорослого, психологічне насильство, особистісне самоствердження за рахунок дитини) щодо дітей на різних етапах їх розвитку є основною причиною різних особистісних розладів і девіацій у дитинстві та дорослому житті*. Феномени психологічного насильства, до яких психологи відносять неадекватні батьківські настанови, емоційну депривацію, симбіоз, приниження і загрози, словом, усе, що руйнує відносини прихильності або, навпаки, насильно їх фіксує, відіграють важливу роль у формуванні феноменології залежності, у т. ч. і культової.

4.5. Порушення соціальної адаптації особистості

У вітчизняній психологічній науці вивчення феноменів соціальної адаптації представлено у двох парадигмах: концепції діяльності (*Леонт'єв, 1975*) і теорії психічного як процесу (*Рубинштейн, 2000*). У дослідженнях, що базуються на концепції діяльності О. М. Леонт'єва, адаптація особистості трактується як активне засвоєння індивідом соціального досвіду, оволодіння

навиками спілкування, соціальними ролями. Другий напрям у вивченні адаптаційного процесу базується на теорії психічного як процесу. Автори, що вивчають адаптацію особистості з позицій цього підходу, визначають її через поняття “психологічної включеності” індивіда в соціальне середовище.

Останнім часом прикладні аспекти проблеми адаптації особистості розробляються вітчизняними психологами за багатьма напрямками. У прикладних галузях (медичній психології, патопсихології, у дослідженнях девіантної поведінки і т. ін.) чимало уваги приділяється забезпеченню адаптації індивіда в тому або іншому середовищі і подоланню його дезадаптації (Балл, 1989, с. 92). Для розуміння соціально–психологічних аспектів адаптації особистості в умовах соціально–економічної кризи нашого суспільства велике значення мають дослідження як із сучасних проблем адаптації особистості в цілому, так і з окремих аспектів адаптації. Таким чином, проблема адаптації особистості досліджується вітчизняними вченими широко і всебічно. Актуальність таких наукових досліджень пояснюється перш за все практичними потребами нашого суспільства.

Психологічний словник трактує *адаптацію особистості* як постійний процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища і як результат цього процесу. “Основні типи адаптаційного процесу: тип, що характеризується переважанням активної дії на соціальне середовище, і тип, що визначається пасивним, конформним ухваленням мети і ціннісних орієнтацій групи, – формуються залежно від структури потреб і мотивів індивіда” (Психологія, 1990, с. 11). Як додатковий можна виділити ще один тип, коли активність суб’єкта направлена на пошук для себе такого середовища, яке б найкращим чином гармоніювало з його індивідуальними та особистими властивостями (Балл, 1989). При цьому може спостерігатися реакція уникнення, або відхід з того середовища, яке не гармоніює з індивідуальними та особистими рисами (Компоненты..., 1984). “Проте в людській поведінці відхід із середовища може набувати не тільки фізичних (зміна ареалу розселення), а й інших форм, як–то різні психологічні захисти” (Дерманова, 1990, с. 13).

А. А. Налчаджян розуміє під адаптацією “той соціально–психологічний процес, який за сприятливого перебігу приводить особу до стану адаптованості” (Налчаджян, 1988, с. 18). Стан соціально–психологічної адаптованості він характеризує як стан взаємостосунків особи і групи, коли особа без тривалих зовнішніх і внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняє свої основні соціогенні потреби,

повною мірою йде назустріч тим рольовим очікуванням, які пред'являє до неї еталонна група, і переживає стан самоутвердження. І. К. Кряжева тлумачить адаптованість особистості як оптимальну реалізацію внутрішніх можливостей, здібностей людини і її особового потенціалу в значущій сфері (Кряжева, 1980). А. В. Сіомичев, коли йдеться про адаптованість, має на увазі “ступінь відповідності психічних можливостей людини вимогам діяльності в заданих умовах” (Сіомичев, 1985, с. 8). Поряд з адаптованістю він вводить поняття “адаптивної”, тобто здатності людини виробляти адекватні умовам способи поведінки й діяльності на основі притаманних їй властивостей. А. П. Растігеев позначає здатність до адаптації терміном “адаптагенність” (Растігеев, 1981, с. 4).

На думку В. А. Петровського, поняттям, протилежним до адаптивної, є неадаптивна, яка виражається в тому, що “між метою і результатом активності індивіда складаються суперечливі відносини: намір не збігається з діянням, задум з утіленням, спонука до дії – з її підсумком” (Петровський, 1994, с. 197, 198). Петровський виділяє три сфери прояву неадаптивної активності: 1) наочна діяльність; 2) спілкування; 3) самосвідомість.

У контексті нашого дослідження особливе значення мають активно–неадаптивні тенденції самосвідомості, однією із форм яких є пошук значення власного життя, коли перевага віддається не раціональному шляхові пізнання, а релігійному. Іншою формою прояву активно–неадаптивних тенденцій у цій сфері є прагнення до переживання себе в змінених станах свідомості. “Неадаптивність цієї тенденції полягає в нестійкості балансу між переживанням самототожності Я і самонетотожності Не Я, що в одному випадку веде до переживання емоційної дифіцитарності, тобто недостатності, в іншому – до деперсоніфікації” (Петровський, 1994, с. 203, 204). При цьому ситуації, які раніше породжували незвичні переживання, з часом втрачають новизну, позбавляючи індивіда цих переживань, що спонукає його до пошуку нових. Цей механізм може спричинювати як регрес особистості, так і її розвиток, тобто поняття “неадаптивної” не можна розглядати тільки як порушення адаптації.

Аналіз поняття “неадаптивного” (неадаптованості) зустрічається і в працях інших авторів (Кулагин, 1984; Ядов, 1989). У контексті теми цього дослідження важливим видається висновок Н. В. Ядова про те, що неадаптовані працівники, *по–перше*, зорієнтовані здебільшого на зовнішньорегулятивний стиль поведінки у виробничій ситуації, *по–друге*, меншою мірою сприймають виробничу ситуацію як сприятливу для

самореалізації і прагнуть реалізувати себе в інших сферах діяльності (Ядов, 1989, с. 97).

Деякі автори виділяють хвороби, порушення, суперечності й критичні періоди адаптації особистості. Так, Ю. Б. Темпер і Ю. С. Ландишев підкреслюють, що вирішальну роль у розвитку хвороб адаптації “відіграють негативні емоції, особливо діючі тривало. Емоційні переживання можуть призвести до серйозних психологічних, поведінкових і фізіологічних розладів з порушенням працездатності і соціальних відносин” (Темпер, Ландышев, 1993, с. 74).

І. Н. Нікіташина відносить до суб’єктивних переживань, що супроводжують адаптаційні порушення, такі особисті особливості, як “схильність до гострого переживання невдач, хвилювання, підвищеного відчуття вини разом із самокритичним ставленням до своїх недоліків, невпевненістю в собі, зниженням рівня оптимізму, життєлюбності та активності” (Никиташина, 1994, с. 13).

Резюмуючи вищевикладене, слід відзначити, що порушення й хвороби адаптації особистості, особливо в критичні періоди, можуть перерости в її дезадаптацію, оскільки “межі адаптивних можливостей людини не є безмежними” (Налчаджян, 1988, с. 41).

З погляду психоаналітичної концепції адаптація особи визначається її емоційним станом. Так, якщо система психологічного захисту здатна захистити свідомість від конфлікту, то вважається, що особа адаптована. У тому випадку, коли захисні реакції виявляються недостатніми для того, щоб усунути із свідомості тривогу, стан фрустрації посилюється і провокує виникнення клінічної симптоматики, що дає змогу діагностувати дезадаптацію особи (Жмыриков, 1989). Відповідно до введених З. Фройдом понять алопластичних та аутопластичних змін психоаналітики розрізняють два різновиди адаптації:

- алопластична адаптація шляхом здійснення особою змін зовнішнього середовища для приведення його у відповідність зі своїми потребами;
- аутопластична адаптація шляхом зміни самої особи, завдяки чому вона пристосовується до середовища.

До двох названих різновидів адаптації особи німецький психоаналітик Г. Гартман додає ще одну – пошук особою середовища, яке було б сприятливим для її функціонування. Визнаючи велике значення конфліктів у розвитку особистості, він відзначає, що не всяка адаптація до середовища, не всякий процес навчання і дозрівання є конфліктними. Процеси сприймання,

мислення, мовлення, запам'ятовування, творчості можуть бути вільними від конфліктів, що дало дослідникові підстави ввести термін “вільна від конфліктів сфера Я” (conflict-free ego sphere) (Hartman, 1958).

На думку Гартмана, адаптація включає як процеси, пов'язані з конфліктами, так і ті, які входять у “вільну від конфліктів сферу Я”. Він стверджує, що багато проблем, пов'язаних з розвитком характеру, таланту, методів захисту в певних ситуаціях не можуть бути розв'язаними лише в термінах інстинктів і конфліктів. Великого значення його концепція надає соціальній адаптації. Соціальне середовище, до якого адаптується особа, є результатом активності попередніх поколінь і частково її самої, тобто певною мірою людина створює своє середовище сама. Для позначення явища, коли соціальне середовище ніби виправляє порушення адаптації так, що неприйнятні в одних соціальних умовах форми поведінки стають прийнятними в інших, Гартман вводить поняття “соціальна поступливість” (social consent). Соціальна поступливість виявляється в основному щодо дітей і хворих (*там само*).

Серед концепцій психоаналітичного напрямку слід виділити і підхід Е. Еріксона, який вважає, що конфлікт і захист є лише однією стороною адаптаційної взаємодії особи і середовища. Інша ж сторона цієї взаємодії представлена співпрацею і гармонією. Процес адаптації в концепції Еріксона описується формулою: суперечності, тривожність, захисні реакції особи і середовища – гармонійний розвиток або конфлікт. Конфлікт спостерігається там і тоді, де і коли захисні реакції індивіда і поступки середовища недостатні для встановлення гомеостатичної рівноваги (Ericson, 1959). Як і інші представники психоаналітичного напрямку, Еріксон вважає, що причиною виникнення суперечностей між особою і середовищем є природжені або набуті впродовж раннього періоду розвитку неусвідомлювані потреби, що вимагають свого “виходу”. Якщо середовище не “дозволяє” особі реалізувати ці потреби, виникає конфлікт; якщо середовище “поступається” особі, то виникає співпраця, що приводить до гомеостатичної рівноваги в системі “особа – середовище”. Ступінь адаптованості визначається рівнем переживання тривожності. При високому рівні тривожності настає дезадаптованість.

Отже, у межах психоаналітичних концепцій адаптація особистості розглядається: по-перше, як процес конфліктної взаємодії особи і соціального середовища і, по-друге, як результат цього процесу. У цілому ж психоаналітична теорія адаптації особистості є найкраще розробленою.

Заслуга психоаналітиків полягає в тому, що саме вони відкрили й описали систему психологічного захисту індивідуума.

Доречно, як нам видається, розглянути й інший існуючий підхід до дослідження адаптації особистості – з позицій когнітивної психології. Основним постулатом зазначеної концепції є прагнення до гармонії, узгодженості й конгруентності когнітивних репрезентацій зовнішнього світу і себе. Когнітивний дисонанс виникає тоді, коли особа володіє одночасно як мінімум двома “знаннями” (*когнітивними елементами*), які психологічно є суперечливими, що переживається нею як щось неприємне. У зв’язку із цим в особистості виникає прагнення редукувати дисонанс і відновити узгодженість. Разом із спробами редукувати когнітивний дисонанс суб’єкт уникає ситуацій та інформації, які могли б його посилити.

Як відзначає Дж. Гібсон, різні люди володіють різною толерантністю до дисонансу, що залежить передусім від спадковості і виховання в ранньому віці. Створювати нову інтерпретацію реальності задля розв’язання новопосталої суперечності будуть тільки люди з низькою толерантністю до дисонансу (*Gibson, 1992*).

Фестінгер виділяє п’ять основних сфер прояву феноменів, де редукція когнітивного дисонансу відіграє важливу роль (*Festinger, 1957*):

- конфлікти після ухвалення рішення;
- вимушене здійснення вчинків;
- селекція інформації;
- незгода з переконаннями соціальної групи;
- несподівані результати дій і їх наслідки.

Спробуємо стисло описати кожен із цих сфер:

Конфлікти після ухвалення рішення. Коли особа вимушена вибирати одну з двох альтернатив, позитивні сторони знехтуваної альтернативи і негативні сторони вибраної альтернативи створюють дисонанс з ухваленим рішенням. Після ухвалення рішення місце гнучкого орієнтування в реальності займає упереджена зміна оцінок на користь уже вибраної альтернативи. Тим самим особа намагається редукувати дисонанс, що виник.

Вимушена згода. У цьому випадку дисонанс може бути значним тоді, коли особа поступово і цілком добровільно дозволяє залучити себе до діяльності, яка по її завершенні недостатньо компенсується винагородою і постає як щось таке, що потребувало дуже великих зусиль. Для редукції дисонансу завищується заднім числом цінність здійсненої дії або применшуються її негативні аспекти.

Селекція інформації. Особа “помічає” ту інформацію, яка підвищує цінність, перевагу обраної альтернативи поведінки, і знецінює знехтувану. Протилежна інформація при цьому ігнорується.

Незгода з переконаннями соціальної групи. Величина дисонансу при цьому зростає разом із збільшенням розбіжностей між суперечливими переконаннями, важливістю теми, ступенем довіри до комунікатора. Редукція дисонансу може відбуватися двома шляхами: по–перше, зближенням своїх переконань із чужими; по–друге, екстремізацією особистих переконань.

Несподівані результати дій і їх наслідки. Дисонанс виникає переважно тоді, коли діяльність або її результат суперечать уявленню особи про себе, особливо коли останнє торкається її здібностей або моральності, а також у ситуаціях, коли в результаті діяльності несподівано виникають побічні наслідки. Редукція дисонансу відбувається шляхом модифікації первинної настанови так, щоб легше сприймалися спричинені нею наслідки.

Таким чином, особа, що переживає стан дисонансу, прагне редукувати його. Досягається це шляхом зміни одного з когнітивних елементів або додавання нового, що примиряє дисонуючі елементи, а також шляхом пошуку ситуацій, які ослабляють дисонанс, й уникнення ситуацій, що посилюють його.

Процес соціально–психологічної адаптації з погляду теорії когнітивного дисонансу можна описати формулою: *конфлікт – когнітивний дисонанс (дискомфорт, загроза) – редукція когнітивного дисонансу (реакції пристосування)*. Ця формула означає, що в процесі взаємодії із середовищем особа стикається з інформацією, що суперечить її настановам, унаслідок чого вона відчуває неузгодженість між змістовим компонентом і чинною реальною ситуацією, тобто когнітивний дисонанс, що переживається як стан дискомфорту (загрози). Коли людина не потерпає від переживання загрози, у неї високий рівень адаптованості. У разі вираженого емоційного переживання доводиться констатувати низький рівень адаптованості індивіда, тобто його дезадаптацію (*Жмыриков, 1989*).

Цікавими, як на наш погляд, видаються дослідження адаптації особистості в гуманістичному аспекті. Гуманістичний напрям досліджень адаптації особи в зарубіжній психології представлено доробком авторів, що висувують як мету адаптації досягнення “позитивного духовного здоров’я”. Це дає змогу суб’єктові адаптації уникнути психопатологічних проявів, досягти відповідності між індивідуальними і загальногруповими цінностями,

розвинути певні особистісні характеристики. Представники гуманістичного підходу критикують розуміння адаптації як гомеостатичного процесу й висувають положення про оптимальну взаємодію особи і середовища. “При цьому підкреслюється динамічність стану оптимальності, можливість його порушення і прагнення до досягнення його на новому, більш високому або більш низькому рівні. Безперервні зростання і розвиток особи проголошуються атрибутивними моментами її існування. Процес соціально–психологічної адаптації з погляду даного підходу описується формулою: конфлікт – фрустрація – акти пристосування” (*там само, с. 18*).

У теоретичній концепції особистості К. Роджерса основними концептуальними складовими є: Я, або самість (Self), організм і феноменальне поле, яке прирівнюється до життєвого досвіду. До теоретичної конструкції Роджерса не входить поняття конфлікту, а емпіричний факт існування конфліктів і тривожності інтерпретується як неконгруентність самості і досвіду. У ситуаціях, “коли існує неузгодженість, але індивід не усвідомлює цього, він потенційно вразливий тривожністю, загрозою і дезорганізацією. Якщо значущий новий досвід демонструє суперечність так ясно, що вона повинна бути свідомо сприйнятою, то індивід буде під загрозою і його самість дезорганізується цією суперечністю і неасимільованим досвідом” (*Rogers, p. 204*). У цьому випадку з метою збереження структури самості вступає в дію психологічний захист, який виконує функцію підтримки цілісності самості і є джерелом неконгруентності, оскільки реальний досвід піддається спотворенню і ніби відчужується від особи. Лавиноподібний процес відчуження особи, що розвивається таким чином, призводить до втрати контакту з реальністю, а в деяких випадках і до важких психічних розладів, коли вже не можна обійтися без втручання психотерапевта.

А. Маслоу як центральну характеристику особи виділяє різні ієрархічні рівні її потреб (*Маслоу, 2003*):

- фізіологічні потреби: їжа, вода, повітря, сексуальне задоволення і т. ін.;
- потреби в безпеці (safety needs): безпека і захист від болю, страху, гніву, невлаштованості і т. ін.;
- потреби в соціальних зв'язках (needs for belongingness and love): любов, ніжність, соціальна причетність, ідентифікація;
- потреби в самоповазі (esteem needs): досягнення, визнання, схвалення;
- потреби в самоактуалізації (self-actualisation needs): реалізація власних можливостей і здібностей, розуміння та осмислення.

Як відзначає Маслоу, діяльність особи організують потреби, розташовані безпосередньо над рівнем задоволених. Узагальнюючи відмінності між нижчими і вищими потребами, дослідник підкреслює, що результатом задоволення вищих потреб є розвиток особи. На його думку, потреби високого рівня менш важливі для виживання, тому від них можна на певний час і відмовитися. З точки зору Маслоу, конфлікт виникає лише тоді, коли фруструються базальні потреби людини.

За А. Бандурою, конфлікт виникає насамперед у результаті одномоментної дії двох протилежних тенденцій реагування: “уникнення – прагнення”, подвійного “уникнення – прагнення” і т. ін. (*Bandura, 1969*). Соціальна, фізична або уявна перешкоди, що унеможливають досягнення мети, розглядаються автором моделі як фрустрація.

У поведінкових реакціях конструктивної і неконструктивної спрямованості дослідники гуманістичного напрямку вбачають акти пристосування (*Allport, 1958; Bandura, 1969*). На їх погляд, критеріями реакцій конструктивної спрямованості є: детермінація їх вимогами соціального середовища, спрямованість на розв’язання певних проблем, однозначна мотивація і чітка наявність мети, а також усвідомленість поведінки. Неконструктивні реакції не усвідомлюються особою. Вони направлені на усунення неприємних переживань конфліктної ситуації зі свідомості індивіда без розв’язання реальних проблем, тобто вони є своєрідним аналогом психологічного захисту, описаного представниками психоаналітичного напрямку. Завдяки конструктивним реакціям вдається досягати оптимальних взаємовідносин між особою і середовищем (стану адаптації). Унаслідок неспроможності конструктивних або переважання неконструктивних реакцій виникає стан дезадаптації.

Резюмуючи вищевикладене, хочемо підкреслити, що представники гуманістичного напрямку розглядають процес адаптації не як гомеостатичну рівновагу організму й середовища, а як складний динамічний процес їх взаємодії, здатний забезпечити оптимальне співвідношення цінностей особи й середовища.

Проблемі визначення критеріїв адаптованості присвячено низку досліджень (*Дерманова, 1990; Колызаева, 1989; Серєда, 1987*), проте найбільш цілісну і загальну систему критеріїв розробив О.М. Жмиріков (*Жмыриков, 1989а; Жмыриков, 1989*). Важливо відзначити, що проблема адаптації особи розглядається цим автором через включеність у діяльність, яка постає як вектор спрямованості активності особи. Проте в даному

випадку включеність означає не спосіб адаптованості, а результат та ефективність адаптації особистості. Першим критерієм Жмиріков називає вихідні параметри діяльності, які є віддзеркаленням ефективності адаптаційного процесу, оскільки вимірюються “об’єктивними рівневими показниками досягнень у різних сферах життєдіяльності безвідносно щодо змісту способів і видів спрямованості активності” (Жмиріков, 1989а, с. 64, 65). Другим критерієм дослідник називає ступінь реалізації внутрішнього потенціалу особистості, суть якого полягає у визначенні ступеня відповідності суб’єктивного потенціалу вимогам діяльності. Третій критерій – інтеграція особи з мікро– та макросередовищем – показує ступінь відповідності суб’єктивного потенціалу вимогам соціального середовища. Четвертим критерієм адаптованості Жмиріков вважає емоційне самопочуття особи. Цей критерій відображає суб’єктивний результат, загальну оцінку ефективності адаптаційного процесу на даному відрізку часу. У суб’єктивній формі він відображає такі складові адаптаційного процесу, як здатність до адаптації (*адаптивна*), загальну зовнішню активність особи, а також вірогідність порушення інтеграції поведінки, що вимірюється за допомогою самооцінок.

П. С. Кузнецов виокремлює високий, середній і низький рівні адаптації. Високий рівень адаптації характеризується стабільністю, послідовністю, умілим використанням традиційних форм і методів досягнення мети, упевненістю в собі, у своїх силах, у завтрашньому дні, відчуттям особистої відповідальності, потрібності, незамінності, піднесеним настроєм, оптимізмом, адекватністю, простотою і логічністю поведінки. У разі низького рівня адаптації реальна діяльність витісняється ідеальною, бракує почуття особистої відповідальності, нестандартно сприймається навколишня дійсність, терзають сумніви щодо успіху будь-якого почину і комплекси неповноцінності, виявляються депресивні реакції і надцінні ідеї. Для середнього рівня характерне поєднання характеристик високого й низького рівнів адаптації (Кузнецов, 1991).

О. А. Скородумов вивчав у 1996 р. діяльність adeptів Великого Білого Братства, що дало йому підстави характеризувати випробуваних як дезадаптивних. “Дезадаптовані особи легше залучаються до сект, швидше стають лояльними лідерам і секті в цілому. Лідерам же простіше здійснювати соціальну ізоляцію дезадаптованих осіб, яким реальна дійсність заподіювала душевні страждання і біль. Як показали результати дослідження, після перебування дезадаптованих осіб в сектах деструктивної спрямованості їх

реадаптація потребує участі та допомоги рідних і психотерапевтів” (Скородумов, 1996, с. 157).

З усього сказаного вище випливає, що соціальна адаптація для людини є складним і драматичним процесом. Соціальну адаптацію можна розглядати як результат збалансованої дії когнітивної та емоційної сфер особистості, як ознаку хисткої рівноваги між її внутрішнім і зовнішнім світами. Безперечно, соціальна адаптація є одним із чинників психічної норми. Порушення соціальної адаптації особистості часто стає передумовою культової психічної залежності, причиною прилучення до діяльності деструктивної тоталітарної організації. Дії, спрямовані на порушення соціальної адаптації людини, можна розглядати як один із чинників деструктивного контролю свідомості.

4.6. Психологічне насильство та деструктивний контроль свідомості

У цьому розділі ми не ставимо собі за мету розглянути всі методи психологічного впливу, що практикуються в культових організаціях, оскільки їх описано в численних працях із соціальної психології. Вважаємо за потрібне насамперед чітко окреслити явище деструктивного контролю свідомості особистості, як кристалізований інструмент психологічного насильства. За допомогою такого контролю свідомості досягається поставлена мета – формування в неофіта нової культової субособистості і придушення старої, зростання лояльності в його ставленні до організації та її лідерів. Застосування деструктивного контролю свідомості або окремих його елементів є одним з провідних механізмів культової психічної залежності.

Останнім часом відбувається трансформація соціально–психологічного феномену впливу людини на людину з набуттям ним ознак маніпулювання і психологічного насильства, оскільки так легше приховати його аморальну сутність. Протягом останніх тридцяти років науковці досить активно досліджували це явище. Так, американська психологічна наука має досить великий доробок досліджень і концептуальних напрацювань у галузі маніпулювання свідомістю, психологічного насильства, деструктивного контролю свідомості. Особлива увага приділяється виокремленню проявів маніпулювання. Так, 1986 р. групою фахівців для Американської психологічної асоціації було підготовлено доповідь, присвячену облудним і непрямим технікам переконування та контролю. У цій доповіді

американських колег наведено таблицю континууму впливу – від просвітницько–допоміжного до контролююче–деструктивного, яка дає можливість означити межі, що відділяють конструктивну і прийнятну психологічну дію від маніпуляції і психонасильства (*Report..., 1986*).

М. Сінгер і Дж. Лалич у своїй праці “Культу в нашій свідомості” наводять перелік різних видів деструктивного впливу як на спільноту в цілому, так і на окремого індивіда. Серед видів такого впливу – реформування мислення, примусове переконання, контроль свідомості, експлуатуюче переконання, групове психологічне насильство і власне психологічне насильство (*Signer, Lalich, 1995*). Цікавим для психологів є термін “промивання мізків” (незважаючи на його журналістське, популярне походження і метафоричну образність). Спочатку він відображав різновид цілеспрямованої жорсткої дії на психіку ув’язнених і військовополонених з метою схилити їх до співпраці із своїми ворогами. М. Лангоуні запропонував поняття “ДДД–синдрому” – Синдрому омани, залежності і страху (*Deception, dependency and dread (DDD syndrome)*), який переживає людина, що опиняється серед спільноти, де практикується психологічне насильство (*Langone, 1995, p. 6, 7*).

Американські психологи У. Чамберс, М. Лангоуні і П. Малиноські в коментарях до розробленої ними Шкали групового психологічного насильства наголошують: “Концепт психологічного насильства (*зловживання*), що спостерігається зазвичай у групах, дає підстави для подальшого теоретичного диференціювання. Психологічне насильство належить до методів, якщо формулювати буквально, за допомогою яких з особою поводяться швидше як з об’єктом для маніпулювання і використання, ніж як із суб’єктом, чий свідомість, автономія, ідентичність і гідність повинні поважатися. Учені дійшли висновку, що групове психологічне насильство слід відмежовувати від реформування мислення або “контролю свідомості”, у такому разі останні можна розглядати як особливі випадки першого.

У групах, що практикують реформування мислення, вдаються до таких прийомів психологічного впливу:

- встановлення жорсткого (*тільки*) контролю над часом індивідуума і змістом його думок шляхом нагляду за головними елементами соціального і фізичного середовища, що оточує особу;
- систематичне нав’язування людині відчуття безсилля;

управління системою винагород, покарань і відзначення подій таким чином, щоб притлумити поведінку, яка відображає цінності та організацію життя індивідуума;

підтримка закритої системи логіки і авторитарної структури організації;
докладання зусиль, щоб підтримувати суб'єкта в непоінформованому стані
(*Чамберс, Лангоуни, Малиноски, 2004*).

Усі ці особливості в різних формах і різною мірою можуть, але не обов'язково, виявлятися в групах, що застосовують психологічне насильство. Такі групи також можуть вдаватися до інших менш могутніх або менш систематичних форм впливу, які використовуються для насильства над людьми у вигляді поводження з ними як з об'єктами. Групи, що практикують психологічне насильство, можуть виникати на ґрунті практично будь-якої людської життєдіяльності.

Під психологічною шкодою, що виявляється в результаті маніпулятивного групового психонасильства, ми пропонуємо розуміти наслідки соціально-психологічного впливу одних людей на інших, що мають такі прояви:

- спотворення або утруднення сприйняття дійсності об'єктами впливу;
- перешкоджання їх самостійному і вільному вибору щодо своїх думок, поведінки і способу життя;
- примус людини до певного способу життя, способу мислення, емоційного стану і поведінки;
- порушення нормального психологічного і соціального розвитку особистості або перешкоджання такому;
- посилення акцентуації або психопатологічних проявів особистості;
- завдання людині фізичної шкоди або майнових збитків.

Основним мотивом психологічного насильства є самоутвердження за рахунок інших, контроль над людьми. Ці ж мотиви і мета можуть реалізовуватися в суто соціально-психологічних формах, набуваючи зовні благовидних рис при одночасному проголошенні найблагороднішої мети, але залишаючись (за маскою лицемірства) джерелами всього лише витонченіших утілень тих же агресії і насильства.

Замасковані таким чином психоагресія і психонасильство, зрозуміло, небезпечніші за прямі і фізичні форми агресії та насильства, оскільки часто розподілені в часі на дрібні непомітні елементи і розчинені в звичних соціальних нормах і ритуалах, звичних автоматизмах (соціальних рефлексах). Жертва психонасильства нерідко одночасно виявляється в полоні

стереотипів, позитивного соціального підкріплення і найбажаніших перспектив, що унеможлиблює швидке розпізнавання агресивного вторгнення у психіку. Саме ці властивості і відповідні форми психоагресії і психонасильства становлять найбільший науковий і практичний інтерес.

У праці Е. Л. Доценко “Психологія маніпуляції” привертає увагу така дефініція: “Маніпуляція – це вид психологічного впливу, майстерне виконання якого веде до прихованого збудження в іншій людині намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями” (Доценко, 1997, с. 59). Наведене визначення, на нашу думку, не містить оцінних і негативних моментів, а має виключно інструментальний характер, що відповідає застосуванню терміна “маніпуляція” в інших сферах життєдіяльності (техніка, медицина тощо). Ще одне визначення психологічного збитку і психоагресії фактично міститься в дефініції психологічної безпеки, яке дає Т. С. Кабаченко: “Під психологічною безпекою ми розуміємо такий стан інформаційного середовища та умов життєдіяльності конкретної людини, групи, суспільства в цілому, який є сприятливим для порушення цілісності, адаптивного (всіх форм адаптації) функціонування і розвитку соціальних суб’єктів (окремої людини, груп, суспільства в цілому)” (Кабаченко, 2000, с. 4).

Спроба вибудувати термінологію і класифікацію механізмів психологічного насильства через поняття “маніпулювання” у сфері дитячо–батьківських відносин належить А. Б. Орлову. Його визначення звучить так: “Психологічне (поведінкове, інтелектуальне, емоційне і т. ін.) насильство – навмисне маніпулювання дорослими дитиною як об’єктом, ігнорування її суб’єктних характеристик (свободи, достоїнства тощо), яке або руйнує відносини прихильності між дорослими і дитиною, або, навпаки, фіксує ці відносини, що призводить до різних деформацій і порушень психічного (поведінкового, інтелектуального, емоційного, вольового, комунікативного, особового) розвитку” (Орлов, 2000, с. 183).

На думку Орлова, “спектр психологічного насильства охоплює:

психологічні дії (загрози, приниження, образи, надмірні вимоги, надмірна критика, брехня, ізоляція, заборони на поведінку і переживання, негативне оцінювання, фрустрація основних потреб і потреб дитини і т. ін.);

психологічні ефекти (втрата довір’я до себе і всього світу, дифузна самоідентичність, полезалежний когнітивний стиль, зовнішній локус контролю, турбота, тривожність, порушення сну й апетиту, депресія,

агресивність, поступливість, догідливість, погана успішність, комунікативна некомпетентність, низька самооцінка, схильність до самотності, суїцидальні схильності, затримка фізичного і психічного розвитку тощо);

психологічна взаємодія (домінантність, ефективність, непередбачуваність, непослідовність, неадекватність, неприйняття з боку батьків, бездушність, ригідність, безвідповідальність, невпевненість, безпорадність, самозневага з боку дітей)” (там само, с. 184).

Є. Н. Волков пропонує такі терміни і їх визначення.

Психологічне травмування (психотравмування, психологічна шкода, психологічний збиток) – будь-які суттєві і тривалі негативні соціально-психологічні наслідки взаємодії людини з іншими людьми або її власної індивідуальної активності. Оцінюючи психотравмування слід визначити ступінь тяжкості (незначне, легке, середнє, важке) та основну травмовану сферу (когнітивна, емоційна, поведінкова).

Психологічна агресія (психоагресія) – це соціально-психологічний вплив, навмисно націлений на образу, залякування, формування залежності, експлуатацію та інші види заподіяння психологічної, фізичної і матеріальної шкоди (збитку) іншій людині або групі людей.

Психологічне насильство (психонасильство) – це соціально-психологічний вплив, який навмисно спонукає іншу людину або групу людей до вчинків або поведінки, які не входили в їхні наміри; порушення психологічних меж особистості або соціальної групи, здійснюване без інформованої згоди і без забезпечення соціальної і психологічної безпеки індивіда або групи людей, а також усіх їхніх законних прав, що призводить до соціальної, психологічної, фізичної або матеріальної шкоди (збитку) (Волков, 2002, с. 190).

Такий інструмент, як маніпуляція, може використовуватися (і широко використовується!) як складова частина і психологічної агресії, і психологічного насильства.

З огляду на різні суб'єкти і об'єкти маніпулювання Волков виділяє три види психотравмування, психоагресії і психонасильства:

- міжособистісне – у партнерських, подружніх, дитячо-батьківських, професійних та інших відносинах;
- групове (внутрішньо- і міжгрупове) – деструктивні культи, злочинні угруповання, “дідівщина”, вуличні групи, спортивні фанати і т. ін.;
- масове – перш за все за допомогою засобів масової комунікації.

За методами впливу дослідник вичленовує дві основні варіації:
пряма психоагресія;

маніпулятивна (*прихована*) психоагресія (*там само, с. 191*).

Концепція примусового “промивання мізків” (brainwashing), запропонована Р. Ліфтоном у його психологічній теорії тоталітаризму (*Lifton, 1961*) базується на восьми основних методах. Розгляньмо ці методи більш детально:

контроль оточення – передбачає жорстку структуризацію оточення, регулювання спілкування і цензурування інформації;

містичне маніпулювання – означає приписування всім культовим інститутам ореолу таємничості і божественності;

вимога чистоти – стверджує, що все поза межами культу є брудним, “духовно недосконалим”, а значить, повинно ігноруватися адептами.

Практикується культ сповіді: незважаючи на те, що обряд сповіді пом’якшує біль, знижує імовірність рецидивів, однак він породжує разом з тим і залежність від тих, хто знижує цей біль і відпускає гріхи (*Грановская, 1991*). У деструктивних сектах сповідь спрямована не на звільнення від почуття провини, а швидше на породження цього відчуття;

“свята наука” – догми проголошуються абсолютною, повною і вічною істиною, що підносить їх на “священний рівень”. Будь-яка інформація, яка суперечить цій істині, сприймається як ворожа;

“зарядка” мови – усі деструктивні культу ретельно розробляють і розвивають термінологію ідіосинкразії, яка використовується для того, щоб швидко і спрощено відповідати на будь-які сумнівні і скрутні запитання;

доктрина вище особи – цей метод є природним наслідком “святої науки” і припускає, що особистий досвід не відкидає “факти” в тому вигляді, як вони пояснюються доктриною;

звільнення від існування – згідно з Ліфтоном, “тоталітарне оточення проводить чітку межу між тими, чиє право на існування може бути визнаним, і тими, хто такого права не має” (*Lifton, 1961, с. 433*).

Аналогічно розглядає прийоми психологічної обробки адептів у деструктивних культу С. Хассен, який у вістрія кута ставить термін “контроль свідомості” (mind control), а не “промивання мізків”. Він вважає, що контроль свідомості здійснюється через контроль над поведінкою, надходженням інформації, мисленням та емоціями (*Хассен, 2003*).

Контроль поведінки спрямований на:

регулювання індивідуальної фізичної реальності особистості (строге визначення, де і з ким проживати, який одяг носити, яку їжу їсти, скільки часу спати і т. ін.);

позбавлення людини вільного часу (все життя адептів протікає відповідно до строгого часового графіка, у межах якого кожний момент пов'язаний з фізично та емоційно напруженою діяльністю, що залишає обмаль часу або й зовсім не залишає його для самоти й роздумів);

вироблення в адепта покірності й залежності (практикується система заохочень і покарань; позбавлення самостійності, об'єднання в пари за принципом “наставництва” або “приятелювання” для спостереження й контролю; доноси лідерів на тих, хто відхиляється від доктрини групи в думках і вчинках; використання інформації, отриманої на сповідях, для визначення лінії поведінки).

Потоки інформації контролюються за допомогою:

обману (умисне приховування інформації або її спотворення, щоб зробити її прийнятною);

обмеження доступу до некультових джерел інформації, формування неприхильного ставлення до них (заборона читати газети й журнали, дивитися телевізор, відвідувати театри, спілкуватися з колишніми адептами);

створення джерел культової інформації (видання буклетів, листівок, журналів, тиражування аудіозаписів виступів і промов лідерів, а також використання цитат і формулювань, узятих поза контекстом з некультових джерел).

Контроль мислення здійснюється через:

примусове ухвалення групової доктрини як істини (звичайно доктрини формулюються за принципом: чорне – біле, добро – проти зла, ми – проти них і т. ін.);

заохочення тільки “добрих” і “правильних” думок;

нав'язування специфічної термінології і “розумових кліше”;

заборона критичних запитань стосовно лідерів і доктрини, а також альтернативних систем вірування і визнання їх правильними;

використання спеціальних технік з метою пригнічення мислення (спів або гудіння, промовляння молитов, монотонне скандування, спілкування “мовами”, медитація, рецитація мантр).

Контроль емоцій передбачає:

звуження спектра відчуттів особи;
вироблення й надмірне використання почуття провини (твоя сім'я – джерело гріхів, твої минулі прихильності, думки, відчуття, вчинки – гріховні і т. ін.);
ритуальне і часто публічне визнання гріхів;
надмірне використання почуття страху (страх мислити незалежно, боязнь “зовнішнього світу”, ворогів, природних лих, страх втратити свій “порятунок”, боязнь наслідків виходу з організації);
“бомбардування любов'ю” (love-bombing), направлене на посилення потреби в належності шляхом використання ігор, подібних до дитячих, співу, обіймів, дотиків і лестоців (Хассен, 2003).

К. Джамбалво, пояснюючи окремі аспекти впливу деструктивних культур на свідомість adeptів, підкреслює, що, *по-перше*, ізоляція спричинює неможливість або небажання звіряти інформацію, надану сектою, з реальністю; *по-друге*, відмова від сну або його скорочення заохочується під прикриттям духовних вправ, обов'язкових тренінгів або термінових і важливих справ; *по-третє*, неадекватне харчування маскується як спеціальна дієта для поліпшення здоров'я або духовності; *по-четверте*, сенсорне перевантаження нав'язує ухвалення комплексу з нової доктрини, мети і визначень, щоб замінити колишні цінності шляхом засвоєння впродовж короткого часу маси інформації з дуже обмеженою можливістю критичної перевірки; *по-п'яте*, почуття страху і провини можуть зумовлюватися отриманням інформації лідерами під приводом сповідей, тобто лідери мають доступ до інформації, яка спричинює емоційну вразливість сектантів, викликає в них почуття страху й провини (Джамбалво, 1995, с. 118).

Окремим механізмом деструктивного впливу на особу є групове мислення. Це поняття використовує Дж. Джаніс на означення процесу прийняття рішення групою. Джаніс розглядає “феномен групового мислення” в спеціально організованих для “продукування” рішень експертних групах: у сфері політики, економіки, управління (див. Волков, 1996).

На основі Джанісової моделі групового мислення можна сформулювати саме поняття “феномен групового мислення” як спосіб роздумів і прийняття рішень, де визначальну роль відіграють мотив, бажання дійти згоди з групою, “прагнення до збігу, відповідності”. Дослідник використовує модель групового мислення для пояснення специфічного виду патології групи. На його думку, групове мислення виникає в групі через низку особливих умов.

Ідеться передусім про високу згуртованість, “високий ступінь зв’язаності” групи, що веде до прийняття схваленої нею версії дійсності. Усі сили в групі спрямовані на те, щоб тримати всіх членів укупі. Це сила прагнення членів групи триматися разом, лишатися разом як група, належати групі. Учасники такої групи більш сприйнятливі до взаємного тиску. Результатом високої зв’язаності групи є зменшення кількості конфліктів у групі, уникнення зіткнення альтернативних думок. Група не хоче “розгойдувати човна”. Сама згуртованість групи – природний і закономірний груповий механізм. Проте високий її рівень може призводити до прийняття рішень з низькою вірогідністю успіху.

Групова організація має, безперечно, і певні “структурні недоліки”:
групова ізоляція (ізоляція групи, ізольована група), що приводить членів групи до усвідомлення власної важливості для неї;
наявність директивного лідера, який орієнтує групу при виробленні рішення у вигідному для себе напрямі;
відсутність чітких процедурних норм, особливо в ситуації напруги або стресу.

Для кращого розуміння суті нашої проблеми слід також розглянути таке поняття, як “ситуаційні провокаційні контексти”, за Джанісом, або ситуації стресу. Групове мислення не “функціонує” у звичайних ситуаціях, але можливості його прояву зростають, коли група з притаманними їй високою зв’язаністю, структурними недоліками перебуває в ситуації кризи, стресу. *По-перше*, це спричиняє відчуття невпевненості й напруги в учасників групи і вони використовують групу як засіб створення ясності в розв’язанні проблем; *по-друге*, у членів групи внаслідок стресу відбувається зниження самооцінки й підвищення оцінки самої групи як засобу виходу з кризи. Усе це надає групі високої цінності і визначає прагнення її членів до швидкої і безболісної однотайності.

Усе вищесказане свідчить, що учасники групи схильні притлумлювати свої думки, відмовлятися від власних шляхів розв’язання проблеми заради можливості “належати” групі.

Отже, наслідки групового мислення можна охарактеризувати таким чином:

формується завищена оцінка влади (*всесильності*) групи, відображенням якої є ілюзія її невразливості й віра в групову мораль;
члени групи впевнені, що навіть у ситуації стресу членство в групі є раціональним;

формується групові стереотипи, які заохочуються групою.

Як стверджує Джаніс, “культи існують не задля того лише, щоб ухвалювати рішення”, тобто ухвалення рішень не є визначальною метою культу. На відміну від “груп ухвалення рішень”, головна мета яких полягає у “виробленні” високоякісних рішень, мета культу – контроль свідомості. Ідеться не тільки про контроль, владу над ухваленням рішень членами культу, а й владу над думками й відчуттями, над самою особою (*цит. По Майерс, 2002*).

Цілком очевидно, що згуртованість членів групи в культурі не спонтанна, а спланована і реалізується лідерами культу. Харизматичний лідер формує навколо себе дорадчу верхівку (*еліту*), яка і є “групою ухвалення рішень”, тобто процес ухвалення рішень відчужений від рядових членів культу. Прагнення учасників культу належати до групи підтримується шляхом суворого випробування вірності кожного члена культу та використання прийомів “батога і пряника”. Культ стає центральним інтересом життя людини і єдиним, первинним, необхідним джерелом міжособистісних зв’язків членів культу. У численних культурах модель групового мислення має певні модифікації, що виникають відповідно до мети того чи іншого культу.

Структурні недоліки культових груп проявляються у формі деіндивідуалізації членів культу як результату їх прагнення до однорідності. Адепти відмовляються від старих принципів поведінки і “приймають” новий набір норм, стереотипів поведінки, які заохочуються групою. Деіндивідуалізація – це не побічний продукт культів, бо культу існують, щоб “забезпечити” потребу своїх членів у змінах, аж до зміни їхніх світоглядів, поведінки і локусу контролю. Досягти майбутнього в культурі можна, тільки дотримуючись норм групи, норми ж встановлює еліта (“група ухвалення рішення”). Тут ми знову спостерігаємо відчуження, депривацію щодо процесу ухвалення особою рішень.

Дочасна згода з думкою групи в культурі модифікується в прагнення повної, всепоглинаючої відповідності доктрині культу. Така згода допускає спочатку навіть критичний настрій в учасника ухвалення рішення – це один полюс континууму. На іншому його полюсі – повне схвалення і відповідність. Оскільки в культурі критика рішень, прийнятих елітою, виключається, то потрібне всепоглинаюче обожнювання і самої доктрини, і її провідників: доктрина – єдиний шлях до правди, з нею мало погоджуватися їй треба повністю відповідати.

Фахівці, що вивчають описані вище явища, звертають увагу на те, що участь у сектантських групах призводить до проявів емоційної регресії, коли змінюються погляди людини на події, що відбуваються у світі, і непомітно, поступово поглиблюється її розрив з реальністю. Пропонуючи втечу в примарний світ, сектантство веде до самоізоляції й відчуження особи від звичного способу життя, спілкування, участі в громадських справах. Існує загроза розщеплення її свідомості, що клінічно виявляється в психічних розладах аж до розвитку шизофреноподібних станів. Відомо, що в людини, яка протягом тривалого часу зазнавала сенсорної депривації, навіть без спеціального індоктринування, значно поживається функціонування так званого архаїчного мізку що веде до стимулювання уяви, фантазій, появи снів наяву (Целикова, 1996).

Наші спостереження засвідчили, що головною метою застосування технік деструктивного контролю свідомості є зміни когнітивно емоційного балансу особистості, вплив на природний темп життя людини. Штучне стимулювання станів ейфорії, надприродного натхнення призводить до того, що людина активно діє, не відчуваючи втоми, самовіддано працює заради втілення ідеї, нав'язаної лідерами групи, а потім настає фаза виснаження, емоційного та фізичного вигоряння. Люди, що перебували в культурі, підтверджують, що вони переживали щось подібне до того, що відчувають наркомани, – чергування фаз піднесення і фаз депресії. Під час спільних групових ритуалів – піднесення, а наодинці – виснаження, пригнічені стани. У таких умовах закріплюється потяг до групи, спільних діянь у межах культового колективу. Техніки деструктивного контролю свідомості – це потужний інструмент для виведення людини зі стану укоріненості життя та рівноваги.

Отже, застосування технік деструктивного контролю свідомості або окремих його елементів є одним з провідних чинників культової психічної залежності. У деструктивних організаціях вплив за допомогою таких технік спрямований на руйнацію двох головних опор людської особистості: відчуття видової людської єдності та інстинкту збереження життя. Без цих опор людина відчувається відірваною від коренів колективного і від коренів індивідуального. У такому стані вона стає дуже зручним об'єктом для будь-яких експериментів над її життям та маніпуляцій. З огляду на сказане вище не спрацьовують загальновідомі методи психотерапії, бо вони теж базуються на цих засадах.

4.7. Етнокультурні чинники культової залежності

Щоб якомога вичерпніше охарактеризувати динаміку стосунків особистості з феноменами етнокультури, організаційного клімату і спільноти, ми вдалися до використання поняття “поле” та його характеристик, таких як сила і напруженість. Оскільки у своїх міркуваннях ми не хотіли б виходити за межі соціальної психології, то найширшим полем, взятим до аналізу, буде силове поле національної культури. Отож виходитимемо з того, що позаособистісні феномени психіки мають характеристики фізичного силового поля і можуть здійснювати щодо особистості певну “роботу” (трансформацію). Відомо, що у соціальній психології вже були спроби опису мотиваційних процесів за допомогою математичних та фізичних моделей. Найбільшої популярності набула модель, розроблена К.Левінім в першій половині 20-го ст., згідно з якою опис поведінки людини у навколишньому світі може бути досягнутий шляхом використання особливих математичних понять топології – науки, що вивчає просторові перетворення, – і векторного аналізу. За початкове береться “життєвий простір” індивіда як цілісне поле, усередині якого виникають і змінюються його психологічні сили (прагнення, наміри і т. п.), що мають певну спрямованість, величину і точки докладання зусиль (що позначаються математичними знаками). Одні райони “поля” притягають індивіда, інші відштовхують. Ця якість об’єктів була названа їх валентністю (позитивною або негативною), що характеризує мотиваційну структуру рухомої силами “поля” поведінки. Остання є функцією цілісної ситуації, що включає саму особистість і її психологічний “простір”, в якому локалізовані цілі, бар’єри на шляху до них і т. д. Теорія поля К.Левіна виявилася новим кроком в поясненні поведінки, згідно з якою перебіг дій цілком зводиться до конкретної сукупності умов поля, що існує в даний момент. Поняття поля охоплює чинники як зовнішньої (оточення), так і внутрішньої (суб’єкт) ситуації. Суттєвий внесок до розуміння позаособистісних феноменів психічного за допомогою теорії поля додали також і такі дослідники, як П. Бурдьє (*Бурдьє, 1994*), О. А. Донченко (*Донченко, 2005*), Л. Росс і Р. Нісбетт (*Росс, Нисбетт, 1999*). Мусимо визнати, що позаособистісні феномени психіки є доволі складним об’єктом для вивчення і не вичерпується навіть дуже вагомим доробком названих учених.

Очевидним і правомірним є умовний поділ людського життя на *приватне* і *публічне*. Спільнота відображає сферу приватного життя людини,

а організація – сферу суспільного (*публічного*) її життя. Поле національної етнічної культури є спільним і для першого, і для другого. На приватному боці життя людини накопичуються дії, що скеровуються мотивами “хочу”, а на суспільному – усе те, що ми робимо тому, що це належить робити, тому що є обов’язок.

Щоб повніше уявити ці процеси, скористаймося ще однією фізичною моделлю – диполем, тобто двополюсною системною цілісністю. Життя людини проходить саме в такій двополюсній системі. Нормальним є процес постійного двотактного перемикавання (індивідуальне – колективне; приватне – суспільне; релаксація – напруження; права півкуля – ліва півкуля; мислення – уява....) Це система коливань, які можуть бути гармонійними або затухаючими... Абсолютизація індивідом одного з полюсів призводить до хибних умовиводів та хибних концептуальних побудов.

Реально людина перебуває в організаціях, у контактних групах, де напруженість і силове поле продукують окремі люди та створені ними посадові інструкції. А неявно людина причетна до різних спільнот. Формуючий соціальний тиск, якого їй доводиться зазнавати в організаціях, компенсується емоційною підтримкою із джерел тих спільнот, до яких людина себе зараховує.

Польові психічні структури створюються емоційними імпульсами людей. Де є люди, там є і психічні польові структури. Любов, ненависть, тривога, інтерес, допитливість і цікавість створюють польову напругу. Проте поняття поля не слід сприймати тільки як метафору, оскільки будь-який уявний, мислений запит людини має свою емоційно-енергетичну сторону, свій імпульс, який тут же може бути зареєстрований саме тими суб’єктами, кому він адресований. Найяскравішим прикладом прояву цього феномена є взаємодія членів звичайної сім’ї. Дуже часто вони відчують одне одного на відстані і здатні підтримувати інших членів родини лише своєю присутністю.

Рухаючись у психосоціальному просторі, людина отримує досвід, зупиняючись там, де їй комфортно, знаходить свою екологічну нішу. У психосоціальному просторі існують різні психічні польові структури, що відрізняються показниками якості та напруженості, які ми класифікуватимемо так: високонапружені польові психічні структури, низьконапружені польові психічні структури, екстремальні психічні польові структури.

Високонапружені (продуктивні) польові психічні структури виконують конструктивну роботу. Прилучаючись до такої структури, людина

прагне відповідати вищим стандартам цього поля. Хоча їй ніхто не говорить про це, але вона прагне підвищити свій рівень заради повноправного членства в цій групі тощо. (Це може бути студентська група, трудовий колектив, неформальна група. Щодо критерію потенціалу стандартна класифікація не працює). Людина шукає те поле, у якому їй комфортно і в якому вона може виконати конструктивну роботу душі. Ця робота відбувається за рахунок різниці потенціалів особистості і поля, а також однакової спрямованості векторів руху. Коли трансформаційний етап перебування в даному полі завершується, людина переміщується в інше поле або її взаємодія з попереднім полем стає деструктивною. Найоптимальнішим моментом виходу людини з поля є той етап, коли вона сповна віддала себе організації, а організація все належне віддала людині.

Низьконапружені польові психічні структури виконують деструктивну роботу, руйнують, розслабляють, деморалізують. Це відбувається через низький рівень цінностей і вимог у цих групах. Натомість тут цінують епатаж, нігілізм, самоствердження за рахунок приниження інших. Модне в молодіжному середовищі слово “зависати” відображає стан таких структур. Їх середовище є в’язким демотивуючим. Тут не можна висловлювати оцінних суджень. Тут соромно мати свою думку і виявляти активність. Такі поля притягають тільки розслаблені стани. Критичність мислення при цьому пригнічується. Прикладом можуть слугувати різні свята комерційних марок: фестивалі пива, миючих засобів, фанклуби попсових зірок. Людей об’єднує якась дрібниця – фетиш, піднесений до рангу цінності. Нормальна людина в такому полі почувається загальмованою. Вона розуміє весь ідіотизм того, що відбувається, але чомусь не наважується про це сказати. Проведенню дозвілля належить відповідне місце в психосоціальному просторі, і в окремі моменти життя це, безперечно, дуже потрібно. Так, підлітків приваблюють дискотеки доти, поки вони не переситяться таким проведенням часу. Однак не всі володіють уповні власним ресурсом для подолання тяжіння до таких польових структур.

Екстремальні психічні польові структури жорстко структурують особистісні ресурси та особистий час. У Тоталітарних полях висока напруга досягається за рахунок обмежень, суворих вимог, напруженого стану учасників групи, граничної мобілізації фізичних і душевних сил людини. Це, наприклад, військо у воєнний час, партійний штаб під час виборчої кампанії, діяльність компанії під керівництвом кризового менеджера в умовах жорсткої конкуренції. Поля, створені короткостроковими блискавичними

діями, мають надвисоку напругу. Перебування в таких полях дає досвід особливих екстремальних переживань, однак тривале занурення в них призводить до деградаційних процесів унаслідок порушення балансу життєвих сил, до синдрому хронічної втоми.

За нашою теорією польових психічних структур, спільнота – це польова психічна структура, що існує за рахунок колективних уявлень і колективних переживань, які надають їй певних якості і напруги. Спільнота є великою умовно–реальною групою, що об'єднує людей за емоційним чинником. Можна навести такі приклади спільнот, як етнічна, мовна, професійна, земляцтво, молодіжна, чоловіча, жіноча, релігійна, фанатів, гомосексуалістів, любителів пива та навіть злочинців, наркоманів і т. ін.

Колективні уявлення створюють параметр якості спільноти, а колективні переживання формують її силове поле, напруженість, “градус кипіння”. Отже, спільнота як феномен колективної психіки має певну напруженість і певну якість.

Основою колективних переживань спільноти можуть бути цінності або антицінності, конструктивні або деструктивні потреби.

За своєю якістю спільноти можуть бути конструктивними і деструктивними. Вони можуть формуватися за глибинними цінностями, а можуть об'єднуватися і навколо потреби в соціальному паразитизмі.

Конструктивні спільноти підсилюють, емоційно підтримують сильні сторони людини, спонукають її до прогресу. Причетність до спільноти компенсує емоційну недостатність особи, укорінює її в культурі спільноти та в суспільстві в цілому, ідентифікує і сприяє формуванню ідентичності. Деструктивні спільноти консолідуються навколо людських слабкостей, антицінностей. Наприклад, для спільноти наркоманів, злочинців, алкоголіків, характерні позірна сентиментальність, меланхолійна слізливість, поверхова, інфантильна людяність.

Залежно від своєї якості спільнота володіє стабілізуючим (*компенсаторним*), терапевтичним або адиктивним потенціалом.

Прикладом конструктивних спільнот можуть бути професійні, етнічні, мовні, релігійні об'єднання. Психотерапевтичний потенціал мають численні спільноти за інтересами (кінологи, філателісти, туристи і т. ін.). Адиктивним потенціалом володіють спільноти, утворені на основі антицінностей (угруповання азартних гравців, наркоманів, злочинців, алкоголіків).

Зауважимо, що тільки жива людина є провідником емоційних імпульсів. Відомо, що неможливо тільки за допомогою читання книжок емоційно

підключитися до спільноти. Для цього потрібне спілкування із живим представником спільноти, який поставився б до людини як до “свого”, спорідненого, іншими словами – здійснив би ініціацію.

Організація. В організаціях, які є контактними групами, напруженість силового поля створюють окремі люди та ними ж створені посадові інструкції. В. П. Казміренко наголошує, що організації як соціальні спільноти в життєдіяльності людини виконують складну систему функцій, охоплюючи всі рівні регуляції, всі сфери активності: предметно–практичну, соціальну і духовну. Процесуальну основу регуляції становлять механізми енерго–інформаційної взаємодії підструктур та елементів як суб’єктів організаційної діяльності. А головне, як стверджує Казміренко, організації – системи напружені. Характеристикою стану напруженості виступає організаційний клімат як складний генералізований комплекс соціально–психологічних характеристик і станів організаційної життєдіяльності (*Казміренко, 1994, с. 7*).

Організаційний клімат можна віднести до найбільш виразних позаособистісних феноменів психічного, оскільки він, у першу чергу, базується на колективних уявленнях, а вже потім на колективних переживаннях. Акцент зміщено в бік уявлень.

Етнокультурне поле. Напруженість етнокультурного поля здійснює роботу, спрямовану на утримання цілісності народу, створення відчуття етнокультурної ідентичності. Єдність за ознаками мови, землі, патріотизму, віри, етнокультурних цінностей підтримує цілісність спільноти. Напруженість створюється та існує за рахунок морально–етичної вертикалі в культурі з протилежними полюсами. На різних полюсах концентруються цінності й антицінності. Що є добре? Що є погано? Для окремої людини відповіді на ці питання не такі однозначні, вона має змогу випробувати на собі вміщені в культурі постулати.

Особистість лідера нації, організації, спільноти має велике значення, оскільки відіграє роль своєрідного кристала, крізь призму якого в означений простір надходить інформація. Особистість лідера спільноти цікава для громади саме продуктами її творчої переробки, певним відлунням викликам сьогодення. В сучасних культурних спільнотах кожен мусить виконувати свою функцію і багато в чому довіряти експертним думкам вузьких спеціалістів.

Різними обрядами, церемоніями, ритуалами напруженість поля етнокультури підтримується. Нині у світі спостерігається тенденція до розвінчання культурних табу, через що спадає напруженість етнокультурного поля, слабшає зв'язок між людьми, що належать до однієї культури. На побутовому рівні ми помічаємо, що нашим дітям доводиться пояснювати те, що раніше було само собою зрозуміло. Культура втрачає здатність виконувати функцію інкультурації. Етнокультурне поле завжди наповнене не тільки міфами, приказками, приписами культурної традиції, а й інформаційними вірусами і симулякрами.

Стрижнем етнокультурного поля є, безперечно, культурна традиція.

В основі будь-якої традиції лежить спонтанна, стихійна самоорганізація, викликана загальним позараціональним поривом або настроєм, у якому (з поправкою на навколишні умови і характер самих людей) багато в чому вже закладено те, чим ця традиція стане опісля. Цей порив відіграє роль каталізатора, вектор дії якого породжується мережею ініціативних груп, які поступово захоплюють і надають організованості безлічі індивідуальних воль. Діяльність усіх цих людей підпорядковується цьому позараціональному пориву; займаючись економікою, політикою, мистецтвом, вони (часто мимоволі й неусвідомлено) працюють злагоджено, рухаються в одному і тому самому напрямі, і їхні задуми починають утілюватися в життя.

Отже, можемо зробити висновки:

1. Традиція жива лише настільки, наскільки вона розвивається і застосовна до сучасності. Там, де традиція мертва, де немає живої спадкоємності й розвитку, там взагалі вже не йдеться про “традицію”, – це просто антикваріат, купа історичного сміття, яку залишається тільки здати в музей. Розвиток традиції відбувається завдяки напруженій інтелектуальній і духовній праці кращих представників народу.
2. У традиції має сенс тільки те, що не підвладне часу. Конкретні форми, в які вбирається традиція, з часом застарівають і втрачають зв'язок з енергетичними потоками сучасності. За цим не треба жалкувати, тому що головне в традиції – не зовнішні форми, а той духовний імпульс, який колись їх породив. Те ж саме стосується духовних цінностей, ідеалів, етичних норм, які становлять суттєву частину культурної спадщини. Має значення не конкретний зміст цих норм і цінностей, а та духовна сила, тимчасовим відбитком якої вони є. Коли форми, яких

набула традиція, починають сприйматися як штучні і відчужені, той самий духовний імпульс, який колись їх породив, скидає їх з себе і творить нові. Перед кожним учасником цього процесу постійно постає складне особисте питання відповідності та відповідальності.

Функції культурної традиції. К. В. Настояща за допомогою обґрунтованого методологічного інструментарію визначила, що культурна традиція являє собою трансчасовий, багатолінійний, гнучкий, креативний процес, який зумовлює змістову цілісність культури в динаміці постійного самовідтворення комплексу власних адаптивно–захисних функцій. Ці функції, у свою чергу, зумовлюються внутрішньою будовою традиції, а саме особливостями її структурної організації, де представлені наявності:

- 1) “центральна зона культури”, або “символічна матриця”, “ядро культури”, яке локалізує в собі її “харизматичні сенси” (*Eisenstadt, 1949*);
- 2) дві однопорядкові складові традиції – креативна і консервативна, між якими постійно точиться функціональний конфлікт, що відтворює динаміку означеного процесу і є механізмом саморуху культурної традиції.

Функції ж культурної традиції узагальнено можна об’єднати у два блоки: 1) адаптивні; 2) захисні, або зберігальні (*імуногенні*). Причому, перші постають як механізми дії креативного, а другі – консервативного чинника традицій (*Настояща, 2005*).

Отже, структуру соціуму можна уявити як динамічну ієрархічну єдність. Соціальна динаміка відбувається за рахунок представництва різних психологічних типів та їх взаємодії, але “кристалічні ґратки” створює культурна традиція. Завдяки традиції спільноти виражають і стверджують себе через синтезовані, підпорядковані національному ідеалові духовні цінності, вірування і відповідні їм форми поведінки. Дотримуючись приписів культурної традиції, людина виражає свою солідарність та ідентичність з нею, а також отримує життєву опору і джерело смислоутворення.

Інформаційні віруси та симулякри. Поняття вірусу досі розроблялося в біології, медицині та інформатиці. На наш погляд, введення поняття інформаційного вірусу в психологію дасть змогу описати деякі соціально–психологічні явища.

Культурне поле будь–якого народу наповнено величезною кількістю суперечливих думок. Більшість із них згорнуто в приказки, прислів’я; багато з них є вдалими афоризмами відомих людей. Тут же представлено

іраціональні вірування, стереотипи і надузагальнення. Разом з тим в культурному полі завжди має місце і впадає в око продукт діяльності ідеологів насильства, вульгарності і бездуховності.

За інформаційний вірус означимо наукоподібну за формою і правдоподібну щодо сенсу думку, зміст якої є деструктивним, антилюдським за своєю суттю, таким, що пригноблює емоційну систему.

Наприклад. В офісі працюють дві жінки – 25 і 30 років. Молодша нещодавно вийшла заміж і переживає прекрасну пору свого життя. Вона щаслива, тому що кохає і кохана. Старша – розведена. Вона поблажливо посміхається і примовляє: “Порадій, порадій, адже це не надовго! Треба бути абсолютно наївною, щоб не знати, що всі чоловіки зраджують”. Таким чином, інфікування відбулося. Наша героїня почала сумніватися, підозріло ставитися до чоловіка, ревнувати. Подружній парі доведеться пройти небезпечний шлях випробувань та обговорення теми ревнощів і зради. У кращому разі вони разом проживуть цей досвід і відкинуть сумніви. А в гіршому?

Основним способом опору описаним вище діям є усвідомлення того, що в кожного свій індивідуальний досвід, свої психічні ресурси і свій тунель реальності і що проблеми однієї людини не обов’язково є загрозою для іншої.

Якщо основним завданням людської психіки вважати підтримку гармонійного цілісного існування в культурі і соціумі, то вірус порушує цілісність, індукує зараження, паразитує. Життєві сили, призначені для вирішення творчих завдань і підтримки життєдіяльності, перенаправляється на депрограмування вірусу.

Етнокультурне поле завжди містить деяку кількість вірусів. У результаті подолання вірусу набувається життєвий досвід, формується своєрідний соціальний імунітет. Проте засилля вірусних ідей у масовій свідомості сильно травмує психіку людини, породжує страхи, порушує соціальну адаптацію. Ситуація є деструктивною в тому випадку, коли бракує ресурсів для подолання вірусних ідей.

Симулякри. Ж. Бодрійяр ввів свого часу поняття гіперреальності та її основи – симуляції. Дослідник розвинув учення про три порядки симулякрів: копії, функціональні аналоги і власне симулякри. До третього порядку симулякрів він відносив усі сучасні феномени, включаючи суспільну думку і моду. На його думку, вони функціонують за принципом символічного обміну. Сучасну епоху Бодрійяр називає ерою гіперреальності, коли праця не виробляє, а соціалізує, при цьому представницькі органи влади нікого не

представляють. Сучасну епоху характеризує відчуття втрати реальності. Останнім bastіоном реальності залишається хіба що смерть. Але й тоді смерть настає не сама по собі, а як фантазм (уявлення) (Бодрійяр, 2000).

Головною ж ознакою сучасної епохи є ситуація, коли не потреби є спонукою до виробництва товару, а навпаки – машина виробництва і споживання породжує “потреби”. В акті споживання використовуються не товари, а вся система об’єктів як знакова структура. Поза системою обміну і споживання немає ні суб’єкта, ні об’єктів. Об’єкт споживання як такий конститується тим, що потреба піддається раціональному узагальненню. Суб’єкт, щоб залишитися таким, вимушений конструювати себе як об’єкт, і ця “система керованої персоналізації” усвідомлюється споживачем як свобода – свобода володіти речами. Бодрійяр вважає, що бути вільним у спільноті споживання насправді означає лише вільно проектувати бажання на вироблені товари і впадати в “заспокійливу регресію в речі”. Немає індивідуальних бажань і потреб, – є машини виробництва бажань, що примушують насолоджуватися, експлуатуючи наші центри насолоди. Місце людини в соціальній ієрархії визначається володінням речами певного класу.

Втрачають свою спроможність як принципи традиції, касти, природного закону, сакрального і релігії, так і атрибути індустріальної революції – ознаки еквівалентності, авангарду, класу, ідеології, праці і виробництва. Симулякр у Бодрійяра “перевершив” історію: він створив “маси” (замість класів), і вони зупинили історичний процес. “Маси” – мовчазна більшість, чорна дірка, що поглинає соціальне. Вони не можуть бути керовані ніякою політичною владою, але маси породжують ілюзії влади, ілюзії бути владою; функціонування всіх сучасних систем щеплене на тілі цієї смутної істоти мас (*там само*).

Твори мистецтва, створені на основі маркетингових технологій (Чого побажаєте? Будь-який каприз за ваші гроші! Піпл схаває!) можна сміливо відносити до категорії симулякрів. Мусимо констатувати, що процес симулякризації поширюється в силовому полі культури, тиражує пусті форми до нескінченності і зупиняє все живе. Це антиречовина, яка поглинає і знищує все, що зустрічається на її шляху. На підтвердження сказаного вище розглянемо спотворення, що знижують рівень напруженості етнокультурного поля, і до яких ми вже звикли, як до звичайних явищ.

1. Застосування психоделічних речовин для штучної зміни емоційного стану. Відомо, що людина влаштована так, що їй хочеться без особливого напруження почуватися комфортно і поменше зважати на

докори сумління. Протягом історичного часу розвитку людини удосконалювалися не тільки форми прекрасного – більш витонченими ставали і форми людського паразитизму. Поступово в масовій свідомості закріпилася думка, що переживання піднесених емоційних станів не обов'язково має бути пов'язане із справжньою радістю, вагомою позитивною життєвою подією – натомість можна спожити якусь психотропну речовину і переживати приємні емоційні стани, без поважних на те причин, тобто радість можна замінити на задоволення.

2. *Застосування маніпулятивних технологій спілкування, що має на меті спотворення реального соціального статусу.* Для того щоб опинитися в центрі уваги, не обов'язково напружуватися, здійснювати надзвичайний вчинок. Не обов'язково підніматися самому – можна принизити когось іншого, а ефект той самий. Міжособистісні маніпуляції не виходять із вжитку та моди до сьогодні.

3. *Обслуговування людських слабкостей засобами “художньої творчості” Розширення норми за рахунок девіантності.* На етнокультурному рівні вже необов'язково створювати продукт високої творчої якості, який закликав би споживача до осмислення проблем буття, душевної напруги, катарсису – досить вдатися до декількох жартів, адресованих людським інстинктам, особливо тим, що пов'язані з нижньою частиною тіла. Розслабити і розслабитися! – це наймодніше гасло сучасності. Дійшло до того, що під гаслом залучення до культурного продукту люди почали підтримувати свої слабкості, фінансуючи яскраве уособлення останніх: гомосексуалістів, кривляк, співаючих стриптизерок.

Так відбуваються затухаючі коливання культури. Від пониженого рівня якості запиту до спрощеного творчого продукту – і знову до пониження запиту, і знову до примітивізованого продукту. Процес симукляризації – шлях до колапсу, повного ступору, абсолютно подібний до поширення вірусу в комп'ютерному середовищі.

Взаємодія індивідуальної та польової психіки. У своїх міркуваннях ми виходитимемо з того, що родовою властивістю людської психіки є приймання і творча обробка інформації. Оскільки поле пропонує величезну кількість інформації, а можливості людини обмежені, то психічна структура кожної людини налаштовується на певний інформаційний діапазон.

У структурі індивідуальної психіки є і позитивний, і негативний потенціал (*тінь, за Юнгом*). Людина прагне збалансувати суперечності своєї

мотиваційної сфери та адаптуватися в соціальному просторі. Відомо, що потреби – це джерело активності людини, тому її індивідуальною характеристикою можуть виступати способи задоволення потреб. Ми вважаємо, що конструктивними для людини є ті способи задоволення потреб, які розвивають її душу, а всі протилежні способи будуть деструктивними. А втім, що означає розвивати душу? Чи приведе індивідуальний життєвий стиль на схилі літ до справжньої мудрості? Чи попереду маячить примара старечого маразму?

Членство індивіда в численних групах з різними цінностями і нормами дає можливість зберігати й розвивати найголовнішу властивість здорової людської психіки – пластичність. Гармонійне поєднання в душі людини проявів індивідуального і колективного є основою людського благополуччя. Трансформація внутрішнього світу людини під впливом норм і вимог соціально позитивних груп шляхом драматизації і подолання внутрішніх бар'єрів веде до розвитку і реалізації людського потенціалу.

Нормальними для людини є умови когнітивно–емоційного балансу. Тоді вона спроможна вибирати ті життєві цілі, на які у неї достатньо енергетичних ресурсів. Порушення цього балансу призводить до емоційного вигорання і синдрому хронічної втоми.

Так само, як для збереження функціональності фізичного тіла потрібен баланс внутрішнього (*артеріального*) тиску і зовнішнього (*атмосферного*) тиску, так і для повноцінного функціонування індивідуальної психіки необхідний баланс внутрішньо особистісної напруги та напруженості поля (*система вимог, повноважень, соціальних статусів*). Людина шукає комфортні умови, які відповідали б її потенціалові і давали б змогу здійснювати продуктивну роботу (реалізовувати творчий потенціал). Чим вищий потенціал людини (*її здатність напружуватися для досягнення потрібної якості*), тим у більш напружених умовах вона може перебувати.

Метафорично цей зовнішній захисний шар особи можна уявити як мозаїчний панцир черепахи. За різних життєвих обставин не кожна ланка цієї захисної конструкції є міцною, здатною витримувати навантаження. У таких випадках людина шукає саме ту польову психічну структуру, яка здатна компенсувати ці недоліки. Якщо внутрішнім ресурсам особи бракує напруженості, то необхідні патерни підтримуються за рахунок членства в організаціях і силового напруження етнокультурного поля. Наприклад, нестачу впевненості в собі чоловік може компенсувати владними

повноваженнями за рахунок належності до армії або міліції. Однак, міра компенсаторних потреб може бути гіпертрофованою. Тоді виникає залежність людини від організації, бажання самоствердитися за рахунок її статусу, професійна деформація особистості.

Нормальна взаємодія індивіда і поля передбачає, що із зростанням потенціалу індивіда має посилюватися і напруженість поля. Додатковий імпульс може розподілятися як на користь індивіда, так і на користь групи. Суть процесу самовдосконалення за допомогою участі у високонапружених полях полягає в тому, що шлях розвитку особи можна вписати в схему: напруження – досягнення найвищого статусу цього поля – перехід до поля з вищою напругою на умовах найнижчого статусу – напруження – і досягнення найвищого статусу в новому полі і так далі.

Особистісні риси, цінності, переконання, норми можуть свідчити про інфантильність або особистісну зрілість індивіда; вплив на нього значущого поля – сім'ї, трудового колективу, друзів – може бути конструктивним або деструктивним. Оточуючі можуть ставитися до нього як до цінності (конструктивно) або ж прагнути використовувати його для досягнення своїх цілей (деструктивно); етнокультурне поле може бути як високої, так і низької напруги і залежно від цього або пропонувати еталонні стереотипи культури, або наповнювати життя індивідуума суперечливими, дезорганізуючими стимулами.

Чим ближче людина до полюсу особистісної зрілості, тим більшою мірою вона керується своїми переконаннями, тим вищі її етичний рівень і суб'єктність, тим більше у неї внутрішніх опор для того, щоб ухвалювати адекватні рішення, зберігаючи при цьому свою особистісну ідентичність. І навпаки, чим ближче особа до полюсу інфантильності, тим сильнішого впливу і більшої підтримки вона потребує від психічних польових структур групи та етнокультурного поля, оскільки їй бракує внутрішніх опор для підтримання необхідного рівня емоційної напруги. Однак досвід показує, що нормально розвинута особистість з високим потенціалом може бути дезорганізована впливом деструктивного поля малої контактної групи і клаптевого етнокультурного поля. Це свідчить про силу впливу та значущість для особистісної реалізації людини феноменів польової позаособової психіки.

Психотерапевтичний потенціал релігійної спільноти. Дуже важливим і не завжди усвідомлюваним є вплив на самопочуття людей обставини перебування їх разом задля здійснення спільних дій у ході досягнення

спільної мети. Дюркгейм дійшов висновку, що колективне, досягаючи певного рівня інтенсивності, пробуджує релігійне мислення, яке зумовлює стан збудження і змінює умови психічної активності. У збудженої людини ментальні сили розпалюються, пристрасті оживають, почуття посилюються, ці зміни відбуваються саме в такі моменти збудження. Людина сама себе не впізнає: вона відчуває себе зміненою і відтак змінює все навкруги себе. (Дюркгейм, 1998)

Аналізуючи той специфічний стан, у якому перебувають люди під час ритуальних дій, С. Московічі зазначав, що насправді кожний ритуал видається нам подвійною операцією. З одного боку, він пускає в хід правила поведінки, які повинні забезпечити виконання особливого завдання, як—от: родючість, успіх у полюванні, ініціація, траур. Ритуал також відрізняється від усіх інших приписів послідовністю дій, словесними формулами, які їх зв'язують та особливим моментом, коли він розгортається. Церемонії і збори, які його стимулюють, спираються на вірування. Воно надає йому сенсу і пояснює його дієвість. Із цього погляду ритуали втілюють прищеплені вихованням повсякденні уявлення, які наповнюють свідомість людини (Московичи, 1998). З другого боку, припускає Московічі, релігійний культ викликає цю розумову та афективну спроможність завдяки тому, що клан або плем'я збираються разом. На думку вченого, ритуал робить ефективним не його зміст. Не важливо, чому він присвячений. Важливо те, що через цей ритуал суспільство нарощує свою енергію і поживляє контакти. Релігійні обряди є наріжним каменем та ідеалом усіх колективних рухів і всіх союзів. Вони пояснюють існування соціального порядку, а також його стійкість на фоні звичайних справ і повсякденного життя (Московичи, 1998, с. 84). Розглядаючи ритуали і релігійні дії, Дюркгейм акцентував на явищі одержимості, коли кожен член суспільства проектує на зовні самого себе, щоб знайти собі подібних. Життя, що оновлюється таким чином, загострює їхнє бачення, їхні можливості діяти, перевищуючи звичайний рівень. Але зв'язок із реальністю не уривається ні на мить. Завдяки припливу енергії світ одержимості доповнює і робить можливим існування світу моралі, світу релігії. Він зближує бажання індивіда з потребами суспільства, які світ розуму постійно віддаляє один від одного. Ці попередні зауваження були необхідні для того, щоб утвердити новий погляд на релігію: перш ніж стати віруванням, догмою, воно є пристрастю і запалом, які об'єднують віруючих.

При їх зближенні утворюється свого роду електричний розряд, який швидко доводить їх до надзвичайного ступеня екзальтації. Будь—яке

виражене почуття без опору сприймається всіма свідомостями, широко розкритими до зовнішніх вражень: кожне з них стає відлунням інших, і вони йому відповідають тим же. Первинний імпульс наростає мірою того, як вони відбиваються, як лавина збільшується мірою свого руху. (*Дюркгейм, 1998*)

Отже, колективні ритуали потрібні людям для того, щоб пережити відчуття цілісності і спорідненості. Часто вони спричиняють у людей стани зміненої свідомості. Однак наслідки таких процедур залежать від якості того духовного джерела, до якого звертаються обрядові дії. Зі сказаного вище випливає, що релігійна спільнота володіє потужним психотерапевтичним потенціалом, зловживання яким може призвести до залежності. І знову звернімося до Московічі: “У щасливій одержимості, по-справжньому релігійній, віруючий свідомо прагне до трансу. Тобто до захоплення, для досягнення якого обожнена істота вводиться у своє тіло. Відмінність між світом зовнішнім і внутрішнім зникає. Я і інший взаємно проникають одне в одного, взаємно діють. Тут є щось дивовижне, навіть таємниче. Це велика таємниця, яку бачимо у всіх релігіях у ході зборів, що прославляють натовпи і свою віру” (*Московичи, 1998, с. 89*).

Саме релігійні ритуали та обряди дозволяють людям відчути і свою цілісність, і свою спільну силу, і налаштуватися на неминучі циклічні зміни у власному людському житті. Тож мусимо визнати, що релігійна спільнота володіє потужним психотерапевтичним потенціалом.

Адиктивний потенціал культової групи. Участь індивіда у культовій групі належить до сфери його приватного життя, що породжує відповідні очікування підтримки, довіри, взаєморозуміння. Дуже часто це означає, що людина приходить в культову групу відкритою до всього того, що їй там запропонують. Свідоме використання технік деструктивного контролю свідомості лідерами культових груп призводить до трансформації психотерапевтичного потенціалу релігійної громади в адиктивний потенціал.

Адиктивний потенціал спільноти – це специфічні умови, що складаються з комбінацій релаксації з напруженням (*драйвом*), що дає змогу людині компенсувати свою душевну ущербність, почуватися емоційно комфортно. Прикладом таких спільнот є тренінгові, медитативні, релігійні групи. Створення особливого комфортного клімату в таких групах є однією з передумов здійснення психологічної допомоги названими вище фахівцями. На них же покладається відповідальність за зловживання цими специфічними умовами. Оскільки для інфантильної особистості з недостатньо розвинутими

морально–етичними якостями “релаксація” в такій групі може стати необоротним процесом.

З позицій теорії поля культова психічна залежність виглядає як відрив від матриці людяності: спочатку від сім’ї, потім і від усіх людей з найближчого оточення, а потім формування нової групової ідентичності.

Наступним етапом стає відрив від індивідуальної матриці та закріплення підпорядкованості лідеру культової групи. Виходячи зі сказаного вище, для подолання необхідно вивести людину з польової психічної структури культу. За рахунок процесів самовідновлення залежність може бути подоланою. В нормальних умовах дитина оволодіває культурними стереотипами, а потім з них вибудовується індивідуальна поведінка. Натомість в умовах культу, індивідуальну психіку теж намагаються наповнити новими стереотипами. Однак вони не так легко засвоюються, як у дитинстві. Тому для них постійно потрібна підтримуюча дія поля. Якщо якісний стрибок ще не відбувся, то достатньо вивести людину з дії поля, і її первинна особистість відновиться.

Тож, виникнення культової психічної залежності особи є похідною від великої кількості чинників та їх поєднання. Аналіз стану сучасної культури показує, що стихійна орієнтація на видовищні ефекти, які обслуговують примітивні інстинкти і слабкості людської психіки, і піднесені до рангу еволюційного закону уявлення про необхідність конкурентної боротьби і природного відбору шляхом виживання найсильнішого у всіх без винятку сферах життя, призвела до небаченого загострення соціальних проблем, породила девіантність та делінквентність у таких розмірах, які вже виходять з–під контролю.

Однією з передумов виникнення культової психічної залежності є руйнація культурних традицій здорової соціальної взаємодії. У сучасних культурних умовах, коли традиційні способи задоволення потреби в приналежності стають все менш доступними для сучасної людини, багато хто приходить в культові організації для задоволення саме цієї потреби. Широко відома серед фахівців техніка впливу під назвою “бомбардування любов’ю” виявляється надзвичайно результативною. Врешті–решт, якщо спробувати відповісти на запитання, як виникає культова психічна залежність особистості і звідки з’являється та незнайома своїм рідним “культова людина”, то це виглядає приблизно так.

Особистість не є цілісною. Вона має сильні і слабкі сторони свого внутрішнього світу.

Під впливом культури і за її допомогою кожен з нас намагається дати раду своїм негараздам та недолікам і розвинути свої сильні сторони.

Послаблення напруженості культурного поля, з одного боку, і легітимізація проявів людських слабкостей і дефектів у культовій спільноті, з другого, сприяють консолідації слабких сторін особистості і дають їм змогу набути домінуючого статусу. Схожі явища (“псування характеру”) іноді можна спостерігати у хронічно хворих і пенсіонерів.

“Тіньова” субособистість починає проявляти себе на повну потужність, руйнуючи саму себе і людське оточення. Баланс особистості зазвичай порушується у двох напрямках – або душевне рабство, або тоталітарний синдром.

5. Соціально–психологічні механізми культової психічної залежності

5.1. Есхатологічний механізм культової залежності

Як було з'ясовано в розділі 3, культова психічна залежність – це складний, багатоаспектний деструктивний (*саморуйнівний*) феномен психіки, який виявляється на когнітивному, афективному і поведінковому рівнях у вигляді порушення критичності мислення, адиктивних реакцій, розладів соціальної адаптації при збереженні відчуття суб'єктивного благополуччя. При цьому перестають працювати механізми психологічного захисту, розпадаються процеси функціонування фізичного тіла та психіки, але людина не відчуває цих руйнівних змін.

Мусимо відразу зробити два застереження.

Членство в культі не обов'язково призводить до культової залежності. Іноді такий досвід відіграє в подальшому житті людини роль щеплення для потужної стимуляції її морально–духовного імунітету. Перебування в умовах шаленого культового тиску залишає у свідомості людини не тільки когнітивний, а й емоційний слід, який згодом стає розпізнавальною системою недоброчесних намірів з боку партнерів по спілкуванню.

Культова залежність ніколи не з'являється без психологічного насильства і без готовності довіри й відкритості самої людини. Або це результат насильства в дитячому віці як артефакт педагогічних зусиль, зловживання довірою і відвертістю дитини в процесі виховання. Або це результат насильства в групі, зловживання довір'ям до лідерів і до релігійної спільноти.

Приступаючи до опису механізмів культової психічної залежності, вважаємо за потрібне зупинитися на аналізі потреб, які створюють мотиваційну базу досліджуваного феномена та особистісних передумов залежності.

Відомо, що в основі будь-якого соціально-психологічного механізму лежить специфіка задоволення відповідних потреб індивіда. Потреби завжди є джерелом активності людини, а способи задоволення потреб цих можуть бути її індивідуальною характеристикою. Ми виходимо з того, що *конструктивними для людини є ті способи задоволення потреб, які консолідують сильні сторони її натури. Усі ж інші, протилежні способи за своєю природою є деструктивними.*

Недосконалість людського психічного апарату, наявність взаємовиключних тенденцій у розвитку людської психіки, тривога як невід'ємний атрибут людського життя, наслідки психологічного насильства та зловживання в близьких стосунках становлять базис культової психічної залежності. Виникнення психічної залежності особи є похідною від великої кількості чинників та їх поєднання. На нашу думку, це тривожний індикатор соціального й культурного неблагополуччя психосоціального простору в цілому, оскільки останнім часом поглиблюється прірва між розвитком духовних, соціально-психологічних потреб людини, з одного боку, і можливістю їх безпечного задоволення, з іншого. Поєднання чинників культової залежності спрацьовує як механізм залежності.

Сучасна людина опинилася в складних умовах, коли на неї впливають протилежно спрямовані інформаційно-мотиваційні потоки: з одного боку, глобалізаційні процеси і розширення можливостей доступу до досягнення інформації, а з іншого – пошук власної ідентичності, власного Я. Щоб опанувати ці потужні протилежно спрямовані потоки, потрібні велика душевна сила і здатність до інтелектуального та душевного напруження. А втім, “кожна людина схильна не помічати власні проблеми; про них по можливості не згадують або ж, ще краще, заперечують їх існування. Хочеться, щоб життя було простим, надійним і рівним, і тому проблеми – це табу. Хочуть визначеності, а не сумнівів; хочуть результатів, а не експериментів; при цьому, проте, випускається з уваги, що тільки завдяки сумнівам може бути досягнута визначеність і лише завдяки експериментам можуть бути отримані результати. Отже, штучне заперечення проблем не додає впевненості; щоб добитися ясності і визначеності, потрібна, швидше, ширша і вища свідомість” (Юнг, 1994, с. 186).

Людині властиві потреби в усвідомленні своєї свободи і сенсу свого життя, в упорядкуванні свого внутрішнього світу. Незадоволення цих потреб викликає екзистенційну тривогу. За їх розв'язання людина готова платити невідповідну ціну. За це можна вимагати все: обітницю бідності, обмеження в інформації, визнання своєї недолугості, зречення від минулого життя і від рідних. М. Мамардашвілі говорить: “Те, чого не можна знати і що ми назвали свободою, є основною метою людських прагнень. У людині ніби закладено рух до того, чого не можна знати в принципі. Не в сенсі непізнаваності, а в тому значенні, про яке я говорив. Що те, що я можу побачити, можна побачити, тільки певним чином рухаючись. І цей рух не можна зупинити. Він, і я підкреслюю це, взагалі поза розрізненням добра і зла. Або, як сказав би Ніцше, “по той бік добра і зла”. І ось цей рух у бік того, що можна пізнати, лише пройшовши якийсь шлях і опинившись у такій точці, можна назвати, якщо хочете, свободою творчості. Або взагалі творчістю. Свободою думки, внутрішньою свободою і т. ін., тому що, почавши такий безневинний рух, ми, природно, ще нічого не знаємо. Знання з'явиться потім, нібито зворотним ретроактивним ходом. Тобто людина в цьому значенні – єдина вільна істота, здатна до такого руху, названого у філософії трансцендендуванням, здатна трансцендендувати навколишню ситуацію і себе саму” (Мамардашвілі, 1997).

Ми ж будемо виходити з того, що есхатологічна потреба людини задовольняється в межах континууму, крайні точки якого можна означити як **свобода і детермінація**. Рух між цими позиціями спрямований на пошук сенсу і супроводжується екзистенційною тривоگوю. На різних етапах цього складного, суперечливого процесу внутрішнього життя людина перебуває під загрозою чужого вторгнення.

Екзистенційна тривога належить до числа феноменів, які найбільш виразно свідчать про неминучість екзистенційних аспектів людського життя. Екзистенційна тривога – це екзистенційне усвідомлення свого небуття, іншими словами, усвідомлення можливості і неминучості смерті. Ідея смерті не передається через знання. Смерть у кожного своя. Не існує смерті загальної як загальної категорії. Кожна людина повинна сама прожитися відчуттям своєї особистої смертності. Те, що Тілліх має на увазі під *екзистенційним усвідомленням*, – це і є індивідуальне переживання власної скінченності, тривога, властива людині як людині (Тілліх, 1995; Тілліх, 2002).

А втім, страх смерті природний для людини. Він знайомий практично кожному. Його екзистенційна присутність в людському житті блискуче описана І. Яломом: “Страх смерті має величезне значення в нашому внутрішньому досвіді: він переслідує нас як ніщо інше, постійно нагадує про себе якимсь “підземним гуркотом”, немов дрімаючий вулкан. Це – темна, хвилююча присутність, що причаїлася на краю свідомості” (Ялом, 1999).

Але все-таки, звичайно, не цей страх руйнує життя. У певному значенні він примушує гостріше відчувати і цінувати його щасливі миті, стимулює до активності, не дозволяє відкладати життя на “потім”. Кожна людина проробляє чималу внутрішню роботу, щоб навчитися жити із цим страхом і захищатися від нього. Проте надмірно жорсткі захисти, засновані на запереченні, ігноруванні цієї даності нашого існування, за певних обставин не виправдовують себе і можуть породжувати різні форми психічної патології, перш за все тривожні розлади, екстремальне поширення яких у сучасній культурі зауважив Ж. М. Шиньон у праці “Епідеміологія та основні принципи терапії тривожних розладів” (Шиньон, 1991, с. 15–30).

Людині доводиться набувати душевного досвіду в складних кризових, часто неоднозначних, а іноді навіть трагічних, ситуаціях. Повноцінне людське проживання складних ситуацій потребує значного емоційного духовного потенціалу. Іншими словами, необхідна здатність переживати високу напругу. Ущербність емоційно-духовної системи людини не може забезпечити такі енерговитрати, не відбувається якісний стрибок або трансценденція.

На підтвердження останнього наведемо влучний вислів Мамардашвілі: “Місце, де могла трапитися, але не трапилася подія провини і свободи, стає зайнятим самовдоволенням невіглаством і рабством” (Мамардашвили, 1997).

5.2. Парадокс учнівства

Протягом усього свого життя людина створює кумирів та авторитетів. Це може бути улюблений учитель, письменник, лідер молодіжної групи, лідер професії, філософ, мудрець. Кумир, як правило, відображає актуальні завдання особистісного розвитку його прихильника. Але в міру розв’язання поставлених завдань кумир втрачає своє значення в житті людини. На арену виходить нове захоплення і нова авторитетна особа. В умовах несформованої еґо-ідентичності людина надмір “зосереджується” на своєму кумирі, втрачає себе і в результаті живе не своїм життям, а розігрує чужу самій собі роль.

Ідеться про потребу враховувати *парадокс учнівства*: якщо нам необхідно чогось навчитися, то це неможливо зробити без того, щоб не ідентифікуватися з майстром, довіритися йому, відчувати його. Потрібне ототожнення. Коли ж навчання завершилося, слід далі йти своїм шляхом, а для цього потрібне розтотожнення з учителем. Цей процес для людини завжди важкий, драматичний і потребує від неї адекватної самооцінки та его-ідентичності. Слід ствердити себе на новому рівні, подякувати вчорашньому кумирові за навчання і не зневажати його за те, що він усього лише людина.

Отже, задоволення духовних потреб і процес духовного розвитку тісно пов'язані з процесом навчання, який передбачає пошану, довір'я і слухняність щодо вчителя. Тут виникає небезпека розчинитися в особистості вчителя, некритично наслідувати його, відмовляючись від свого шляху, тобто небезпека потрапити в психологічну залежність. Учитель теж може піддаватися деяким спокусам: з найкращих намірів обмежувати активність учня, передавати йому не тільки досвід, а й світогляд, самостверджуватися за його рахунок, вимагати покірності і слухняності не тільки в питаннях методу і предмету навчання, а і в суто особистих ситуаціях (тенденція до рабовласництва). Зрозуміло, що свідоме або неусвідомлене зловживання позицією учня або вчителя також може призводити до виникнення культової залежності.

5.3. Моральна ущербність, недостатність

Афіліативний механізм культової зараженості. Через хитросплетіння індивідуального досвіду в людини формується загострене бажання належності до певної групи, прагнення до психологічної безпеки серед "своїх". Тривожність, залежність, готовність підкорятися, виховані в дитинстві, поєднуються із жорсткими правилами групи, що містять вимоги підкорення. Потреба в афіліації загострюється настільки, що людина почувається добре тільки в теплих умовах "своєї" групи. Її життя іде від семінару до семінару, від тренінгу до тренінгу. Зазначені вище людські слабкості в поєднанні із застосуванням технік деструктивного контролю свідомості стають механізмом культової залежності.

Духовне невігластво. Моральна незрілість і соціальна некомпетентність людини призводять до того, що вона сприймає з довірою слова та декларації людей, зацікавлених у тому, щоб втягти її у свою групу. Брак знань і звички аналізувати події та вчинки спричинюється з часом до залежності. Жадання

сімейного тепла, недоотриманого в дитинстві, поєднується з декларацією любові в сурогатній “сім’ї”. У таких групах готовність платити гроші за обіцяний порятунок вважається вершиною духовності. Описана тут людська слабкість стає механізмом культової залежності в поєднанні із застосуванням технік деструктивного контролю свідомості.

Моральна ущербність. Потреба в самоствердженні через осуд інших – провідний механізм проникнення агентів деструктивного культу у свідомість людини. Бажання бути серед вибраних; належність до групи з претензіями на елітарність, особливість; ототожнення з позитивом, дотримання формальних виявів позитиву; легітимізація права зневажати інших людей за їх “обмеженість”, “нечистоту”, “гріховність” – ця людська слабкість стає механізмом культової залежності в поєднанні із застосуванням технік деструктивного контролю свідомості.

Приєднання до авторитету. Це прагнення особи базується на таких її рисах і властивостях, як невпевненість у собі, труднощі зі структурування свого часу, інфантильність, ототожнення з авторитетом задля уникнення ситуації напруження при здійсненні морального вибору. Наявність тоталітарних настанов, підсилена застосуванням технік деструктивного контролю свідомості, створює механізм культової залежності.

Комплекс нереалізованості як механізм культової залежності. Наслідками виховання в сім’ях інфантильних батьків є невротизація психіки дітей, утворення комплексів. Одним із них є комплекс нереалізованості. Як уже зазначалося вище, усе починається з неправильної поведінки батьків щодо дітей. Практика показує, що це проявляється в навіюванні дитині зверхнього ставлення до інших; створенні нервозної атмосфери в сім’ї; проектуванні на дітей власних нереалізованих мрій і планів, нав’язуванні дитині ролі “честі сім’ї”, через що вона боїться конкуренції, щоб не порушити цієї “честі”. У результаті таких перекосів у вихованні особистість дитини формується з дуже вразливим Его (Я), що призводить до уникання нею ситуацій конкуренції, де є ризик невдачі, найменша загроза їх образі Я, високій самооцінці. У той же час цим людям, як і всім іншим, притаманна потреба в самоствердженні та самоповазі, задоволення якої вимагає пропонувати на суд громади результати своєї діяльності, конкурувати з іншими людьми. У нашому випадку людина знаходить зручний для себе вихід: декларує знижений рівень домагань, який значно нижчий від її особистісного потенціалу, конкурує з тими, над ким має явну перевагу, легко отримує шуканий статус, що не дає їй належного задоволення. Так

виявляється комплекс нереалізованості на першому етапі. Енергія, не спрямована на досягнення конструктивної мети, розпилюється на суди, скарги, плітки, скандали. Дуже часто такі люди знаходять незвичні хобі, такі як екстрасенсорика, астрологія, нетрадиційна медицина. Тут вони використовують свій інтелектуальний потенціал, задовольняють потребу в самоствердженні, не піддаючи своє Его небезпеці програшу, оскільки непотрібно домагатися офіційного статусу. Реалізацію себе в нетрадиційних церквах ці люди часто вважають найкращим виходом, оскільки це не вимагає оформлення якихось офіційних паперів, а також дає необмежені можливості демонструвати свою перевагу над іншими людьми. Так розвивається тоталітарний синдром.

5.4. Особливості культового середовища як механізм культової залежності

Механізм дезінтеграції. У ході індоктринації неофіта здійснюється фактична дезінтеграція образу Я, що сформувався природним шляхом. Відбувається насильна заміна його на штучно створений псевдообраз Я, сама суть якого передбачає можливість бути керованим і підпорядкованим. Фактично особистість фрагментується і дезінтегрується, насильно позбавляється ідентичності і цілісності. У результаті зникає бажання бути незалежним, з'являється прагнення до рабської покори більш сильній фігурі, згасає мотивація, спрямована на реальний саморозвиток. Жертва такої методичної деперсоналізації неминуче зупиняється у своєму розвитку і переходить у віртуальний світ спеціально збудованих для неї і їй же нав'язаних абсолютно штучних відносин з гуру і "братами по вірі". Така людина випадає з реального культурного простору, вона "спить наяву", будучи глибоко зануреною у віртуальну реальність імплантованого в її психіку екзотичного світогляду.

Механізм позитивного зворотного зв'язку дає змогу за допомогою будь-якої інформації, що надходить ззовні, посилювати той патерн, який, за задумом індоктринаторів, мав би стати "природним" для суб'єкта. Оточення сприяє тому, щоб сигнал зворотного зв'язку утверджував засвоєвану доктрину за допомогою таких тверджень, як: "Ти з нами", "Ти з нами на шляху духовного розвитку", "Ти ростеш", "Рухаєшся в правильному напрямі" і т. ін.

Механізм стимуляції задоволення. Усі організатори культів володіють способами активації гіпоталамо-гіпофізарної системи, що орієнтуються на

відчуття радості й любові від належності до якоїсь спільноти, яка може дати більше, ніж попередня обстановка. Секс, музика, наркотики, психотехніки “бомбардування любов’ю”, трансівні стани сприяють посиленому виробленню ендорфінів. Важливе значення має тут легітимізація зазвичай інстинктивно стримуваної активності, так зване “розкомплексування”. У цілому процес соціалізації спрямований на підтримку нормального напруження і стримування, на те, щоб допомогти людині впорядкувати свої сексуальні імпульси, свої страхи, агресію і жадібність. Унаслідок “розкомплексування” людина втрачає напрацьовану здатність до вольової саморегуляції.

Механізм примусового регресу. Під час індоктринації відбувається примусовий регрес суб’єкта до більш ранніх стадій особистісного розвитку. Для того щоб піддати людину примусовій індоктринації, її слід повернути до стану психічної пластичності, характерної для раннього дитячого віку. Відтак людина не тільки позбавляється засвоєних нею за роки життя соціалізованих навичок, а й виявляється відкритою для некритичного сприйняття різних екзотичних світоглядних систем. Різними способами їй нав’язується зневіра у власній індивідуальній спроможності. Тим самим створюється ілюзорна залежність від сурогатних батьків (фігури шанованого божества, керівника культової групи, самого культового колективу).

Механізм формування нової ідентичності. Людина як соціальна істота виявляє природжене довір’я до поведінки, яку демонструє найближче соціальне оточення. Будучи зануреною в специфічне оточення прибічників культу, вона, крім свідомості і волі, неусвідомлено й спонтанно переймає звички і стереотипи, демонстровані людьми, що перебувають поряд. Разом із цим їй пропонуються допоміжні способи підтримки нової ідентичності – культовий одяг, особлива зачіска, своєрідна їжа і знакові ритуальні манери поведінки. Усе це сприяє ідентифікації новонаверненого з тими, хто організовує свою зовнішню поведінку схожим чином, водночас відділяючи його від звичного в минулому оточення.

Механізм повної ідентифікації з позитивом. Людина демонстративно виконує позитивні дії, дуже цим пишається, поступово починає самостверджуватися в такий спосіб. Згодом це стає її слабким місцем і дає змогу маніпулювати нею. Ідентифікація себе з позитивом має такі прояви: заборона самому собі на переживання негативних емоцій, ототожнення себе з ідеальним образом, бажання бути взірцем для інших, переживання душевних страждань у моменти усвідомлення своїх людських недоліків, ідентифікація з

Ісусом Христом, максималізм, присвоєння права оцінювати та критикувати інших.

5.5. Аналіз конкретних випадків культової залежності

Цікавою з погляду досліджуваної проблеми видається ситуація, коли *батьки самі*, не усвідомлюючи небезпеки, залучають дитину до діяльності деструктивної групи.

Вадим. Одна розлучена жінка захопилася езотеричною літературою і почала відвідувати групу східних медитацій. Для неї це було дуже важливо, вона побачила позитивні зміни у своєму самопочутті, тому й вирішила залучити до цієї практики свого сина—старшокласника. З нею зараз усе гаразд, вона живе повноцінним життям. А от син, який був відмінником у школі, захоплювався хімією, був переможцем численних олімпіад, настільки захопився читанням різних езотеричних книжок і медитаціями, що втратив інтерес до соціальної реалізації, навчання і кар'єри. Він за інерцією вступив до університету імені Тараса Шевченка, але після другого курсу його виключили за академічну заборгованість. Тепер він сидить удома, ніде не працює, вимагає у матері грошей на новий комп'ютер. Ось такі наслідки. Зрозуміло, мати прилучилася до філософської групи, будучи дорослою, маючи сформовану ціннісно—смыслову сферу, тому навантаження філософських текстів дало їй корисні результати. А син перебував на іншому щаблі особистісного розвитку. Для нього в той час важливим було формування емоційно—вольової сфери, здатності напружуватися і витримувати навантаження. У східних філософських текстах молода людина знайшла “підказки”, як уникнути навантажень і не переживати почуття провини. Особистісний розвиток хлопця пішов в іншому напрямку. Отож мати, зовсім не бажаючи нашкодити своїй дитині, не врахувала психологічних особливостей юнацького віку. Хоча підсвідомо матері хотілося залучити сина до чогось незвичайного, елітарного. Бачимо дуже глибоко приховану потребу жінки в самоствердженні.

Анна. Звернулася до фахівця у зв'язку із занепокоєнням долею сина. Синові 21 рік, він студент, професійний спортсмен. Півтора року тому Анна побачила по телевізору молодого, привабливого, розумного проповідника православного християнства. У телепрограмі дали адресу того місця, де він проводить духовні заняття. Анна долучилася до занять сама і привела туди свого сина. Проповідник був молодий і гарний, дотепний і вимогливий. У

його школі була різнорівнева ієрархія вірян, що мотивувало кожного здати іспит і отримати вищу категорію. Окремою особливістю світогляду молодого проповідника було принизливе ставлення до всього жіночого. Чарівний сон Анни розвіявся, коли син змінився в ставленні до неї, втратив власну думку і повністю потрапив під владу лідера. Спроби матері відновити дружні стосунки із сином закінчилися скандалом і від'їздом сина з дому. Коли Анна спробувала на релігійному зібранні заговорити про свої проблеми, її відлучили від церкви і наказали протягом року не з'являтися лідерові на очі. Син звинуватив її в непокорі лідерові групи. Через рік після цих подій юнак опинився в центрі неприємного конфлікту з тренером і своєю командою. Максималістські настанови, нав'язувані хлопцеві духовним лідером, у поєднанні з особливостями юнацького віку значно зменшили можливості соціально–психологічної адаптації здібного юнака.

Деструктивна сім'я зазвичай стає чинником формування культової залежності.

Ніна Андріївна. Звернулася до фахівця за порадою, оскільки її 34–річна дочка втягнулася в діяльність секти, а її особисте життя перетворилося на пекло. Дочка, за освітою вчитель музики, працює прибиральницею. У неї є п'ятирічна дитина, яку вона водить із собою на зібрання. Із чоловіком дочка розлучилася, але, згідно з командами свого “гуру”, вона його слухається. Живе з батьками. Мати намагається налагодити стосунки з усіма і найбільше хвилюється за внуку. Батько не вдається до дипломатії і часом б'є свою дорослу дочку. Сім'ю потрясають постійні скандали. Більше всіх страждає дитина.

Лідер цього культу не належить до жодної офіційно зареєстрованої релігійної організації, релігійні ритуали справляє у себе на квартирі. (Такий собі “підпільний Кіндрат”). Викликає здивування те, що люди йдуть за духовною поживою до людини, статус якої нічим не підтверджений. Кожен з нас, вибираючи стоматолога чи масажиста, цікавиться його професійним статусом, досвідом, освітою, а коли звертається до священика чи психотерапевта, то це, виявляється, не так важливо. У гуру, про якого йдеться, є власні діти, але він хоче створити будинок сімейного типу. Серед його педагогічних поглядів – переконання в тому, що дітей треба тримати в строгості і бити.

Тетяна. У кабінеті знову мати, у неї вісімнадцятирічний син. Живуть удвох. Життя матері до цього часу було повністю присвячено єдиному синові. Він звик бути верхівкою побудованої матір'ю піраміди. Раптом у

їхньому житті з'являється Макс, проповідник Біблії. Син захоплюється Максом, іде за ним. Хлопці постійно підтримують мобільний зв'язок. Мати нервує. Макс належить до християнської релігійної групи, але проблема не тільки в ній: у Макса жорсткий властолюбний характер, він отримує задоволення від того, що син Тетяни підкоряється йому. Благо, досвіду маніпулювання він набув сповна у своїй релігійній групі. Мати розуміє всю небезпеку ситуації й опирається як може. У такому стані вони живуть уже більше двох років. Скориставшись допомогою брата, військового офіцера, мати забрала в сина мобільний телефон для того, щоб припинити цей неперервний телефонний зв'язок з Максом. Після цього син взагалі її зненавидів, але Макса не залишив. Одного разу за ці два роки хлопець захворів на ангіну з високою температурою. Він плакав, тягнувся до матері, казав, що любить її та вибачався. Однак після одужання знову став агресивним. Отож можливості змінити стосунки сина і матері виявилися втраченими.

“Розумієш, мамо, я хочу врятуватися” – сказав син матері в момент суперечки про участь у релігійній групі. На що мати відповіла: “Загробного життя не існує”. Категорична атеїстична позиція матері у світоглядній дискусії із сином, її нечутливість до його екзистенційної тривоги віддалили їх одне від одного в той момент. Батькам слід бути готовими відповідати на світоглядні питання дітей, пояснювати свою позицію і шанобливо ставитися до позиції дитини. На жаль, у таких випадках наші співвітчизники демонструють свою повну неспроможність.

Індивідуально-психологічні особливості людини також досить часто спричинюються до виникнення культової психічної залежності.

По психологічну допомогу звернулася жінка, мати 24-річної дочки з вищою гуманітарною освітою. Дівчина відвідувала групу східних медитацій, де займалася йогою. Там познайомилася з чоловіком, який на 20 років старший від неї. Він переконав дівчину в її особливості, що в неї на землі важлива місія – вона повинна народити рятівника світу. Дочка живе з “другом” за містом на дачі. Уночі він проводить з нею різні медитації і випробовує психотехніки. Ніхто не може допомогти матері довести, що її дочкою маніпулюють.

За формальними показниками, дочка повнолітня і може жити з ким хоче, а її мати виглядає як незадоволена теща. За реальними показниками бачимо: аферист або психопат живе за рахунок молодої жінки, паразитує, здійснює несанкціонований вплив на її психіку, домагається того, щоб вона втратила

здатність чинити опір цьому впливові і стала цілком підконтрольною. Допомога психолога полягала в тому, щоб підтримувати матір у нормальному емоційному стані, допомагати їй у налагоджуванні дипломатичних стосунків з дочкою, залучати родичів і друзів, тих, хто є авторитетом для дочки, аби допомогти їй усвідомити всю небезпеку такого стану. Мати витримала всі випробування, за своєю ініціативою (а не за вказівкою психолога) провела ревізію минулого життя, усіх своїх виховних стратегій щодо дочки із самого дитинства. Урешті-решт, дочка повернулася до матері.

Після нашого знайомства з дівчиною виявилось, що це дуже витончена, чутлива натура, довірлива, відкрита до спілкування. Механізмом залучення до деструктивних стосунків стали її індивідуальні особливості – відкритість і довірливість. Однак цей випадок засвідчив, що в нашій країні досі не розроблено алгоритму правового захисту від психологічного насильства. Потрапляючи в таку ситуацію, кожен залишається наодинці зі своїм душевним болем. Отож, тільки в разі доведення людини до такого фізичного і психічного виснаження, коли наслідки морального знущання можна зафіксувати вже за допомогою медичної експертизи (але і тоді нелегко буде довести, хто винен у тому, що сталося), можливе звернення по юридичний захист.

Утеча дітей від деспотизму батьків є однією з причин виникнення культової залежності.

Одного разу по допомогу звернувся професор одного університету з проханням напоумити його сина В., який потрапив у тенета езотеричної групи. Батько розповів, що син абсолютно втратив інтерес до сім'ї, не хоче спілкуватися ні з братом, ні з бабусею. Ситуація була ускладнена тим, що батьки розлучилися. Мати вийшла заміж вдруге за відомого бізнесмена і нерозсудливо фінансує сина. Син, у свою чергу, фінансує керівників езотеричної групи. Під час зустрічі зі всією сім'єю – братом, бабусею і батьком – з'ясувалося, що в сім'ї досі триває конфлікт через розлучення і розподіл майна.

Один із синів схожий на батька й успішно опановує технічну спеціальність, а інший більше схожий на матір, має гуманітарні зацікавлення, які батьком не схвалюються. Тому другий син навчається на інженерній спеціальності. При зустрічі з В. той признався, що з батьком йому завжди було важко. “Батько – диктатор, а мама – вівіска” – ось коротка характеристика сімейних стосунків вустами сина. На превеликий жаль, за

взаємними образами і претензіями батьки не помітили і не зрозуміли всю глибину духовних потреб та проблем сина. Натомість знайшлися “добрі” філософи, які швидко оцінили весь зиск для себе в цій складній сімейній ситуації.

Однак, проблема, ми переконані, усе одно в батьках. Після інтерв'ю із сином батько заявив психологу: “Ви ж володієте всілякими там “штучками”, то, значить, можете і повинні вплинути на мого сина”. Маніпуляція спрямована тепер уже на психолога: “Знайди у мого сина кнопку і переключи її, якщо ти справді професіонал”. А втім, зрілий психолог не доводитиме свій професіоналізм демонстрацією вміння маніпулювати. Якщо навіть така критична ситуація у стосунках із сином не змусила батька переглянути стиль стосунків, то психолог тут ні до чого.

Історія П. П. Наше знайомство з П. П. відбулося в той період її життя, коли вона намагалася здійснити суїцид. Про такі спроби стало відомо її матері, якій вдалося зв'язатися з подругою. Подруга звернулася по допомогу до психолога. П. П. була членом однієї з харизматичних церков християнського типу. Через конфлікт з лідерами громади вона почала отримувати листи з “доказами” її одержимості, психічної ненормальності і нечистоти.

Звичайно, П. П. ніколи не звернулася б до психолога з власної ініціативи. Це зробила її подруга на прохання матері. Складність ситуації полягала в тому, що і П. П., і її мати перебували за кордоном, та ще й в різних країнах. Мати зателефонувала подрузі П. П. з проханням поговорити з нею по телефону. Подруга, дізнавшись про таку складну ситуацію, звернулася до психолога. Після кожної телефонної розмови з П. П. подруга консультувалася із психологом. Протягом трьох місяців велася напружена робота, суїцидальні напади траплялися все рідше і рідше. Поступово П. П. усвідомила, що нею маніпулюють, і порвала із псевдорелігійною групою. Через півроку П. П. приїхала в Україну, зустрілася із своєю подругою та психологом. Приїхала вона не сама, а з молоденькою дівчиною, студенткою.

Однією з особливостей описаного випадку є роль псевдопригадувань. В П. П. звідкись з'явився спогад, що її у віці чотирьох років згвалтував лікар.

У психолога була нагода ближче познайомитися із своєю підопічною і з'ясувати деталі життя і розвитку П. П. Це жінка близько 35 років, яка нехтує всіма прийомами жіночої принакності. Ніякої косметики, ніякого специфічно жіночого одягу. Анекдоти про блондинок – її улюблений репертуар. Таке враження, що підліткове захоплення хлопчачим стилем з роками так і не

пройшло. Натомість питання духовності та інтелектуальності займають важливе місце в її житті. Більше того, ніхто не може зрівнятися з нею в цих питаннях. У житті вона керується системою жорстких критеріїв поведінки, багатьох засуджує за недотримання християнських правил життя. Серед тих, кого вона засуджує, і її мати. Духовні пошуки П. П. несумісні з її заробітками, а тому вона не в змозі утримувати себе за кордоном. Однак осудливе ставлення до матері не перешкоджає доньці брати в неї гроші. Більше того, П. П. не хвилює, чи справедливе таке становище, коли її мати – жінка пенсійного віку, з вищою освітою – вимушена виконувати чорну роботу по 12 годин на добу, щоб забезпечити “духовні пошуки” доньки.

Читача, мабуть, уже зацікавила інтрига: а в яких стосунках П. П. зі своєю молоденькою подругою? Нічого спільного з гомосексуалізмом тут немає. П. П. вважає себе найправеднішим послідовником Христа, а тому взяла на себе духовне наставництво молодої дівчини. Щодо цієї дівчини вона називає себе матір'ю у святому дусі. Що це за стосунки? Це стосунки, як у павука з мухою. П. П. має багато психологічних дефектів. Вона виростала без батька, під наглядом матері. Доля мами була нещасна через деспотичність власної матері. Мама П. П. була пізньою дитиною, і батьки народили її для того, щоб було кому доглянути їх на старості. Про це вони говорили їй відкрито. Яскравим фактом є те, що її не відпустили вдруге заміж в інше місто і примусили перервати вагітність. Натомість у сім'ї дуже багато говорилося про панське походження, зверхність до всіх інших, простих людей виявлялася у всьому. Із спілкування з П. П. стало зрозуміло, що вона має багато проблем (насамперед дефіцит людяності), але жодної з них не усвідомлює. Вона впевнена в тому, що має право ретранслювати свій досвід і свій світогляд цій юній дівчині під соусом вищої духовності, а насправді компенсує в цих стосунках свою сімейну невлаштованість, і жіночу, і дружню.

Я звернулася саме до цього випадку з практики, оскільки він завдяки достатній кількості достовірного матеріалу для аналізу показує, як жертва трансформується в насильника: людина мала певні передумови, щоб потрапити в деструктивну тоталітарну групу; вона стала залежною від групи, відчула на собі весь комплекс дії психологічного насильства, однак, звільнившись із цієї пастки, вона сама наставляє її для іншої людини.

Отож можемо аргументовано стверджувати, що основною особистісною передумовою культової залежності є відчуття моральної неповноцінності. Ця неповноцінність разом із синдромом набутої беспорядності створює механізм

тиражування таких передумов від покоління до покоління. Проблема полягає в тому, що і самій людині, і її оточенню нездатність витримувати напругу життя може здаватися небажанням і, навпаки, небажання може здаватися нездатністю. Саме в цьому місці ключову роль починає відігравати моральний критерій. У людини може бути недорозвинутий емоційний інтелект унаслідок дитячої емоційної травми, але це можуть бути і емоційна тупість, байдужість, моральна незрілість. Якщо говорити про інфантильність, то тут можна спостерігати і нездатність, і небажання напружуватися, утруднювати своє життя аналізом істинних мотивів поведінки близьких людей, та і своїх власних. Ми визнаємо право людини на власний світогляд. Однак граничною тут може бути позиція: “Я не знаю, бо я не хочу знати, тому що так мені зручніше”. За цією межею – паразитизм і моральна деградація.

Особливої уваги і підтримки потребують *діти, чий батьки залучені до культових організацій*. Їхнє становище можна порівняти хіба що із становищем дітей алкоголіків і наркоманів – та ж емоційна неприступність батьків, те ж відчуття непотрібності. З однією тільки відмінністю: алкоголіки не примушують своїх дітей пити, а культово залежні батьки прагнуть залучити дитину до культової доктрини і діяльності групи.

Далеко не всі батьки, що постраждали від діяльності культів (та й від зради своїх дружин), мають мужність та ще й літературний талант для того, щоб так яскраво показати всю повноту трагедії дітей, чий матері засліплені “дурманним сьайвом” культу. Наводжу текст сповіді повністю.

Сповідь батька. “Позаминулого року мої діти опинилися в біді. Я не стверджуватиму, що життя двох милих і розумних дівчаток до цього було абсолютно безхмарним. Вони завжди гостро потребували материнської ласки, любові, турботи і, безумовно, заслуговували на все це. Але не можна отримати любов від того, у чиєму серці вона не живе. Мати моїх дівчаток декларувала, що поки вони маленькі – вона їм не потрібна, а знадобиться тоді, коли вони виростуть і їм будуть потрібні її гроші!?. Водночас її прагнення до самоствердження поза сім’єю так само межувало з одержимістю. Ця енергійна людина, маніакально переконана в тому, що за гроші можна купити все, набагато комфортніше почувалася в оточенні свити із сторонніх людей, відомих корисливими спонуканами. Як правило, ці люди цілком очевидно маніпулювали нею у своїх інтересах, а спроби рідних “розплющити їй очі” на це нічого, окрім люті, не викликали, що примушувало родичів засумніватися в її психічному здоров’ї.

Але я їй не суддя. Усі ці роки я жив із своїми дівчатками, не на словах переконуючи їх у тому, що вони більш ніж гідні любові, турботи, пошани. І вони мені відповідали тим самим, допомагаючи не збожеволіти від болю за них. Не вдаватимуся в обставини, які все–таки змусили мене піти із сім'ї, але з тих пір я третій рік живу очікуванням щоденних ранкових зустрічей з доньками по дорозі до школи, телефонних дзвінків: “Тату! Приїжджай за нами!”. Я майже перестав бувати у відрядженнях, щоб не позбавляти дітей упевненості, що коли б вони не зателефонували – через 10 хвилин я буду поряд. На всі пропозиції віддати мені дітей я діставав відмови, хоча одного разу моя колишня дружина сама сказала мені, що “це твої діти, і я знаю, що вони все одно підуть до тебе”. І в очікуванні цього мене цілком влаштовувало те, що якийсь час тижнями і навіть місяцями діти жили в мене, і рідкісні дзвінки їхньої матері майже не порушували наш спокій.

Так от, ніколи не буває так погано, щоб не могло бути ще гірше. Спочатку мати спробувала заборонити дітям ночувати в мене – цю спробу ми дружно відбили. Потім в оточенні моїх дітей стали з'являтися все нові і нові люди, які виконували функції нянь, гувернанток, репетиторів, викладачів. Вони проводили свої заняття чомусь саме у вихідні дні, усе більше скорочуючи час нашого спілкування і відпочинку дітей. Хочу зауважити, що у мене розумні діти, які легко, і тоді ще старанно, вчилися, а професійний рівень і людські риси нав'язуваних їм матір'ю “викладачів” викликали серйозні побоювання як у мене, так і у родичів.

І ось весною 2004 року всі почали помічати, що мої звичайно жваві і веселі дівчатка прямо на очах стали згасати, стаючи все більш і більш пригніченими і неговіркими. Вони неохоче відповідали на мої запитання і при цьому ретельно зважували кожне слово. Учителі звертали увагу на те, що в школу дівчатка приходять стомлені, неначе “невиспані”. Та я і сам бачив це, зустрічаючи їх по дорозі до школи, у вихідні дні. “Щось недобре” запідозрили і бабусі дівчаток. При цьому мати явно прагнула перешкоджати спілкуванню дітей з нами. Усі дивувалися, тому що раніше вона з радістю “позбавлялася” від них!

А потім був “трім серед ясного неба” – мати моїх дівчаток у трагічну для сім'ї годину зробила спробу втягти своїх брата і матір у деструктивну тоталітарну організацію. Вербування не вдалося, а через деякий час з оточення матері дівчаток до нас дійшла інформація про вражаючі витонченість методи, якими мати і “служителі церкви”, що оточили її

психологічно, “обробляли” і залякували дівчаток, щоб вони мовчали увесь цей час.

Чи можна уявити собі стан двох дівчаток шести і семи років, на яких група дорослих людей практично цілодобово здійснює жорстокий психологічний тиск, а страх позбавляє їх можливості звернутися до рідних людей не те що по допомогу – навіть за співчуттям? При цьому вони знають, що попереду ще кілька років, протягом яких і батько, і бабусі згідно із законом навряд чи зможуть захистити їх від свавілля людей, що маніпулюють їхньою матір’ю.

Як Ви думаєте, як живеться дітям, які засинають під нестямні “молитви” няньки–сектантки, а сплять під магнітофонні записи “проповідей” Джойс Майер або оскаженілого “пастора” Максимова? Дітям різними способами намагаються прищепити ненависть до бабусі, дядька, батька. Думаю, що ніхто з тих, кого ця біда не торкнулася, не зможе уявити цей жах посправжньому. Так само, як і не зможе уявити увесь той жах безсилля, що охоплює люблячу своїх дітей людину, перед лицем реальної небезпеки нищення їх розуму і душі.

Це був страшний сон, у якому мені приснилося те, що снилося не тільки мені в цій країні. Те, що згідно із законом ні я, ні інші родичі практично не можуть реально захистити дітей від свавілля обдуреної шахраями матері.

Я бачив це і знав, чого не можна робити – не можна сидіти і чекати допомоги. Ніхто не допоможе, навіть якщо схоче. Я намагався створити в дітей розумну несприйнятливність до харизматичного “марення”, в яке намагалися занурити їхню свідомість. Я зберіг їхню здатність бачити брехню. Я зірвав спроби навчити їх ненависті до рідних людей. Зараз мати і сектанти не припиняють своїх спроб узяти під контроль свідомість дітей, роздуваючи в них гординю, жадання слави і грошей, одночасно прищеплюючи їм зневагу до школи, до навчання. Під різними приводами вони намагаються гранично скоротити час їх перебування в шкільному колективі.

І ще чого не можна робити. Не можна мовчати про своє горе. Про нього потрібно чесно розказувати всім, не розраховуючи на допомогу. Відкинувши недоречний сором, потрібно ділитися своїм сумним досвідом, допомагати іншим людям не потрапити в біду. А головне – не можна миритися з торжеством “хамів” і “глобальної системи брехні”.

Як бачимо, цей батько описав повно і яскраво всю гостроту проблеми: і затьмарену свідомість своєї дружини, з якою довелося розлучитися; і жахливий стан дітей; і нелюдські умови їхнього життя; і домашній міні–

концтабір, а головне – цілковиту безпорадність здорової частини родини в її прагненні допомогти дітям. Чесна сповідь батька – велика допомога дослідникам у їхній роботі. Далеко не кожен з нас у час випробувань здатний і має мужність для того, щоб поділитися з іншим своєю бідою.

Я запропонувала тим батькам, які звернулися по допомогу психолога і діти яких опинилися в таких же умовах, оцінити, наскільки точно тут описано їх власну ситуацію. Усього до роботи було залучено 14 респондентів (батьки і бабусі). Відповіді відрізнялися тільки в тій частині, де зазначалася конкретна назва релігійної групи.

У всіх випадках ми спостерігали неадекватне, неприродне ставлення матері до своєї дитини: емоційна недоступність або повна байдужість до стану дитини – як емоційного, так і фізичного; дозвіл з боку матері на “психологічне катування” дитини (порушення режиму сну; харчування; залякування; дії, спрямовані на порушення емоційної та нервової збалансованості). Наслідки таких дій для дитини дошкільного віку – неадекватні емоційні реакції, пригніченість, агресивність, фізіологічні розлади, запори, відсутність апетиту, нічні страхи тощо.

Закритими для дослідниці залишилися долі тих дітей, чії батьки удвох перебувають у деструктивних культурах та солідаризуються з їхніми виховними стратегіями.

Іноді в поле зору психологів потрапляють малюнки таких дітей.

“Людина є духовною настільки, наскільки вона живе внутрішнім світом, наскільки уміє відрізняти приємне від того, що насправді є добре, об’єктивне, прекрасне, істинне, етичне і служить саме цьому, хто вмінє берегти це прекрасне й істинне, а в разі потреби вмирати за нього”.

(І. А. Ільїн)

6. Роль психолога–психотерапевта в подоланні культової психічної залежності

6.1. Здорова духовність і релігійність

Все, що буде написано нижче, може здатися читачеві занадто категоричним, однак ми йдемо на це свідомо, оскільки мова йде про такі

складні феномени, що без категоричності є ризик розмити їх сутність. З другого боку, тут викладена авторська професійна позиція.

Духовна потреба людини як ознака психічної норми. Давно відомо, що індивідуальна психіка не становить якусь замкнуту цілісність, зміст якої є або природженим й успадковується новими поколіннями, або чимось таким, що виникає спонтанно під дією внутрішніх стимулів і спонук. Навпаки, весь зміст психіки індивіда є породженням і віддзеркаленням його взаємодії з навколишнім світом, у т. ч. із соціальним середовищем.

Віра людини в надприродне з цього погляду не відрізняється від інших феноменів свідомості, оскільки формується в процесі соціалізації індивіда внаслідок впливу на нього як соціально-психологічних (виховання в сім'ї, вплив релігійної громади і т. ін.), так й ідеологічних чинників (читання релігійної літератури і т. ін.). До речі, антропологічний принцип Л. Фейєрбаха мав “зовні” історичний характер. Філософ розглядав людину як представника “роду”, але сам “рід” потрактовувався ним як якась постійна “природна” спільність, не залежна від існуючої системи соціальних відносин. Звідси і спроби вивести релігію з абстрактних потреб людини як такої, наприклад з її прагнення “до щастя” (Фейєрбах 1955, с. 204).

М. Аркадьєв вважає, що протягом своєї екзистенційної історії людина зазвичай бачила (в основному не усвідомлюючи цього) принаймні два екстремальні виходи з означеного конфлікту: *перший* – це прагнення повернутися в первинний, тобто дорефлексивний, передсвідомий, так би мовити, “долюдський стан” (для цього використовується наркотичний інструментарій у всіх можливих його формах); *другий* – прагнення проникнути в надсвідому, надлюдську, трансцендентну сферу (при цьому виробляється особливий інструментарій – трансцендування). У своїх граничних формах обидва виходи пов'язані можливістю взаємопереходу. Між цими крайнощами пульсує людська екзистенція. Узяті саме як крайнощі, ці шляхи збігаються, оскільки припускають (у певних межах) самоусунення (самогубство) людини як істоти, наділеної свідомістю–рефлексією (Аркадьєв, РІК). Аркадьєв робить важливий висновок: усе людське буття є наскрізь релігійним, незалежно від того, усвідомлює це, хоче цього конкретна людина, чи ні. Людина і як вид, і як індивідуум завжди перебуває в напруженому пошуку втраченого блаженства. Вона приречена на цей пошук, як і на хрест свого свідомого буття, що є водночас і її трагедією, і ознакою її найвищої гідності. На думку дослідника, однією з тих основних опозицій, з якими постійно мала справу людина протягом своєї культурної

історії, є опозиція “світу трансцендентного” і “світу іманентного”. Це протистояння виглядає як протилежність “верхнього” і “нижнього” світів, світу “мертвих” і світу “живих”, світу духів, богів і світу людей, Вічності і Часу, “Космосу” й “Історії”, світу “сакрального” і світу “профанного” тощо (Аркадьєв, *psylib.kiev.ua*).

Е. Фромм вважає, що потреба людини в системі орієнтації і служінні внутрішньо властива людському існуванню, тому зрозумілі і причини, з яких ця потреба є такою інтенсивною. Людина не вільна, однак, вирішувати, мати чи не мати їй ідеали, але вона вільна вибирати між ідеалами. Сказане про ідеалізм людини так само стосується і її релігійної потреби. Немає жодної людини, яка б не мала релігійної потреби – потреби в системі орієнтації та об’єкті для служіння (Фромм, 1989, с. 160).

Б. Братусь стверджує, що віра – це безперечний психологічний факт, передумова здійснення, необхідна підтримка, умова будь-якої хоч якоюсь мірою складно організованої людської активності. Віра – це не тільки релігійний феномен, як і досі думають виховані атеїзмом психологи. Механізмом, зусиллям віри підтримується й емоційно притягується, приліплюється до серця, відображається *образ*, існування і здійснення якого є, можливо, тільки ймовірним, але який завдяки своїй наочно-почуттєвій представленості у свідомості нереалізоване насправді робить суб’єктивно реальним, відчутним, недосяжне – імовірно досяжним, майбутнє – теперішнім часом, по життю супутнім, таким, що зігриває і веде (Братусь, 1993).

В основі релігійної віри лежить постійне відновлення в собі дороговказного *образу*, що ніколи не може бути до кінця доведеним, як теорема (в даному випадку, як теодицея). Образ цей – нехай це і прозвучить різко – так само об’єктивно вірогідний, і на безліч аргументів “за” знайдеться стільки ж контраргументів “проти”. І знову – міра віри може бути рівною мірі невіри, і потрібно пересилити останню шляхом зусиль, а нерідко і боротьби. Оскільки сенс життя залежить від віри, то втрата її здатна позбавити людину сенсу самого буття. Зрозуміло, існують, і до того ж вельми істотні, відмінності між людиною невіруючою (нерелігійна віра) і людиною віруючою (релігійна віра), але наразі для нас важливо зафіксувати наявність принципово спільної території, єдність психологічної основи самого феномена віри попри можливі досить серйозні відмінності між її формами (Братусь, 1993) А втім, як релігійні, так і наукові надтеорії неможливо

перевірити на істинність. Їх схвалення людиною як основи свого світогляду, що є психологічною передумовою її поведінки, можливе лише в акті релігійної або філософської віри (*Ясперс, 1994*). Відмінність між релігійною і філософською вірою конкретної людини визначається співвідношенням віри і довір'я до певних фрагментів знання. У сумарному підсумку вірознання кожної людини не має чітких меж між першим і другим, що дає їй змогу за допомогою уяви поєднувати різні фрагменти знання в єдиний унікальний світоглядний комплекс.

Релігія і духовність завжди посідали в історії людства, людської цивілізації надзвичайно важливе місце. На думку С. Грофа, якби провідницькі переживання основоположників релігій були всього лише продуктом патології мізку, важко було б пояснити ту глибинну дію, яку вони чинять на людей упродовж багатьох століть, зокрема на архітектуру, живопис, скульптуру і літературу, найкращі зразки яких творилися зазвичай під впливом натхнення (*Гроф, 1996*). В історії людства не було жодної стародавньої або доіндустріальної культури, де б ритуальне і духовне життя не відігравало визначальної ролі. Для того щоб спричинити такий сильний вплив на хід людської історії, релігія, безперечно, повинна відображати глибинні засади людської природи, хоча способи цього віддзеркалення часто видаються вельми сумнівними і мінливими.

У наш час серед численних форм релігійності і безлічі релігійних конфесій простежується ще одна чітка тенденція духовної самореалізації. А. Авілова назвала її “релігійним індивідуалізмом”. Автор так характеризує цю когорту людей: “В основному це люди з вищою освітою, яким за сорок. Кожний з них не тільки перечитав гори книг і знає світовий духовний Олімп не гірше за старогрецьку міфологію, а й принаймні випробував якусь духовну практику, не кажучи про участь у психотренінгах. Найчастіше ре-індивідуал має багаторічний досвід медитації, досягши при цьому фази, коли медитація починає давати плоди. Усупереч традиційним уявленням сучасний ре-індивідуал переконаний, що самостійний духовний пошук може спрямувати його до зустрічі з Богом. Треба сказати, що ре-індивідуали не індивідуалісти, що цікавляться тільки собою. Багато хто з ре-індивідуалів хотів би брати більше активну участь у суспільній дискусії про духовний стан суспільства та відповідних проектах. Ре-індивідуали, по суті, перше покоління самостійних богошукачів, яким ніхто не заважав вийти за межі тієї, що дісталася їм від батьків, конфесії і навіть за межі християнства. Вони не просто щось чули або читали про єдність релігій – вони встановили це

самі. У них незрівнянно більш широкий світогляд, ніж у попередніх поколінь, у їхньому розпорядженні психологічні знання, що допомагають розібратися в собі (що дуже важливо в духовному пошуку), і вони здатні мислити й діяти самостійно. Їм не властиво десь і якимось “тусуватися”, кричати про свої відкриття, калатати у дзвони або лізти із своїми теоріями в телешоу. Вони не критикують церкву і тим більше не борються з нею – їм це просто ні до чого. Така поведінка робить ре-індивідуалів непомітними в суспільстві, хоча їх чисельність може бути не меншою, ніж кількість “воцерковлених віруючих” (Авилова, сайт пси фактор).

З одного боку, мусимо погодитися із Дж. Крішнамурті, який стверджує, що протягом століть людина шукала щось за межами самої себе, за межами матеріального благополуччя, – те, що ми називаємо Істиною, або Богом, або Реальністю, – стан за межами часу, щось непідвладне впливові обставин, думок або людської розбещеності (Кришнамурти, 1991). Не знаходячи це “щось” під сотнями шуканих найменувань, людина культивувала віру, віру в рятівника, ідеал, а віра неминуче породжувала насильство. Першою причиною безладу в нас самих є пошук реальності, обіцяної кимсь іншим. Ми механічно прямуємо за кимсь, хто гарантує нам зручне духовне життя (там само, с. 3). А з іншого боку, людина біологічно приречена конструювати світ, у якому вона живе поруч з іншими. Цей світ стає для неї домінуючою і визначальною реальністю. Її межі встановлені природою, та варто цьому світові виникнути, як він уже чинить на природу зворотний вплив. У діалектиці природи і соціально сконструйованого світу трансформується сам людський організм. У цій діалектиці людина творить реальність і тим самим творить саму себе (там само, с. 5).

Таким чином, окрім трансценденції, релігії притаманна ще одна психологічна функція – задоволення есхатологічної потреби людини в упорядкуванні свого внутрішнього світу. Це може відбуватися гармонійно, а може, однак, протікати сурогатно, деструктивно.

Соціально-психологічні індикатори духовного розвитку. Ознайомлення з випадками як здорової духовної самореалізації людини, так і спотворення її духовного досвіду привели автора цього дослідження до висновку, що основою духовного розвитку є ті явища, які можна описати термінами соціальної психології. Це адекватна самооцінка і адекватний рівень домагань, відповідальність і відповідність, це комплекс рис особистості, що дістали загальну назву “особистісної зрілості”. Стало зрозуміло, що процедури духовного загартування індивідуума, описані в численних працях духовних

практиків, можуть бути дієвими тільки за умов попередньої якісної соціалізації та інкультурації людини.

Дитина народжується з потенціалом людяності, який може актуалізуватися тільки за допомогою людського виховання, введення дитини в специфічний людський світ. Для цього не потрібно нав'язувати дитині релігійну доктрину. Усі релігії світу об'єднують уявлення про вічність душевного життя, існування сенсу в житті, існування вищого за людський розумного порядку. Цього достатньо для соціалізації дитини, формування в неї ціннісного ставлення до себе, свого життя, до землі, на якій вона живе, до інших людей, до свого народу. Потрібно тільки допомогти дитині знайти баланс між даностями цього життя і тим, що може бути змінено.

Розвиток дитини охоплює фізичний, соціальний і духовний аспекти. Усі ці компоненти людського життя важливі, та все ж духовний розвиток є найскладнішим етапом. *Фізичний* розвиток потребує фізичних вправ, *соціальний* розвиток відбувається в шкільному навчанні та спілкуванні, у формуванні знань, умінь і навичок. Основою *духовного* розвитку є здорова емоційно-вольова сфера дитини. Немає здорової емоційно-вольової сфери – немає і здорової духовності.

Можна припустити, що фізичний розвиток і розумове зростання дитини мають бути ініційовані дорослими, то її духовний розвиток повинен будуватися за принципом “попит народжує пропозицію”. Ми не знаємо, з якими запитамі і можливостями прийшла у світ ця дитина. Тільки чуйне ставлення до її запитів може стати запорукою успішного духовного розвитку. Не потрібно боятися, що попит ніколи не настане. Звичка обговорювати з дитиною її інтереси, настрої і проблеми може бути справжнім шляхом до розвитку духовності.

Узагальнивши психологічне значення вправ, що практикуються в різних духовних школах таких як мовчання, стриманість, споглядання, можна дійти висновку, що це засоби впливу на формування душевного життя людини: здатності напружуватися, самостійності, відповідальності, відчуття цілісності і взаємозалежності, істини. Істини не в сенсі правильних знань, а в сенсі здатності сприймати ситуацію такою, якою вона є в даний момент насправді.

Якщо порівняти духовний розвиток із розвитком фізичного тіла, то аналогією духовному розвитку може бути оволодіння цілеспрямованим рухом. Як спортсмен або танцюрист докладает зусиль, щоб оволодіти рухами тіла, так само необхідно докладати зусиль для душевного розвитку. Досягнення спортсменів можна реально побачити, а результати духовної практики

об'єктивно оцінити дуже складно. Результативність такої практики може бути оцінена тільки суб'єктивно. У зв'язку з цим завжди є простір для зловживань і маніпуляцій з боку духовного вчителя і впадання в оману та ілюзії з боку учня.

Процес становлення особистості тісно пов'язаний з процесом навчання і соціалізації. Навчання передбачає пошану, довір'я і слухняність учня щодо вчителя. Тут для учня виникає небезпека розчинитися в особистості вчителя, бажання копіювати його, відмовляючись від свого особистого шляху, тобто небезпека потрапити в психологічну залежність.

Одним з об'єктивних критеріїв духовного розвитку людини може бути рівень і якість її емоційної сфери, тобто її *емоційний інтелект*. Ідеться про здатність до співпереживання, почування сильних, інтенсивних емоцій та отримання з цього потоку максимуму інформації. Важливим атрибутом цього процесу є здатність напружуватися і переносити сильні емоційні напруження.

Суб'єктивним критерієм духовного розвитку може бути совість – те, що є в людині людського, те, чим вона відрізняється від усіх інших живих істот. Людська совість не може не бути вільною і належати комусь іншому. Хоча численні релігійні системи і не проти того, щоб узяти совість під свою опіку, однак не варто на це погоджуватися. Почуття власної гідності і честі є зовнішнім проявом совісті.

Духовні потреби індивідуума – це потреби у приєднанні до вищих проявів людяності: сенсу, любові, істини, гармонії, відданості, цілісності, людської спорідненості. Оскільки це вищі прояви, то і базуються вони на сформованих когнітивних, афективних і поведінкових компонентах особистості. Отже, морально-етична сфера людини є найскладнішим утворенням і формується найдовше, а задоволення духовних потреб вимагає особистісної зрілості.

На кожному етапі життя людина вирішує властиві цьому періодові завдання, які є настільки значущими, що набувають для неї статусу цінності. Наприклад, у юнацькому віці такими завданнями є збагачення інтелекту, досягнення краси тіла та фізичної сили, у зрілому – професійна і соціальна реалізація, у похилому – осягнення вершин мудрості і духовності. Так відбувається поступове зрушення від цінностей фізичного тіла до цінностей духу. Бачимо, що в кожному віці є як своя провідна діяльність, так і своя домінуюча цінність.

Важливо відзначити, що необхідна умова їх зміни – це повна реалізація усіх попередніх видів діяльності і цінностей через задоволення відповідних потреб. Якщо, наприклад, чоловік або жінка отримали недостатньо підтверджень своєї краси і сексуальної привабливості в юнацькому віці, то їх

пошук може затягнутися на довгі роки, а разом з ним марно витратиметься енергія, призначена для вирішення інших, складніших, завдань. (Ціннісна сфера багатьох наших сучасників затримується на цьому етапі формування на довгі роки, слугуючи таким чином поганим прикладом для інших). За сприятливих умов реалізації особистісного потенціалу кожна нова цінність, що відповідає віковій категорії, і пов'язана з нею діяльність сприймаються людиною з радістю і бажанням. Важливо пам'ятати, що особистісна зрілість не корелює прямо з календарним віком: молодий не завжди незрілий, а старий не завжди мудрий.

У більшості випадків передчасна надмірна зосередженість юнака чи дівчини на релігійній доктрині, яка вимагає жорстких обмежень задля формування духовності, з одного боку, обмежує набуття ними життєвого досвіду, а з другого, формує зневажливе ставлення, зарозумілість, гординю, завищену самооцінку через усвідомлення своєї причетності до чогось священного і важливого.

Особистісна зрілість. Особистісна зрілість є передумовою і основою здорової духовності. Ключовий момент дорослішання – усвідомлення того, що люди смертні. Усвідомлення цього приводить до зміни життєвих орієнтирів, що, у свою чергу, змінює основні звички людини. Коли ми починаємо розуміти, що старіння і вмирання – це частина життя, перед нами постає питання, як зустріти старість і смерть свідомо, гідно. Усвідомлення і прийняття часової обмеженості життя сприяє як обмеженню, так і проявам ненасичуваних потреб. Дорослість – це час, коли людина починає жити, думаючи про віддалені наслідки, а не тільки про сьогоднішні радощі.

Один з основних законів буття вимагає від людини жити власним коштом, тобто із свого особистісного потенціалу. Особистісна зрілість – це компетентність у “морально-етичній економіці”, здатність передбачити, чим доведеться розплачуватися за “дармовий сир у мишоловці”. Це здатність визнати поразку і матеріальні збитки. Здатність відрізнити справжні дружні почуття від фальшивої солідарності п'яної компанії. Здатність прислухатися до конструктивної критики і відкинути знущання, замасковане під доброзичливу, дружню пораду. Здатність вибрати свій, не дуже привабливий для інших, однак автентичний для себе, шлях. Здатність відрізнити випробовування, необхідне для особистісного зростання, від самоствердження за рахунок дешевої слави. Урешті-решт, це здатність

прийняти і виконати те, що дійсно належить зробити саме тобі, і не спокушатися на чужі статки і здобутки.

Особистісна зрілість не досягається одноразово і не зберігається пожиттєво. Особистісна зрілість – це визнання того, що душа постійно зобов'язана трудитися, напружуватися. Визнання того, що ні почесні заслуги, ні поважний вік, ні хвороби не звільняють людину від обов'язку бути людиною. Що дітей ми народжуємо для них самих, а не для того, щоб використати їх у майбутньому. Що діти своєю появою дають нам не менш цінний досвід і розвиток душі, ніж наша участь у їхньому вихованні.

Протилежним до особистісної зрілості полюсом є інфантильність, збереження дитячих рис у дорослої людини, яка більш за все виявляється у нездатності відмовити собі у задоволенні тактичних цілей на шкоду стратегічним.

Ще один важливий елемент, який супроводжує дорослішання, – усвідомлення того, що, врешті-решт, інші не можуть знати, що краще для тебе самого; що гарантованого іншими майбутнього не існує, тим більше його не може облаштувати хтось ззовні. Д. О. Леонтьєв пропонує пам'ятати, що все наше життя – це боротьба позитивної життєвої філософії з філософією кітчю, де все дискомфортне, усе, що порушує спокійне, гармонійне світовідчуття, проголошується просто неіснуючим. Він стверджує, що це боротьба за цілісність життя, за те, щоб інсталювати в картину світу, зокрема, і те, що викликає тривогу, дискомфорт, однак є невід'ємною складовою нашого життя. Леонтьєв нагадує формулу Канта: *роби, що належить – і будь що буде*. Завжди є якась щілинка, люфт між реальними результатами і нашими цілями, але наше завдання – приймати цю непередбачуваність і бути готовими скористатися тими можливостями, які виникають (Леонтьєв, 2003).

З погляду трансцендентально–феноменологічної філософії Шлях до Істинної реальності людина може пройти тільки самотужки, тільки доклавши **власних зусиль**. “Тут нікому нічого не належить, – стверджує М. К. Мамардашвілі, – усі повинні самі проходити шлях і самостійно рухатися. У протилежному випадку буде зруйновано все виробництво істини – її онтологічна основа і природа – і пануватиме брехня, що породжується іншими причинами, але вже позалюдська і тотальна, що займає всі точки соціального простору, заповнюючи їх знаками” (Мамардашвілі, 1990, с. 118).

З огляду на все сказане вище, людина має орієнтуватися на ті види діяльності, які вимагають від неї максимальної віддачі сил, максимальних

затрат енергії, – тільки ці види діяльності і можуть стати рушієм людського розвитку, прогресу.

Відмінність між релігійністю і духовністю. Релігія може відігравати важливу роль у нашому духовному становленні, однак вона може спричинюватися і до звуження поглядів та дискримінації. Незалежно від того, чиїми ми є послідовниками – Біблії, Тори, Корану або Вед, слід навчитися розпізнавати єдині істинно духовні корені, що об'єднують усі живі істоти. Розуміння цього розвивається завдяки уважному вивченню всієї доступної нам давньої мудрості. Мабуть, прийшов час поговорити про справді правильну віру, істинну релігію.

Ще сто років назад у середовищі освічених європейців не викликали серйозного осуду розмови про вищу і нижчу раси, ієрархію народів. У наш час це вважається поганим тоном. Те ж саме нині відбувається і з релігією. У доглобалізаційні часи кожний народ вірив по-своєму, і це було для нього істиною. Еволюція життя народу співвідносилася з еволюцією його вірувань. У сучасному глобалізованому світі представники різних народів живуть поряд, а інформація про різні форми релігійного життя вільно циркулює і поширюється.

Важливо пам'ятати, що для людини або групи людей істинним є те, у що вони вірять. Причому йдеться як про суб'єктивні, так і про об'єктивні сторони цього процесу. Можна стверджувати, що існує певна ізоморфність між народом і його релігією. Народ як цілісність має свою проекцію як у колективному підсвідомому, так і в колективному надсвідомому. Архетипи надсвідомого створюють, таким чином, духовність і релігійність народу. Отож питання про істинну або фальшиву релігію сьогодні вичерпало себе.

Існує принципова відмінність між явищем споживання духовних продуктів і явищем духовного осягнення. Справжнім змістом духовної традиції, природно, є рух до істини. Приєднання до релігійної групи з мотивів порятунку або посилення власного впливу є корисливою дією і нічого спільного з духовністю не має. Жодні переваги матеріального або статусного характеру, отримані через приниження власної гідності особистості, не можуть дати очікуваних конструктивних результатів. Духовність – це шлях до істини.

Будь-яка жива духовна традиція містить у собі рефлексію про те, що осягнення істини є найскладнішою з усіх складних задач, які людина може поставити перед собою. Зрозуміло, що сам шлях і життя на цьому шляху вміщують величезну кількість деталей певного змісту, конкретних

суперечностей, небезпек, спокус, спадів, підйомів. Опис цього шляху показує не меншу кількість подробиць, емоцій, міркувань, ніж опис будь-якого життя поза традицією (*Калинаускас, 1994*).

Ієрархічне становище особистості – це рівень відповідальності, який вона спроможна взяти на себе з огляду на свої реальні здібності і можливості задля розв’язання насущних завдань, що постають перед спільнотою. Це рівень особистої відповідальності за долю спільноти, підкріплений реальними можливостями особистості, що дають їй змогу розв’язувати всі нагальні питання і проблеми буття. Еволюційний рівень розвитку не можна ні вкрасти, ні передати, ні, тим більше, купити. Він досягається тільки шляхом особистого розвитку розумної істоти, через просвіту знаннями і реалізацію особистих можливостей.

Усе сказане вище дає підстави стверджувати, що повноцінне духовне функціонування людини спирається на ґрунтовну соціально-психологічну підготовку. Особи, які не розв’язали свої особистісні, соціальні та матеріальні проблеми, не можуть претендувати на роль духовних провідників. Люди, які не оволоділи правилами соціальної гри, не мають права покладати на себе духовне лідерство, оскільки духовні закони набагато складніші. Отже, громадськими, релігійними, суспільно корисними справами можна займатися, коли напрацьовано надлишок душевних ресурсів, а не коли їх бракує.

Поняття духовності не тотожне поняттю релігійності (належності до певної конфесії). Духовний розвиток і духовне лідерство базуються на сформованості попередніх рівнів особистісного розвитку та соціальної зрілості. Якщо духовне лідерство перебирають на себе люди, що мають вади душевного і фізичного розвитку, то це становить небезпеку для пастви через можливі компенсаторні дії, до яких вдаються лідери заради власного самоствердження, усвідомлено чи неусвідомлено.

Отже, кожній людині доводиться розв’язувати проблему ставлення до себе, до найближчого оточення та до світу в цілому з огляду на свої здібності і можливості. Для цього слід постійно співвідносити свої ресурси, свій світогляд, свої потреби з реаліями зовнішнього світу. Відносна рівновага між зовнішнім і внутрішнім робить людину функціональною. Ця рівновага хистка, її відновлення вимагає значних енергетичних витрат. Отож нова інформація про світ може на якийсь час позбавити людину душевної рівноваги.

Процедура впорядкування внутрішнього світу є болісною для людини, оскільки цей процес спрямовується протилежними векторами, як–от: 1) найбільша економія життєвих сил; 2) найбільша відповідність соціальним очікуванням; 3) найбільша відповідність особистим ідеалам. Людині доводиться вирішувати описану в математичних підручниках задачу оптимізації. Упевненість у собі, своїх діях і перспективах супроводжує період, коли “система аксіом” світогляду несуперечлива. Моменти освоєння нового знання, осмислення і переживання суперечностей буття переживаються важко, драматично. У такі моменти людина особливо відкрита для впливів ззовні, отримання сторонньої допомоги. Тут і можуть з’явитися або справжній гуру, або ж зловмисник з лихими намірами насильної індоктринації.

Тож чи існує взагалі Гуру – духовний учитель? Нам видається, що слово “гуру” в наш час набуло амбівалентного смислового навантаження. Коли це слово звучить з вуст лідера психотерапевтичної школи, то його можуть запідозрити в претензіях на авторитаризм. Коли про гуру говорить послідовник якогось філософського вчення, то його сприймають як інфантильну, наївну людину.

На наше переконання, мудрий, відповідальний, особистісно зрілий учитель може існувати в людському співтоваристві. Можна означити критерії оцінювання особистісних рис такої людини. Треба докласти зусиль, щоб зрозуміти, з ким маєш справу, з яких мотивів людина йде на співпрацю з тобою. Але потреба впорядкування внутрішнього світу часом постає настільки гостро, що на аналіз особистісних рис людини, яка обіцяє задовольнити цю потребу, просто бракує і часу, і сил.

А втім, слід пам’ятати, що будь–якій взаємодії на рівні учень–учитель повинно передувати ґрунтовне вивчення професійного рівня, досвіду, етичних і моральних рис учителя. Треба усвідомлювати також, що навчання складатиметься з двох фаз: *перша* – повна довіра до вчителя, його вимог, дій, фахових знань; *друга* – набуття самостійності, незалежності від учителя, усвідомлення меж засвоєного досвіду на тлі власного життя, усвідомлення власної відповідальності за свої вчинки і професійну діяльність.

6.2. Депрограмування. Консультування про вихід

З виникненням у США деструктивних тоталітарних культів для “визволення” “культистів” від психічної залежності почали застосовувати так

зване “*депрограмування*”. Спочатку найчастіше практикувалися фізичне “витягання” культиста з групи (*викрадення культово залежних людей, які організовувалися їхніми родичами або друзями*) і насильницькі методи утримання культиста в місці консультування (*утримання під охороною в ізольованому замкненому приміщенні*). Сам процес консультування і його зміст при депрограмуванні практично нічим не відрізняються від того, що відбувається при консультуванні про “вихід”. Але застосування навіть найпомірніших доз насильства часто все ж призводило до того, що людина, піддана депрограмуванню, зазнавала сильної психологічної травми, від якої, у свою чергу, довго не могла отямитися. Нині прийнято вважати, що депрограмування етично виправдане тільки за однієї умови: коли життя і здоров’ю близької людини, що перебуває в культі, загрожує явна небезпека. У цьому випадку існує і більша ймовірність юридично виправдати таку дію.

З часом значно більшого поширення набуло *консультування про вихід* із стану культової психічної залежності, що є новим видом психологічної допомоги, оскільки і саме явище тотальної психологічної залежності почало усвідомлюватися суспільством як психологічна проблема не так уже й давно. У США і Європі накопичено чималий досвід психологічної допомоги таким потерпілим, однак він теж не є однозначним через складність правового і етичного аспектів проблеми.

Пропонована читачеві інформація і методичні рекомендації щодо цього виду психологічної допомоги базуються на працях М. Лангоуні і С. Хассена (*Ross, Langone, 1988; Хассен, 2003*).

Консультування з метою реформування мислення (*у вузькому значенні слова*) – це інтенсивна інформаційна терапія, спрямована на учасника деструктивного культу. Проводиться групою консультантів із 3–4 осіб за сприяння близьких і родичів безперервно протягом 3–5 діб по 12–16 годин щоденно. Метою такого консультування не є обов’язковий вихід консультованого з культу. Ідеться про відновлення в культиста індивідуального вміння розумно й критично мислити, зміцнення його здатності до вільного волевиявлення, забезпечення його належної поінформованості. Цей процес можна було б точніше означити як консультування про інформацію (або інформування), що дає змогу більш повно й критично оцінити ступінь і засоби впливу даної групи на особу.

Самі автори цього підходу характеризують консультування про вихід як добровільний, інтенсивний, обмежений у часі договірний освітній процес, що надає особливого значення інформуванню членів експлуататорських

маніпулятивних груп, які зазвичай називають культами (Хассен, 2003). Такий процес відрізняється від депрограмування, що дістало широке висвітлення в засобах масової інформації наприкінці 1970–х і у 1980–ті роки. Консультування є добровільним процесом, тоді як останнє звичайно асоціюється з тимчасовим обмеженням культиста.

Консультування з приводу насильства над свідомістю найчастіше відбувається з ініціативи батьків або чоловіка (дружини) члена групи. Порядок організації консультування зазвичай такий. Батьки або чоловік (дружина), стурбовані участю близької людини в культурі, домовляються з консультантом чи “командою” консультантів про зустріч віч–на–віч або про телефонну консультацію “з реформування мислення”. Якщо консультант вважає випадок характерним, а клієнт погоджується на запропоновані умови, вони починають діяти. По–перше, батьки або чоловік (дружина) повинні зібрати інформацію про культове маніпулювання (особливо про те, яке використовує група, що привернула їхню близьку людину) і про моделі спілкування, які можуть зашкодити їхнім відносинам з культистом. У разі потреби вони можуть брати участь у сімейних консультаціях із психотерапевтами або, у деяких випадках, з консультантом “з реформування мислення”. Після цього консультант і клієнт ухвалюють рішення про те, як найбільш ефективніше можна схилити культиста до спілкування з консультантом “з реформування мислення”.

Сім’я представляє консультанта із психологічного насильства культистові. Психотерапевт звичайно намагається висвітлити участь у культурі як сімейну проблему, як воно і є насправді. Консультант “з реформування мислення” пропонує культистові ознайомитися (переглянути, прочитати, прослухати) з інформацією, яка може допомогти йому і його сім’ї краще зрозуміти й справитися зі своїми проблемами. Якщо культист погоджується (що і трапляється в більшості випадків), консультант “з реформування мислення” відводить один або декілька днів для обговорення культурів і психологічного маніпулювання, проводячи огляд письмових матеріалів, переглядаючи й аналізуючи відеофільми та обговорюючи значення цієї інформації для культиста і його сім’ї. Консультант “з реформування мислення”, хоч і не приховує своїх поглядів щодо культурів, однак уникає тиску на культиста, маніпулювання ним, коли той вирішує, як реагувати на ту чи іншу інформацію.

Консультант “з реформування мислення” поважає остаточне рішення культиста, чи полягає воно в тому, щоб залишитися в групі, чи в тому, щоб

піти. Якщо культист покидає групу, консультант повинен забезпечити його інформацією про те, як продовжити освітній процес, початий під час консультування “про реформування мислення”, і де отримати допомогу, щоб справитися з посткультовими проблемами. Більшість консультантів “з реформування мислення” вважають, що коли культист дає їм достатньо часу для надання відповідної інформації (звичайно близько трьох днів), людина приймає рішення про вихід з культу приблизно в 90% випадків. Якщо культист відмовляє консультантам у достатній кількості часу, але ознайомлюється з їхньою інформацією хоч частково, то, за неофіційними оцінками, близько 60% учасників культу вирішують, урешті–решт, покинути групу. Проте не існує стовідсотково надійного способу передбачити наперед, чи дасть конкретний культист достатньо часу консультантові, а якщо і дасть, то чи буде він серед тих 90%, які підуть, чи серед тих 10%, які залишаться в групі.

Хоча й існують різні підходи до консультування про “вихід”, усі вони відповідають потребам сім’ї, потерпілого її члена і прагнуть допомогти культистам, забезпечуючи їх інформацією, про яку ті не знають. Підхід, запропонований Дж. Джіамбалво, можна назвати “зосередженим на інформації консультуванням про вихід”. У цілому він подібний до інших існуючих підходів, але, проте, відрізняється від підходу, зосередженого на процесі консультування про вихід, або від того, що С. Хассен називає “стратегічною терапією дії”, а також від підходів, які висувають на перший план певні теологічні моменти, перш за все те чи інше релігійне перетворення. Основна відмінність перших двох підходів полягає в тому, що Хассен (здається, єдиний з провідних фахівців з exit counseling, що приїжджав 1992 року до Росії зі своїм семінаром, а 2004 – і в Україну) допускає більш активну й цілеспрямовану роль консультанта в підведенні клієнта до виходу з культу, у т. ч. і за рахунок деяких технічних прийомів.

Консультування про “вихід” не ставить за мету такі глибокі зміни. Воно тільки забезпечує інформацією, яка стає каталізатором змін, “будить” культистів, котрі пізніше вже самі здатні зробити істинний вибір, що має виходити швидше зсередини, ніж із зовні. Захоплення різними психотехніками в консультуванні про “вихід” може, врешті–решт, ускладнити для культистів визначення того, чи був вибір, зроблений ними під час консультування про “вихід”, дійсно їхнім вибором, а не консультанта.

Специфіка роботи під час консультування про “вихід” пов’язана з тим, що клієнт, який належить до деструктивної групи, не усвідомлює свого

істинного стану. У нього складається враження, що належність до групи – його добровільний вибір. Він не усвідомлює потреби в психологічній та інформаційній допомозі.

Вважаємо за доцільне узагальнити *особливості консультування з реформування мислення*. Це зокрема такі: значна роль попереднього збору інформації; активна участь сім'ї і близьких (але не сімейна терапія!); “командна робота” консультантів; тривалість та інтенсивність спілкування з консультантами; надання інформації як єдина мета консультування, тобто тільки інформування – і жодної психотехніки; участь колишніх культистів. Узагальнюючи розглянуті положення, спробуймо в цілому з'ясувати зміст етичних стандартів для консультантів з реформування мислення. Зауважимо, що реформування мислення звичайно пов'язується з культурами, але це може бути й результат впливу інших організацій деструктивного характеру – політичних, економічних, психологічних. Під деструктивними організаціями слід розуміти такі, які задля досягнення своєї корпоративної мети вдаються до таких заборонених прийомів, як вербування, введення в оману, психологічний та/або фізичний тиск на своїх адептів, експлуатація їхніх людських слабкостей і життєвого потенціалу, маніпулювання їхньою поведінкою.

Свого часу перші консультанти з реформування мислення розробили й підписали етичні стандарти даної професії, згідно з якими консультація є формою добровільних відносин між професійним помічником та індивідом, сімейством, групою, або соціальною одиницею, що потребують психологічної допомоги. Завдання консультанта при цьому – забезпечити клієнта(ів) інформацією, яка б дала змогу більш ясно визначати й вирішувати проблему, з якої вони потребували консультації. Консультація з реформування мислення – це надання інформації про принципи й практичне застосування реформування мислення. Це інформування виконується законним способом і відповідає етичним стандартам.

Консультант з реформування мислення – це людина, яка проводить такі консультації і добровільно погоджується дотримуватися встановлених етичних стандартів.

Слушним у цьому контексті, як на наш погляд, видається розгляд “етичного” кодексу консультантів з виходу (за матеріалами Є. Волкова). Як етичний кодекс, цей документ встановлює принципи, що визначають етичність поведінки тих, хто його підписав (Волков Е. Н., 1997)

Хоча наведений нижче кодекс і було з огляду на потребу розв'язання такої складної і тонкої з етичного погляду проблеми, як консультування про “вихід”, його положення цілком і повністю придатні для психологічної консультації і з будь-якої іншої теми.

У першому розділі кодексу йдеться про *професійну відповідальність консультантів*.

Кожний консультант, поставивши індивідуальний підпис, повинен дбати про розвиток професії, постійно докладаючи зусиль для поліпшення професійних дій, навчання, послуг і досліджень. Професійне зростання триває протягом усієї кар'єри консультанта і виявляється в розширенні набору критеріїв, що визначають порядок його функціонування у відносинах допомоги.

Щоб гарантувати надання компетентної послуги, консультанти, що підписалися, визнають потребу в постійному пошуку інформації.

Кожний консультант, що підписався, зобов'язується дбати про професійне зростання, яке передбачає активну участь у зустрічах колег-консультантів, а також у дослідженнях і програмах громадської освіти.

Консультанти, що підписалися, згодні присвячувати частину свого часу роботі, яка має стосунок до їхніх інтересів, невелику грошову винагороду або безплатно.

У другому розділі розглядається *відповідальність консультантів перед клієнтами*. Цей розділ присвячений регламентації дій і процедур, до яких вдаються консультанти в ході індивідуального та/або групового спілкування при консультуванні.

Термін “клієнт” тут визначено так: це особа (*декілька осіб*), що звертається до консультанта як керівника або джерела інформації з метою надання допомоги (*іншому*) індивідові, залученому в культові відносини. Якщо клієнт вирішує застосувати втручання, щоб допомогти залученій людині переоцінити його або її зобов'язання перед групою, тобто практикується реформування мислення, то залучена людина стає первинним “клієнтом”, коли таке втручання починається.

Подаємо до вашої уваги *загальні стандарти відносин при консультуванні*:

Першочерговий обов'язок консультанта, що підписався, полягає в тому, щоб поважати неповторність особистості й сприяти благополуччю клієнта(ів), незалежно від того, чи надається допомога клієнтові(ам) індивідуально, чи в групі.

Працюючи з клієнтами, консультант, що підписався, повинен уникати дискримінації за расовою ознакою, релігією, статтю, політичними переконаннями, соціальним або економічним статусом чи вибраним способом життя.

Якщо консультант, що підписався, не може з якихось причин запропонувати власні послуги, він має надати, по можливості, відповідні переадресації.

Консультант, що підписався, не може використовувати свої консультантські відносини для особистих потреб або інших – релігійних, політичних чи ділових – інтересів.

Консультант, що підписався, не має права застосовувати методи або техніки типу нейролінгвістичного програмування, гіпнозу або еріксонівського гіпнозу чи інші методи, подібні до тих, що використовуються культовими групами, без згоди клієнта, який дістав щодо цього вичерпну інформацію.

Консультанти, що підписалися, усвідомлюють межі своєї компетентності і надають тільки ті послуги, для яких достатньо підготовлені навчанням або досвідом. Консультанти беруться за справу тільки в тому випадку, коли мають для цього достатній кваліфікаційний рівень.

У відносинах консультування повинно заохочуватися і культивуватися самовизначення клієнта. Консультант, що підписався, повинен послідовно підтримувати цю роль і не намагатися стати для клієнта особою, що ухвалює за нього рішення або створює в ньому майбутню залежність від консультанта.

6.3. Консультування рідних та близьких осіб, що попали в культову залежність

До психологів, на “телефони довіри” частіше за все звертаються родичі культових залежних в той момент, коли всі спроби ввійти в контакт зі своїм рідним, що долучився до культової групи, не дали результатів, а стосунки вже зіпсовані. Родичі культистів є потерпілими, тому що вони переживають розрив сімейних стосунків, почуття зради з боку своїх близьких, емоційну травму. Частіше всього вони налаштовані звинувачувати і того, хто потрапив у залежність, і саму організацію. Однак своєї свідомої чи не свідомої провини вони не відчують і не бажають її визнавати. Автор цих рядків розробила спеціальну методику консультування під назвою “Подієвий

аналіз”, який виступає тут одним із основних засобів консультування сім’ї культового залежного. Застосувавши до консультування подієвий аналіз можна допомогти родичам культиста усвідомити цілісність, взаємозалежність сім’ї та наслідки порушень етичних стандартів спілкування.

Розглянемо основні положення подієвого аналізу. Людина, як відомо, народжується на світ з певним потенціалом життєвих сил, розумом і волею. Подальший її розвиток відбувається у спільноті людей, у моральному континуумі, де разом із фізичними діють духовні, космічні закони буття. Закладений природою особистий енергетичний потенціал прагне реалізації. І кожен досягає цього залежно від умов, що склалися в реальному житті, для особистісного розвитку. Розглянемо спочатку ті, що сприяють нормальному ходу реалізації життєвих потенцій. По–перше, для цього потрібне відповідне виховання. Не вдаючись у деталі, зупинимось на його стратегічних напрямках.

Життя у сім’ї повинно давати дитині відчуття психологічної захищеності від утиску почуття власної гідності, усвідомлення самоцінності. Чільне місце тут посідає батьківська любов у поєднанні з розумінням того, що дитина – це окрема самостійна особистість, у котрої попереду життя, реалізація якого не обов’язково пов’язана із завданнями та цілями батьків.

Важливо також, щоб соціальні умови сприяли формуванню рівня домагань, адекватного особистісному потенціалу.

Передумовою повноцінного людського буття є також сформованість системи цінностей відповідно до національних і загальнолюдських. Таке посилення вимагає короткого коментарію. Людина на кожному етапі життя розв’язує притаманні цьому періодові завдання, які є настільки значущими, що набувають статусу цінності для неї. Для прикладу, в юнацькому віці такими є інтелект, краса тіла та фізична сила, у зрілому – професійна й соціальна реалізація, в похилому – мудрість і духовність. Так відбувається поступовий рух від цінностей фізичного тіла до цінностей духу. Можна сказати, що для кожного віку існують як провідна діяльність, так і домінуюча цінність. Важливо зазначити, що необхідною умовою їх зміни є повна реалізація попередніх діяльності і цінностей через задоволення відповідних потреб. Якщо, наприклад, чоловік чи жінка не дістали підтверджень своєї краси й сексуальної привабливості в юнацькому віці, то їх пошук може затягнутися на довгі роки, а разом з ним марно витратиметься енергія, призначена для вирішення інших, більш складних завдань. За сприятливих умов реалізації особистісного потенціалу кожна нова, що відповідає віковій

категорії, цінність і пов'язана з нею діяльність сприймаються людиною з радістю і бажанням.

Сприятливі умови мають бути доповнені активністю самої людини. Для досягнення соціального успіху та духовного зростання вона мусить докладати максимальних зусиль, оскільки висока моральність сьогодні – це не предмет дискусій священників та аристократів, а необхідний атрибут нормального життя, здоров'я та повноцінного буття людини. Аналізуючи сучасне життя в інформаційному суспільстві, що характеризується надзвичайною взаємозалежністю, ми дійшли висновку, що сьогодні людство більше, ніж колись в його історії, залежить від моральних виборів окремих людей. Прояви міжнародного тероризму можуть бути підтвердженням цього.

Таким чином, можна сказати, що умови нормального ходу реалізації людського життя – це моральне (*відповідальне*) ставлення дорослих до дитини плюс моральність самої особистості. Порушення сприятливих умов розвитку особистості призводить до виникнення різноманітних стійких невротичних утворень у психіці людини, які називають комплексами. Реалії життя примушують нас констатувати такий факт: хід розвитку та реалізації особистості дуже часто ускладнюється на різних його етапах через інфантильність старших за віком та соціальним статусом людей, які через родинні чи службові обов'язки впливають на особистість дитини. Іншими словами, дорослі використовують недоторканий запас душевних сил слабших і молодших для особистого самоствердження, що є патогенним для дитини.

Природа працює на людину автоматично (*без зусиль з її боку*) тільки на стадії фізіологічного розвитку. Соціальне й духовне мають інше походження і автоматично не працюють. Соціальні успіхи й духовне зростання залежать тільки від усвідомлених вчинків та моральних виборів людини. Мабуть, загальна мета існування людства полягає у трансформації людського духу та одухотворенні простору, яким оточене життя людини. Кожен іде до неї своїм власним шляхом. Особистісне зростання досягається за умови, що вибір є моральним і добровільним.

Зважаючи на сказане і абстрагуючись від багатьох деталей, життя людини схематично можна уявити як сходження до вершини. У кожного своя вершина, і далеко не всі розуміють, що потрібно робити новий крок, долаючи інертність та ригідність. Щодо руху вперед, є два варіанти: або людина рухається вперед, вирішуючи своє індивідуальне завдання і залишаючись при цьому здоровою та натхненною, або під впливом шкідливих соціальних

стереотипів та ірраціональних вірувань зупиняється, не докладає зусиль до подолання нової сходинки буття і таким чином потрапляє в порочне коло неврозів, комплексів, патологізує власне життя й життя своїх близьких. В сучасних умовах в такі моменти виникає небезпека потрапляння в залежність.

Таким чином, кожна подія в житті людини, поряд із побутовим та соціальним значенням, має свій сенс і з огляду на цілісність її життя.

Подія, яка викликала у клієнта тривогу чи розгубленість і стала причиною його звернення до психолога, може бути результатом низки хибних кроків (*зазвичай уникання вибору*), а може бути сигналом до початку нового етапу розвитку людини.

Складність реалізації цього підходу полягає в тому, що кожна людина має свій індивідуальний код читання значень подій її життя. Однакові обставини життя у різних людей мають різні індивідуальні значення, тому психолог–консультант завжди перебуває на межі об'єктивних і суб'єктивних критеріїв істинності своєї роботи. Успіх у здійсненні подієвого аналізу залежить від майстерності психолога–консультанта, його професійної інтуїції та гостроти мислення.

Реалізація подієвого аналізу спирається на усвідомлення психологом та опрацювання з клієнтом таких трьох вихідних принципів:

творча реалізація життєвого потенціалу людини є основною передумовою її фізичного здоров'я та психологічного благополуччя.*Хоча поширене таке ірраціональне вірування: творчість притаманна тільки людям творчих професій та видатним особистостям. У звичайному житті для неї місця немає;*

етичні закони діють так само жорстко й неухильно, як і закони фізики.

Порушення їх – це частіше за все узурпація права вибору інших людей через бажання власного гарантованого майбутнього.*Хоча поширене таке ірраціональне вірування: якщо ніхто не знає про поганий вчинок, то і наслідків не буде. Все треба тримати під власним контролем;*

сліпе, некритичне наслідування соціальних стереотипів, норм і правил приводить людину до небажаних подій у її житті. Вона зраджує саму себе.*Хоча поширене таке ірраціональне вірування: треба в житті все робити правильно. Існують люди, які знають як треба жити. Дотримання “залізних” принципів убезпечує від життєвих негараздів.*

У випадках психологічної допомоги батькам культових залежних важливо допомогти пригадати ті події, які пов'язані з їх зловживанням батьківською владою та батьківськими обов'язками, можливо, не усвідомленим і продиктованим бажанням кращого майбутнього для їх дитини. Це допоможе налагодити контакт з культовим залежним і відновити стосунки в сім'ї. Практика надання психологічної допомоги показує, що відрив молоді людини від батьківської сім'ї пов'язаний з численними непорозуміннями в середині сім'ї. Інший, сумний висновок, полягає у наступному: культова залежність – це проблема сім'ї. Ніхто сторонній, на жаль, не в змозі допомогти. Якщо батьки мають ресурс і волю для визволення дитини з душевного рабства, то вони це роблять, а якщо ні, то виручати нікому. Однак вірним виявилось і протилежне. Саме в неадекватних сімейних стратегіях виховання приховується причина такої трагедії. Тож сімейна психотерапія необхідна батькам в таких ситуаціях.

Залучення психолога до подолання культової залежності є і залишається проблемним питанням, оскільки людина, яка є жертвою деструктивного контролю свідомості, не усвідомлює своїх проблем. Батьки, діти, чоловіки та дружини відчують себе потерпілими, але їх заяви до уваги не беруться, оскільки залучені до культу зазвичай є повнолітніми людьми. Представники деструктивних організацій вправно маніпулюють поняттями демократії, свободи вибору та правом на релігійну свободу. Серед батьків, що звертаються за допомогою психолога нерідко зустрічаються і такі, які прагнуть закріпачення та експлуатації власних дітей.

Тому велике практичне значення має подальша розробка процедур експертиз психологічного насильства для надання допомоги сім'ям, що постраждали від діяльності деструктивних тоталітарних організацій.

6.4. Психологічна допомога людям, що пережили психологічне насильство в культурі

Особливості психотерапії жертв культів. Найскладнішою в палітрі описаних вище соціально-психологічних проблем є надання психологічної та психотерапевтичної допомоги людям, які вийшли з тоталітарних культових груп. Таким людям дуже важко самотійно вгамувати той душевний біль, який їм завдали в групі.

Психологічне насильство, яке зазнає людина в деструктивних тоталітарних організаціях, спрямоване на дезорганізацію її психічного та

духовного світу з метою підкорення та експлуатації. Відбувається маніпуляція, а потім і руйнація вищих цінностей людини. Руйнується довіра до інших та довіра до себе. Людина відчуває синдром хронічної втоми, почуття зради і туги, переживає втрату сенсу життя і почуття провини. А головне – невгамовний душевний біль... Людині важко змиритися з тим, що вона присвячувала найвищі пориви своєї душі, йшла на великі жертви в своєму житті заради пири та жадібності лідерів групи.

Колишні члени культу іноді надзвичайно чутливі до невербальних сигналів, таких, як мова тіла, інтонація голосу і мовчання, і схильні до надпильності відносно будь-яких знаків гніву або неприйняття з боку терапевта. Л. Гольдберг нагадує нам про три важливі міркування з цього приводу:

колишній член культу може боятися стати об'єктом контролю і маніпулювання терапевта, що природно після культового досвіду і не є прикладом параноїдального мислення;

колишній член культу в процесі терапії має бути учасником команди рівних при докладно з'ясованих межах;

терапевт повинен ясно сказати, що має людські обмеження, не володіє ніякими чарівними силами і може робити помилки (*Гольдберг, 1991*).

У деяких клієнтів – колишніх членів культу – можуть бути якісь чарівні очікування швидкого зцілення в процесі терапії. Вони іноді переживають нетерпіння через повільність свого “прогресу”. Очікування “магічної кулі” або негайного відновлення нормального життя нереалістичне, особливо, якщо вони переживали інтенсивне і довготривале психологічне насильство. Водночас терапевтам слід вживати заходів проти надмірного розтягання термінів терапії. (*Goldberg, “Guidelines for Therapists”, 1991*).

Інший психотерапевт Гальперін зосередився на вивченні складних випадків і запропонував підходи в роботі з культистами, що вимагають госпіталізації:

Обережна оцінка статусу індивідуума до приєднання. Участь в культурі може прискорити короткочасну психотичну реакцію. Вона може також бути симптомом серйозної патології і хронічної хвороби, що лежить в її основі. Навіть у здорових в інших стосунках людей короткочасна психотична реакція може бути напрочуд тяжкою, коли пацієнт демонструє збуджену, підозрілу і нерозумну поведінку. Проте госпіталізація, що занурює індивідуума в структуроване і захищене середовище без подальшого

контакту із членами культової групи, є зазвичай успішною в плані припинення короткої психотичної реакції.

Лікування індивідуума з проблематичною історією до участі в культурі часто буває тривалим та складним. Можуть знадобитися стабілізатори настрою, транквілізатори та нейролептики.

Догляд за тими, хто пройшов курс лікування у спеціальних реабілітаційних центрах для колишніх окултистів, може бути надзвичайно корисним. У більшості випадків турбота про тих, що виписалися з лікарні, має включати консультування про вихід, психотерапію, сімейну терапію і фармакотерапію (*David Halperin, 1991*).

Він також відзначає, що іноді доречно включити консультування про вихід як складову частину стаціонарного лікування, причому команда консультування по виходу навчає також і лікарський персонал щодо фактів і потенційних наслідків участі в культурі (*David Halperin, "Guidelines for Psychiatric Hospitalization of Ex-Cultists", in Recovery from Cults, ed. Langone, c. 263–274. 1991*)

Дж. Лаліч у своїй праці "Полонені серця, полонені уми" наголошує, що лікування колишнього члена культу могло б відбуватися за наступними етапами:

- освітня програма для забезпечення розуміння контролю свідомості і культового досвіду;
- консультування з коректування труднощів у стосунках з оточенням та кар'єрі;
- лікування посттравматичних ускладнень;
- лікування психологічних та емоційних розладів, що існували раніше;
- медикаментозне лікування для симптоматичного полегшення психологічних та емоційних розладів.

Важливою передумовою ефективної психотерапії є здатність клієнта бачити вербувальні методи тих, що вводять в оману, розуміти використання реформування свідомості і маніпулювання, здатність розвіяти магічне мислення групи. Здібність клієнта до всього цього можна інколи активізувати шляхом занять консультуванням по виходу, або в організованому семінарі з іншими екс-членами, або через приватну консультацію з консультантом по виходу. Навіть якщо терапевт добре знайомий з даним культом, для клієнта може бути корисніше брати участь в заняттях консультування по виходу або використовувати внутрішні послуги центру реабілітації. Психологічна

допомога екс–членам культів вимагає консолідованої роботи різних спеціалістів.

У ході психотерапії клініцист знаходиться у важливій позиції людини, що нормалізує втрату орієнтації екс–члена, емоційні ускладнення, особистісні проблеми і когнітивні порушення, допомагаючи йому розглядати ці ознаки швидше як результат скоординованої програми реформування мислення, ніж як ознаки психопатології. Оскільки колишні члени культу особливо вразливі відносно осіб, що володіють авторитетом або владою, позиція клініциста може або прискорювати зцілення, або шляхом патологізації симптомів збільшувати дискомфорт екс–члена культу і, можливо, породжувати ятрогенну шкоду.

Клініцист може бути особливо корисний для екс–члена культу в об’єктивному дослідженні його специфічної вразливості, можливо, що існувала до вербування, а також тактики вербування, що експлуатувало цю вразливість. Це допоможе зменшувати відчуття провини і сорому в процесі усвідомлення розуміння і самосприймання. Терапевт може надати колишньому членові культу допомогу в опрацьовуванні наступних головних проблем адаптації: емоційна непостійність, дисоціативні симптоми; депресія; самотність; провинна, нерішучість; труднощі спілкування; боязнь відплати (духовної або фізичної); духовна, філософська або ідеологічна порожнеча; конфлікти з сім’єю (*Langone, “Assessment and Treatment, 1991*).

М. Тобіас і Дж. Лаліч також зазначають що клініцист повинен займати в терапевтичному процесі активну позицію. Можливо, нормальні думки і почуття клієнта багато років отримували інше тлумачення та/або пригнічувалися групою. Колишній член культу в ході терапії потребує активного зворотного зв’язку з терапевтом, щоб допомогти розгадати поступово внесені культом викривлення переконань та їх залишки. Клініцист повинен підтримувати здатність клієнта оцінити наслідки заново отриманої свободи, перевірки дійсності і виправлення когнітивних порушень (*Тобіас, Лаліч, 2000*).

На нашу думку, найбільш адекватні підходи до психологічної допомоги жертвам насильства напрацьовані в *екзистенційній психотерапії*.

Розглянемо основні принципи, що використовуються для здійснення психологічної допомоги людям, які вийшли з деструктивних культових груп, та основні положення екзистенційного підходу в індивідуальному психологічному консультуванні.

Кожна людина бачить світ по-своєму, відображаючи власну суб'єктивність. Розуміння цієї суб'єктивності, індивідуально унікальним чином забарвлюючи самосприйняття та світобачення, вимагає вивчення природи суб'єктивних переживань, процесів і механізмів, що лежать в основі людських упереджень, ірраціональних дій та вірувань. Розв'язанню окреслених проблем присвячені праці вчених, що працюють в межах екзистенційно-гуманістичного напрямку в психології.

Біля витоків формування екзистенційно-гуманістичного підходу стояло багато видатних психологів, серед яких В. Джеймс, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл, Р. Мей, Д. Б'юджентал.

В. Джеймс, обґрунтовуючи принципи психології, представив один з найблискучіших феноменологічних описів людської самості. Він меншою мірою цікавився питаннями індивідуальної своєрідності людської самості, віддаючи основну увагу універсальним аспектам свідомості, які становлять його номотетичний аспект.

На думку Джеймса, свідомість уподібнюється безперервному потоку, в якому кожний елемент зчеплений зі всіма іншими елементами і, одночасно, відокремлений від них. Він виділяє чотири властивості свідомості:

кожний “стан” свідомості прагне бути частиною індивідуальної свідомості;
у кожній індивідуальній свідомості стани постійно змінюються;
кожна індивідуальна свідомість відчувається як безперервна.

свідомість, як безперервний потік, зацікавлена в деяких частинах самої себе, а в інших ні, і весь час вона або приймає або відкидає ті або інші частини, – одним словом, вибирає серед них (*Джеймс, 1991, с. 115*).

Обґрунтувавши суб'єктивність індивідуальної свідомості, Джеймс стверджує, що кожний об'єкт, який проходить перед свідомістю, завжди має ореол, утворений відносинами, що оточують образ (*Джеймс, РІК, с. 126*).

Г. Олпорт (*Allport G., 1937*) першим підкреслив унікальність кожної особистості, зумовлену інтегрованими патернами, що відрізняють кожну людину від іншої. Формулюючи ідею “функціональної автономії”, він пов'язує автономність людських мотивів з рівнем зрілості. У Олпорта людські мотиви завжди сучасні, тобто моментальні, як і у Джеймса. “Те, що спонукає, повинно спонукати в даний момент. Характер мотивів радикально змінюється з моменту народження до зрілості, що дає підстави говорити про те, що мотиви дорослого витісняють мотиви новонародженого” (*Джеймс, РІК, с. 545*).

Олпорт постійно підкреслював центральність категорії самості для розгляду особистості. Для фіксації специфічності людської самості, як соціальної, він ввів спеціальне поняття – “*proprium*” як підставу послідовності, що характеризується атитюдами, метою і цінностями. Цей *proprium* не є апріорним, а розвивається в часі, надаючи почуття самоідентичності, самооцінки і образу самого себе. У своїх міркуваннях Олпорт концентрується на поточних переживаннях людини, її феноменологічній самості і умовах адаптації. Характерним для нього є холістичний погляд на особистість як інтегровану і біосоціальну істоту.

Мотиви стають незалежними від своїх коренів (функціональна автономія).

Розвиток *proprium* або самості характеризується: тілесними відчуттями; самоідентичністю; образом самого себе; самооцінкою.

Унікальні, інтегровані патерни адаптації відзначають особистість як цілісність.

Один з найавторитетніших авторів цього напрямку І. Ялом (*Yalom, 1989*) виділяє чотири основні вузли екзистенційних проблем, шляхи рішення яких вивчає екзистенційна психологія. Це:

- проблеми часу, життя і смерті;
- проблеми свободи, відповідальності і вибору;
- проблеми спілкування, любові і самотності;
- проблеми сенсу і безглуздя існування.

Акцентування уваги на суб’єктивних переживаннях і сприйняттях індивіда, його самості, заклали фундамент для гуманістичного підходу до розгляду людини.

Виходячи з постулату про позитивну природу людини, Маслоу підкреслює, що будь-яка людина частково є своїм власним продуктом, проєктуючи і “роблячи” себе (*Maslow, 1976, p. 308*).

Ключові риси даної орієнтації якнайповніше виражені американським послідовником екзистенційної психології Р. Меєм. Екзистенціалісти припускають, що ми з неминучістю стаємо зодчими власного життя і що кожна людина є:

- вибираючим агентом, нездатним уникнути виборів протягом свого життя;
- вільним агентом, який вільно встановлює свою життєву мету;
- відповідальним агентом, який особисто відповідає за свій життєвий вибір.

Наше існування в житті дане нам, але наше єство полягає в тому, що ми робимо в своєму житті, з яким значенням і відповідальністю конструюємо

його (Мэй, 1994, с. 237). Активність людини в побудові себе самої виявляється не в сліпому реагуванні на зовнішні і внутрішні стимули, а в активному пошуку значень життя, усвідомленні своїх можливостей і самообмежень, прагненні до самовизначення і автентичності.

Нарешті, розуміння того, що означає буття, вимагає визначення того, що означає небуття, відчуження, безглуздя, а так само неминучість смерті. Саме усвідомлення неминучості переходу в небуття, долі й викликає екзистенційну тривогу. “Протиотрутою” цієї тривози є прагнення до осмисленого, відповідального життя, постійно супроводжуване збагаченням уявлень про власний потенціал, нескінченність вибору і особистісного зростання.

Найбільш яскраво ці ідеї представлені в роботах відомого психолога і психотерапевта К. Роджерса. В своїй “теорії особистості” Роджерс проголошує унікальність, суб’єктивність переживань особи. Він вважає, що спосіб сприйняття і інтерпретації подій власного життя детермінує поведінку людини. Реальним для індивіда є те, що існує в межах внутрішньої системи координат людини або суб’єктивного світу, що включає все, усвідомлюване в будь-який даний момент часу. Кожна людина мешкає в своєму суб’єктивному світі і навіть так званий “об’єктивний світ науки” так само є продуктом суб’єктивного сприймання, мети і виборів. Оскільки ніхто інший, як би старанно він не намагався, не може визначити внутрішню компетенцію людини. Ніхто інший не може бути більше обізнаний в тому, ніж є сприймана реальність для конкретної людини. Лише в тому випадку, якщо людина втратила віру в себе і повністю підкорилася іншим, можна говорити про наперед заданість її сприйняття і інтерпретацій, її несвободу, але навіть ця несвобода буде все одно відмінною від її інтерпретації будь-яким зовнішнім спостерігачем. Іншими словами, кожна людина є якнайкращим експертом відносно самої себе і володіє якнайповнішою інформацією про саму себе.

На думку Роджерса, “поведінка є цілеспрямованою спробою організму задовольнити свої потреби, що переживаються в рамках сприйманого поля” (Rogers, 1969, р. 1–24). У цьому твердженні підкреслюється, що те як людина розглядає й інтерпретує події, детермінує і її реакції на них.

Роджерс розрізняє дві системи – самості (Я–концепція) і організм. Вони можуть знаходитися як в опозиції один до одного, так і в гармонії. У разі неконгруентних відносин формується погана пристосованість до оточення, що виявляється в ригідності організації самості, втраті контакту з актуальними переживаннями організму і відчуття напруженості.

Сприйняття людини характеризується вибірковістю: ми намагаємося сприймати і переживати оточуюче відповідно до особливостей Я–концепції, яка служить своєрідною системою координат для оцінки і моніторингу станів організму. Переживання, несумісні з самістю, можуть сприйматися як загрозові, і чим більшою є ця загроза, тим більш стійкою і захисною стає структура самості в спробах захистити саму себе. Водночас Я–концепція стає менш конгруентною стосовно реальностей організму і втрачає контакт з його актуальними запитами. Можливості захисних і, водночас, спотворюючих адекватності інтерпретацій вельми великі, і одним з найважливіших завдань психологічної роботи з клієнтом є їх подолання.

В цілому, теоретичні побудови Роджерса відображають багато ключових позицій екзистенційно–гуманістичного підходу до особистості – сприйняття нею реальності, суб’єктивні переживання, організмичні прагнення до самоактуалізації, потенціал зростання і свободи.

Т. Грінінг описує проблематику екзистенційної психології і детально розкриває різні варіанти інтерпретації проблемних ділянок людського життя, які називає “викликами” (*Greening*, 1992, р. 111–115).

Перше – це проблема життя і смерті. Суть її полягає в тому, що ми живі, але ми померемо. І ми живемо в світі, який одночасно і підтримує, і заперечує життя.

Друге – це проблема сенсу і абсурду. У нас є якась усвідомлена здатність і бажання знайти сенс, але ми живемо в такому дивному, іноді хаотичному світі, який пропонує багато різних систем осмислення, а іноді і взагалі заперечує сенс.

Третє – це проблема свободи і детермінізму. Ми вільні і ми детерміновані, і ми живемо в світі, який дає нам можливість свободи і одночасно обмежує її.

Четверте – це проблема спілкування і самотності. Ми випробовуємо нормальне бажання спілкуватися і ми здатні до автентичних міжособистісних стосунків, але цим автентичним стосункам протистоїть засилля відчуження і самотності.

Кожний із цих “викликів”, як пише Грінінг, – це одночасно і благословення, і прокляття, і можливість буття, і можливість небуття, відкритість обмежена кінечністю. Тут виникає складна діалектика: те, що життєво важливе для нас, у нас є, але цього недостатньо, і ми повинні вирішити, як бути з тим, що є і водночас і його недостатністю. Для кожного з чотирьох “викликів” Грінінг описує по три можливі “реакції”:

спрощена оптимістична з акцентом на позитивному аспекті – триумф, помилкова перемога над труднощами;

спрощена песимістична – фаталістичне ставлення до негативних сторін викликів;

екзистенціаліст–діалектична конфронтація негативного і позитивного аспектів проблем, творча реакція і трансценденція, подолання опозиції.

Поняття автентичності, що означає вірність людини самій собі, її внутрішній цілісності і визначеності, найбільш глибоко розроблено в екзистенційній психології в працях Дж. Бюджентала (*Bugental, 1981*).

В екзистенційній терапії важливо досліджувати значення травми для людини. “Здійснюючи сенс, людина реалізує саму себе. Здійснюючи ж сенс, полягає в стражданні, ми реалізуємо саме людське в людині. Ми знаходимо зрілість, ми ростемо, ми переростаємо самих себе. Саме там, де ми безпорадні і позбавлені надії, будучи не в змозі змінити ситуацію, – саме там ми мобілізовані, відчуваємо необхідність змінитися самим” (*Франкл, 1990*).

З погляду екзистенційної терапії важливо не лікувати травматичний досвід, а зустрітися з ним в контексті всього життя людини. В екзистенційній терапії допомогти – означає розкрити і зрозуміти відносини людини зі світом, досліджувати її переконання і цінності, зрозуміти, де вона перебуває і де бажає бути (*van Deurzen–Smith, 1997*).

В основі різних розладів лежать неприйняті, відчужені аспекти нашої екзистенції (*Cohn, 1997*). Ми знаємо, що в нашій екзистенції є різні якості, які ми не можемо контролювати – смертність, неминучість вибору, неминучість присутності інших людей. Ми вільні реагувати – прийняти їх або намагатися піти від них, витіснити їх з нашої свідомості. Тікаючи від смертності, ми відчуваємо тривогу, страх, депресію. Тікаючи від простору і часу, з’являється дисоціація. Тікаючи від неминучості інших – і тих, з якими хочемо зустрічатися, і з ким не хочемо – з’являється відчуття ізоляції, сором (*Cohn, 1997*). Симптоми свідчать про те, що взаємодія свободи і долі перервана (*May, 1999*). Психотерапія – “це метод збільшення усвідомлення своєї долі для того, щоб збільшувати відчуття свободи” (*May, 1999*).

Про різні аспекти способу буття у світі говорить Р. Лейнг. Відчуття своєї присутності в світі як реальної, живої, цілісної і, в тимчасовому значенні, безперервної особистості – цю екзистенційну позицію він називає “онтологічною захищеністю” (*Лейнг, 1995*). Але є й інша позиція – “онтологічна незахищеність”, в якій індивідуум відчуває світ небезпечним і загрозливим. Тоді людина стурбована тим, як себе зберегти, повсякденні

обставини життя загрожують їй. Для цього виникають три форми занепокоєності: “поглинання” (страх того, що хто–небудь може її поглинути, і вона втратить свою автономію і свободу), “вибух” (відчуття внутрішньої порожнечі і сприймання світу як небезпечного, такого, що може вламуватися до неї), і “скамяніння” (деперсоналізація – “відключення” від небезпечного світу і відчуття себе як каменю – в мертвій ізоляції страху бути перетвореним на неживу річ, стати не більш, ніж річчю в світі іншого, не володіючи власним життям, власним буттям).

Бінсвангер і Ван Дерцен, виділяли 4 виміри нашого буття–в–світі: фізичне, соціальне, психологічне і духовне. Насильство впливає на наше буття у всіх цих вимірах; отже, в терапії повинні досліджуватися вони всі (*van Deurzen, 1998*).

Щоб зрозуміти досвід насильства, ми повинні допомогти клієнту досліджувати його онтологічно, досліджуючи ті аспекти буття, які дані і неминучі, з якими неодмінно доводиться зіткнутися, зустрічаючись з досвідом насильства – зі смертю, знищенням, приниженням, руйнуванням меж. І онтично – досліджуючи ті специфічні індивідуальні способи, якими кожний з нас живе в світі (*Cohn, 1997*).

Щоб продовжувати жити з тим, що було, ми повинні вивчати не тільки людський досвід як такий, але, більш того, ми повинні вивчати людину, яка набуває цей досвід (*Мэй, 2001*).

У терапії з клієнтами, що пережили насильство, в різних школах наголос ставиться на двох головних аспектах: на відносинах між клієнтом і терапевтом і переробці травми (*Gil, 1988*).

Як зазначає Герман, в ситуації жаху людина спонтанно шукає джерело комфорту і захисту – не знаходячи його, порушується почуття базисного довір'я, яке веде за собою відчуття відчуження. Людина одночасно уникає близьких стосунків і відчайдушно шукає їх. Відчуття недовір'я, сорому і вини сприяють уникненню відносин. З іншого боку, травма посилює потребу в захисних прив'язаностях (*Herman, 1992*).

Для людей, що страждають культовою залежністю, між загальнолюдським “роздільно–але–пов'язано” (*Бьюдженталь, 1998*) часто виявляється велике розщеплення – або тільки роздільно, або дуже пов'язано, або тільки Я, або тільки Ми. Баланс розділення і зв'язку зруйновано (як ми знаємо, важливі обидві сторони), і важливе завдання полягає в поновленні його в психотерапії.

Уявлення про себе як жертви насильства в контексті екзистенційної теорії можна назвати кристалізованими (застиглими). Іноді і сам факт події, що відбулась, настільки кристалізований усередині уявлень про себе, що виражає ніби все життя людини, настільки вона ідентифікує себе з ним.

Спінеллі (*Spinelli, 1997*) використовував термін “сидиментація” (*sedimentation*), маючи на увазі наші ригідні, застигли уявлення про себе. Саме наші сидиментарні переконання про те, хто ми, що ми можемо і чого ні, заважають нам використовувати наші можливості. Обмежене, звужене бачення себе й інших сприяє створенню проблем – ці уявлення зменшують свободу вибору. Досвід насильства становить частину людини: стаючи або тим, з чим вона ідентифікує себе, або повністю заперечує (взагалі не допускаючи його в свою рефлексивну свідомість). В будь-якому з цих випадків людина створює ригідну конструкцію Я, позбавляючи себе можливості вибрати автентичний спосіб буття.

Застиглі уявлення служать тому, щоб допомогти визначити концепцію Я, а тому і зміни в них завжди зустрічаються з опором (*Spinelli, 1997*).

Негативні переконання сприяють уникненню почуттів з приводу того, що трапилося, і часто це служить виникненню деструктивних дій. Ми звужуємо світ до тих пропорцій, усередині яких відчуваємо себе захищеними. Ми можемо жити в дуже вузькому, обмеженому світі, в якому мало можливостей, і можемо постійно досліджувати нові альтернативи (*May, 1977*).

Допомагаючи клієнтам досліджувати свої конструкти Я, сумніватися в них і розуміти, ми допомагаємо розширити світ і побачити в ньому інші можливості. Важливо також допомогти клієнту побачити і відчути, що буття – це процес, який продовжується.

Дисоціація і деперсоналізація. Уявлення про себе часто пов’язано з дисоціацією. Суть дисоціації – розщеплення зазвичай інтегрованих функцій свідомості, спогадів, ідентичності або сприйняття оточення (*DSM-IV, APA, 1994*).

Дисоціація блокує вербальний доступ до досвіду і перериває узгоджене відчуття самості. Частіше всього дисоціація помітна у випадках хронічної, довгострокової травми насильства в дитинстві в сім’ї (*Gil, 1988*). В ситуації зіткнення з силою, з втратою контролю, людина може намагатися уникати ситуації психічно, змінюючи стан свідомості. Але якщо спочатку цей захист продуктивний, з часом він стає непродуктивним, не дозволяючи перебувати в реальності (*Sanderson, 1990*).

Дисоціюватися може поведінка, афекти, почуття і знання. Дисоціація може призвести до екстремальної поведінки, яка змінює психічний стан – нанесення собі порізів, вживання психотропних речовин, насильство, пошук напруги, порушення травлення. Калічення себе можна розглядати як спробу зрозуміти і справитися з досвідом насильства.

Якщо ми зустрічаємося з чимось, що не підходить до нашого уявлення про себе або світ (яке базується на нашому минулому досвіді і зв'язку з соціокультурними обставинами) або дуже боляче для нас, ми дисоціюємо цей досвід або відмовляємося його інтегрувати (*Cohn, 1997*).

Описуючи деперсоналізацію, Лейнг підкреслює, що будь-хто інший тоді є загрозою для Я людини (у т. ч. і терапевт). Перетворення самого себе в камінь стає способом не стати перетвореним на камінь кимсь іншим. Удавання бути мертвим, щоб захистити себе, також схоже на самодеструктивну поведінку, яку нерідко використовують жертви насильства. “Коли ризик полягає у втраті буття, захисним засобом є впадання в стан небуття” (*Лейнг, с. 116*).

За обставин загрози її буттю, людина ментально йде з ситуації і з свого тіла, стає спостерігачем, відчуженим, який дивиться на те, що робить його тіло або що робиться з його тілом. Замість індивідуальної зустрічі із світом за допомогою невід’ємної самості, вона заперечує частину власного буття разом із запереченням прямої причетності до речей і людей в світі (*Лейнг*).

Вважається, що дисоціація значною мірою пов’язана з агресією: одна частина психіки активно нападає на іншу. Джерело енергії для дисоціації знаходиться в агресії. Внутрішній світ травмується для того, щоб запобігти повторному переживанню травми в зовнішньому світі (*Калшед, 2001*).

Провина. В екзистенційній літературі наголошується, що знання про свободу, вибір і їх наслідки часто породжують відчуття провини (*Rusca, 2000*). Коли в особи є досвід насильства, то її почуття відповідальності і спричинене ним відчуття провини пов’язані з усвідомленням того факту, що існує можливість свободи. Травматична подія при цьому пов’язується з почуттям відповідальності та із свободою вибору – хоча і обмеженою (*там само*). Почуття провини і сорому пояснюється переживаннями людини, адже їй не вдалося справитися із ситуацією насильства, захистити себе. Вона завжди схильна звинувачувати, карати себе за те, що відбувається, і часто вважає, що могла б вчинити інакше.

З огляду на екзистенційні уявлення про автентичну і неавтентичну провину можна стверджувати, що почуття провини з приводу того, що

трапилося, не є автентичним. Про автентичну провину можна говорити тоді, коли людина капітулює перед цією неавтентичною провиною, і ставить за мету свого життя “не бути самою собою”, відмовляється від свого життєвого призначення, відкидає допомогу інших (Лейнг, 1995).

Злість. Потерпаючи через скрутні життєві обставини, людина зазвичай починає гніватися на долю, у неї неминуче з’являється злість. Це додає їй певним чином сили і є “стежиною до долі” (Мау, 1999). Китайська традиція завжди була непохитною, утверджуючи істину: щоб зустрітися з радістю, ми повинні пройти через страх і через злість.

Злість може бути або деструктивною, або конструктивною – залежно від того, як вона виявляється, до яких наслідків приводить. Р. Мей говорить про відмінність між злістю та образою – пригніченою злістю, яку ми накопичуємо в собі до того моменту, поки не вибухнемо гнівом (*там само*). Особливо важливою Мей вважає ту злість, яка об’єднує протилежні частини людського Я, дає енергію, повертає нас до життя і реальності, прояснює думку. Такий досвід злості приходить до людини разом з переживанням цінності себе. Здорова злість справді дає людині свободу, звільняючи її від непотрібного баласту життєвих розчарувань. Конструктивне виявлення злості дає змогу призупинити процес дисоціації. Тому так важливо допомогти клієнтові скористатися проявами здорової злості: “Якщо він може прийняти цей аспект його долі, доля працюватиме з ним, а не проти нього” (*там само*).

Смуток. Ван Дерцен вважає, що те, що нашу “самість” ми можемо розглядати як своєрідний центр гравітації (*centre gravity*), який змінюється разом з тим, як змінюється наш зв’язок зі світом (Deurzen Van, 1998). Отож, ми перебуваємо в центрі нашої свідомості. При цьому намагаємося балансувати, тому що повинні працювати і з тим, що надходить із зовнішнього світу, щоб утримувати центрованість і рівновагу (*там само*). У результаті пережитого досвіду насильства ця рівновага неминуче змінюється, оскільки завжди доводиться щось втратити. І це важливо прийняти, усвідомити. Стикаючись із насильством, людина втрачає уявлення про світ як про щось безпечне, відчуття свого Я і впевненість, що її життя і її тіло належить тільки їй. Вона втрачає довіру і цілісність світовідчуження, натомість з’являється відчуття виснаженості і спустошеності. Нерідко гірkota втрати така глибока, що людина не може змиритися із життєвою подією, пережити втрату, і тоді смуток перетворюється на деструктивний чинник.

Тільки прийнявши і подолавши гіркоту втрати, людина стає по-справжньому глибокою, досвідченою.

У чому ж полягає наша відповідальність у випадку переживання життєвої травми? Насамперед – проникнути в глибини небуття і дозволити собі цей досвід. Не ховатися за міражем безпеки – це не захистить і не убезпечить нас від викликів. Пережиті психологічні травми мають допомагати нам рухатися вперед (*Deurzen-Smith van, 1995*).

Переживши травматичний досвід, клієнти часто відчують на собі невідворотний тиск застиглому часу, того досвіду і тих конкретних почуттів та сенсів, з якими вони пов'язують цей досвід. У такій ситуації замало свободи – людина просто не бачить своїх можливостей. Адже ми переживаємо себе як реальних саме в момент вибору. Свобода – можливість самореалізації, пов'язана з вибором і спонтанністю. Спонтанність – це те, що протистоїть зацикленості і насильству, які клієнти і далі відчують на собі. Свобода полягає в тому, що ти наповнюєш своєю долею щоденне життя (*May, 1999*).

Заперечуючи те, що трапилося, вдаючи, що нічого не було, живучи ілюзією, що минуле можна змінити або забути, люди позбавляють себе можливостей самореалізації.

Методичні рекомендації. Щоб робота з осмислення травматичних подій була максимально ефективною, потрібно досягти певного рівня безпеки у відносинах психотерапевта і клієнта. Крім того, клієнт має бути здатним вербалізувати свій пережитий досвід. Це означає, що спочатку слід з'ясувати, які саме почуття заважають йому говорити. Спілкування без розповіді клієнта не буде достатнім, але пришвидшувати появу такого бажання в нього теж небезпечно – у такому разі це буде розповідь “військових історій”, розповідь без емоцій. Під час роботи з клієнтом допомагає фокусування на почуттях, думках і тілесних відчуттях – і тих, які були на той час, і тих, які виявляються тепер. Повернення в реальність, відчуття себе тут і тепер значною мірою полегшує переживання травми, дає змогу краще побачити свої можливості в теперішньому житті. Важливо також змогти повернутися до найважчих моментів у пережитих подіях, емоціях і, зрозуміло, фізичних відчуттів, думок і негативних тверджень про себе (*Shapiro, 1995*).

У ході переказування пережитих подій важливо дати клієнтові простір, але разом з тим бути поруч з ним, залишатися в теперішній реальності, щоб клієнт не почувався самотньо. Схвальні репліки терапевта і його жива присутність сприяють зменшенню почуттів страху, сорому і провини клієнта

за те, що трапилося. Коли терапевт ділиться з ним своїми почуттями і своїм баченням, це значною мірою допомагає клієнтові побачити те, що трапилося з ним, іншими очима. А втім, дуже важливо не допускати ідентифікації стану клієнта із станом жертви.

Професійне функціонування психолога–психотерапевта буде ефективним тільки в тому разі, якщо він успішно розв’язав свої світоглядні проблеми, з’ясував для себе сенс життя, місце в ньому своєї професійної діяльності. Треба розуміти самому і пояснити клієнтові, що людина бачить світ тільки своїми очима, вірить у те, у що вірять близькі їй люди. Отож, між тим, що існує об’єктивно, і між нашими уявленнями про це – ціла прірва. Людина живе у світі ілюзій, які претендують на істинність, взаємовиключення. Цей світ ілюзій з його претензіями на істинність є патогенним для людини, яка тільки починає в ньому жити.

Саме усвідомлення людиною ілюзорності сприйняття робить картину світу для неї відкритою, несуперечливою. Якщо ми будуємо світогляд на аксіомі “мені відомі основні істини про цей світ”, то поява нової інформації руйнує нашу систему, а разом з нею і психіку. Якщо ж ми залишаємо систему світобачення відкритою, готовою до перебудови, визнаємо за собою право на помилку, то нова інформація про світ доповнює світоглядну несуперечливість і є запорукою здорової психіки людини. (Ренин, 1998).

Людина потрапляє в жорна деструктивного культу в результаті дивних хитросплетінь індивідуальних життєвих обставин, а, зазнавши руйнівного впливу культу, вона переживає стан повної дезорганізації внутрішнього світу і світогляду в цілому. Обов’язок психолога – допомогти в опрацюванні цього досвіду, трансформувати його з поля особистісної вразливості в поле сили. Головний пафос цієї роботи – “Треба жити!!!”. Однак проводити роботу його з такими клієнтами треба без всякого пафосу. Та й зрозуміло, що допомога жертвам психологічного насильства вимагає від психолога–психотерапевта великих затрат душевних сил.

Особливості стосунків з клієнтом. Професійні характеристики психотерапевта, такі як емпатійність, доброзичливість, емоційність часто сприймаються такими клієнтами вороже. Це й не дивно, оскільки деструктивний насильницький вплив найбільше вражає саме ці ознаки їх людяності.

Дж. Боулбі виділяє низку настроїв, які найчастіше характеризують людей, які пережили психологічне насильство (Bowlbi, 1988):

підвищена потреба в турботі і піклуванні притаманна клієнтам, які прагнуть до спілкування і бояться, що їх відкинуть, що вони “ніщо без інших”. Ці клієнти залежні, вони потребують допомоги і контакту (нерідко поза рамками терапії). Працюючи з такими клієнтами, важливо знайти спосіб, щоб задовольнити їхню потребу в прихильності, але водночас зуміти встановити межі. Тут слід заохочувати найменші прояви опору і злості – адже це добрий знак диференціації у ставленні до зовнішнього світу, оточення;

тихе страждання, обережність у відносинах, а то й уникнення їх. Такі пасивні клієнти не люблять ділитися своїми переживаннями і можуть применшувати їх симптоми. Щоб налагодити контакт із такими клієнтами, треба затратити багато енергії. З ними слід бути більш відкритими і більш турботливими, ніж з іншими;

агресивний, вимогливий, контролюючий стиль поведінки. Такі клієнти можуть критикувати і ставити свої умови, часто викликаючи злість в інших. З такими клієнтами слід бути дуже уважними, ніколи не виявляти власної злості – ці клієнти швидше потребують схвалення їхніх дій і заохочення.

6.5. Професійна позиція психолога

Питання про можливість надання психологічної допомоги у випадку культової залежності досі гостро дискутується. Не забуваймо, що на таку практику негативно реагують насамперед представники традиційних конфесій. Наприклад, православні називають культову залежність “духовним блудом” і вважають, що психолог не може очистити когось від цього “блуду”, бо не спроможний відкрити людині істинного шляху до Бога. З огляду на стан сучасної психологічної практики, я не хотіла б категоричним чином захищати честь професійного мундира практичного психолога – він зараз викликає амбівалентні почуття.

Почнімо з аналізу професійної позиції психолога–практика, покликаного надавати психологічну допомогу в таких випадках. Незважаючи на чинний дороговказ – етичний кодекс психолога, – багато фахівців, керуючись внутрішніми переконаннями, намагаються відсторонитися від етичних імперативів і міркувань. На жаль, більшість психологів, слідом за З. Фройдом, вважають, що моральність – це швидше за все просто фальш,

поза, прикриття істинної сутності особи або – що майже те ж саме – зовнішній тиск, загальноприйнята форма, цензура.

Не можна не враховувати і того, що психолог у сучасному українському суспільстві виявився тією соціальною і професійною фігурою, яка викликає велику довіру у населення: до нього звертаються і тоді, коли потрібен лікар, і тоді, коли потрібен священик. Однак про науковий рівень сучасної психологічної допомоги в нашій країні судити важко, адже викликають здивування і численні швидкісні курси з підготовки практичних психологів, відсутність чітких критеріїв успішності психологічної практики, і зародковий стан ліцензування психотехнік, юридичного врегулювання стосунків психолога–практика і клієнта.

К. Роджерс замінив психоаналітичне “пацієнт” на “клієнт”, підкресливши тим самим активність людини в процесі надання їй психологічної допомоги. На жаль, сьогодні практична психологія сповзла у сферу послуг, слово “клієнт” стало означати замовника в його широкому, споживацькому значенні. А психолог поступово опустився до позиції “Чого бажаєте? Що завгодно за ваші гроші!”.

Природно, механістичне перенесення закономірностей фізики у психологію, ніцшеанський принцип імморалізму стосовно людини, позиція психотерапевта в стилі фройдівського “білого екрана” спримітизували світогляд психолога до повної моральної дезорганізації. Ознайомлення з роботою психологічних груп, тренінгів, курсів з розкриття потенціалу в бізнес–клубах, шкіл розвитку здібностей тощо, на жаль, свідчить про тенденцію перетворення цих груп в об’єднання з явно вираженими сектантськими особливостями. Характерна ознака цього – поява численних “гуру”, “наставників”, “учителів” і т. ін. Той невтішний факт, що в психологічній науці досі не існує єдиної загальної теорії психічного, численні психологи–практики трактують як дозвіл вибирати для себе ту школу психології, яка узгоджується з їх власним світоглядом. Саме цю, свою, школу і видають вони клієнтам за істину в останній інстанції. Такий стан речей провокує кожного, хто вступає на професійний шлях психолога, обстоювати право на свою, ні з чим не узгоджену, думку, право на свою індивідуальну позицію і, що найнебезпечніше – право на його, особисте, саме цього психолога право на власну теорію особистості. При цьому безумовним правом кожного практичного психолога визнається неприйняття культурних традицій нашого народу, що забезпечували нормальне функціонування та відтворення спільноти протягом багатьох віків.

Результати клінічних даних (Б. В. Зейгарник, Б. С. Братусь, М. С. Неймарк, А. Ф. Лазурський) та й досвід власної психотерапевтичної практики випадків нефармакологічної залежності свідчать, що відхилення у психічному розвитку особистості, невротичні прояви в її поведінці тісно пов'язані з порушенням соціальної та етнокультурної ідентичностей, з егоцентричною орієнтацією людини. Відомо, що найсприятливіші умови для розвитку особистості створює протилежна егоцентричній – просоціальна орієнтація, а здоров'я особи найбільшою мірою забезпечує ідеал морального, безкорисливого ставлення до інших людей та почуття людської спорідненості.

Дотичність до реальних людських доль примушує психолога–практика задуматися і про свою професійну роль, і про межі своєї людської присутності в житті іншої людини. Розмірковуючи над цим, автор дійшла таких висновків. Релігія може відігравати важливу роль у розвитку духовного усвідомлення особистості, але вона може стати і причиною звуження її свідомості, дискримінації права на самовизначення. Незалежно від того, яку священну книгу ми сповідуємо – Біблію, Тору, Коран чи Веди, слід навчитися розпізнавати єдине по–справжньому духовне коріння, яке об'єднує всі живі істоти. А це розуміння розвивається тільки завдяки уважному вивченню всієї доступної нам стародавньої мудрості, осмисленню сучасної інформації.

Патопсихологічні розлади як результат неетичного ставлення до людини з боку найбільш значущого для неї людського оточення примушують нас згадати, що саме етична поведінка є атрибутом людської психічної норми. Саме вона властива людській природі, саме вона може і має бути предметом психологічних досліджень, опорою психологічної практики. Хотілося б зауважити, що, незважаючи на спроби професійної спільноти належним чином регламентувати діяльність психолога–практика заради досягнення безпеки як клієнта, так і самого психолога, простежується тенденція ускладнення фахових запитів і вимог, що вимагає від психологів не тільки постійного професійного зростання, а й наполегливого особистісного вдосконалення.

Культова психічна залежність особистості як саморуйнівний феномен психіки може стати наслідком цілеспрямованих дій як з боку окремих людей, так і з боку окремих організацій. Тому потерпілі потребують допомоги і на рівні психотерапії, і на рівні судового захисту. На жаль, ці процедури в законодавчому полі нашої країни досі належним чином не врегульовано. Про

жертви діяльності культових організацій і громад можна говорити лише в тих випадках, коли, *по-перше*, культ і культова діяльність є “прикриттям” для реалізації організаторами іншої мети, а *по-друге*, участь у такій організації не є результатом усвідомленого за всіма своїми наслідками вибору.

Серед жертв деструктивних культів з погляду психотерапевта можна виділити дві категорії осіб: 1) особи з адиктивним потенціалом, схильні до залежності; 2) особи, що потрапили в душевне рабство через ситуативні чинники. Такий поділ є дуже важливим, оскільки кожний випадок потребує власної стратегії психологічної допомоги. ***Професійна позиція психолога в такій ситуації полягає у врахуванні юридичних норм (вимог закону) і дотриманні професійної етики.*** Ідеться насамперед про таке:

- захист прав клієнта на самостійний вибір з урахуванням чинних правових норм;
- надання клієнтові якомога повнішої інформації, що гарантувало б йому повну свободу вибору;
- надання допомоги клієнтові в напрацюванні конкретних форм поведінкового і психологічного самозахисту;
- якщо клієнт не має внутрішніх ресурсів, щоб справитися з проблемами самостійно, слід подбати про залучення ресурсів правоохоронних органів, органів соціального захисту (навіть усупереч бажанню клієнта). На цьому етапі робота консультанта з подолання культової психічної залежності включає:
- консультування сім'ї потерпілого з метою роз'яснення причин неадекватної поведінки одного з членів родини, що потрапив під вплив культової організації;
- консультування самого потерпілого про “вихід”, якщо він дав на це згоду;
- психотерапія залежності, якщо маємо справу з феноменом залежності та адиктивним потенціалом;
- психотерапія наслідків психологічного насильства;
- соціально–психологічна реабілітація після виходу з деструктивної групи.

7. Профілактика явищ культової психічної залежності і тоталітарного синдрому особистості

7.1. Роль батьків у підготовці дитини до здорових стосунків з навколишнім світом

Профілактика душевного рабства і тоталітарного синдрому особистості може здійснюватися на рівні індивідуального розвитку особистості, на рівні значущого спілкування та на рівні психічних польових структур.

Формування індивідуальних рис, таких як моральна зрілість, почуття власної гідності, критичне мислення та інформаційна толерантність належить до компетенції сім'ї. Професійна відповідальність, пріоритет справедливості, почуття дружньої підтримки, визнання соціальної взаємозалежності, здатність враховувати і збалансовувати інтереси в соціальній взаємодії формуються в людини у навчальному і трудовому колективах. Етнокультурна ідентичність, усвідомлення проживання спільної з народом долі формуються в процесі емоційного включення та участі у справах спільноти. За нормальних умов у людини формуються ознаки соціальної норми: цінність власного життя, почуття людської спорідненості, відчуття суб'єктивної свободи. Як засвідчили результати наших досліджень, у деструктивних організаціях руйнуються три головні опори людської самореалізації: відчуття видової людської єдності, інстинкт збереження життя, свобода вольової дії. Людина, що втратила ці опори, стає відірваною від коренів колективного і від коренів індивідуального та родового для людини почуття свободи.

З метою профілактики культової психічної залежності і тоталітарного синдрому особистості, шкільному психологові доцільно поповнити репертуар психотерапевтичного впливу такими тренінгами для юнацтва: “Формування особистісної зрілості, цілісного світосприймання”; “Формування стійкої Я–концепції, ідентичності”; “Формування соціально–психологічної компетентності як протидія спробам деструктивного контролю свідомості”; “Тренінги соціальної адаптації та інформаційної толерантності”; “Розвиток здатності до рефлексії та критичного мислення”; “Розвиток екологічно–культурної соціальної політики”; “Розвиток правової свідомості та усвідомлення цінностей громадянського суспільства”; “Маркування та дискредитація феноменів тоталітарної свідомості”.

Коли йдеться про профілактику культової психічної залежності, не можна оминати питання про *роль батьків у підготовці дитини до здорових стосунків з навколишнім світом.*

Як не дивно, дитина може відігравати в житті батьків дуже різні ролі. Зупинимося на двох полярних ролях: дитина як цінність, як продовження себе і дитина як тягар. У будь–якому випадку батьки прагнуть ретранслювати свою систему цінностей і світогляд у процесі виховання

дітей. У першому випадку доречно говорити про артефакти в системі виховання і “м’яке насильство” з боку батьків. Якщо дитина є цінністю для батьків, то вони шкодять неусвідомлено, блокуючи прояви самостійності дитини і пригнічуючи її волю, копіюючи традиційні культурні схеми правильного виховання, утримуючи велику дистанцію в спілкуванні з дитиною. Батьки прагнуть прищепити дітям свої страхи, тривоги і неадекватні зразки взаємодії з оточенням. Кажучи образно, вони прагнуть прищепити дитині своєрідну “антивірусну програму”. Але ці “програми” грішать одним істотним недоліком: активну роль батьки залишають за собою, а не за дитиною. У результаті саме цей батьківський захист і виявляється слабкою ланкою в системі відносин дитини із зовнішнім світом.

Інший крайній випадок, коли дитина не сприймається батьками як цінність, а розглядається швидше як тягар і об’єкт для розрядки нервової напруги. Це зазвичай сім’ї алкоголіків, наркоманів, психопатів з деспотичним характером. Атрибутами сімейного виховання тут є погрози, докори; дитина стає каналом розрядки негативних емоцій та агресії, а іноді і об’єктом сексуальних домагань. У таких випадках ідеться про зловживання і психологічне насильство щодо дітей. Переживання амбівалентних почуттів до батьків, вимушене терпиме ставлення до зради з їх боку розмиває межі нормальних емоційних відносин, сприяє розвитку патології характеру, віктимності, ідентифікації з агресором, нав’язливої емоційної неприступності.

Ще одним джерелом ослабленого Еґо є прийняте в нашій культурі навчання дітей слухняності. Слухняна дитина – гордість батьків. Але це до того часу, поки вона не знайде для себе новий авторитет. Із слухняної дитини виростає дорослий, схильний до підкорення.

Поради для клієнтів сімейної консультації, розроблені нами на основі аналізу стратегічних помилок сімейного виховання, придатні, на наш погляд, для застосування в сімейному вихованні з метою профілактики будь-якого типу залежності.

Слід створити такі умови, щоб життя Вашої дитини було спонтанним, аби міг розкритися її природний потенціал.

Не варто прагнути зробити з дитини вундеркінда, ставлячи перед нею надмірні, непосильні вимоги, орієнтуючись на неприступні для неї еталони.

Дитині вкрай потрібно частіше відчувати задоволення від того, що вона щось може, ніж тривожність через свою неповноцінність.

Орієнтація дитини на винятковість дуже шкодить їй. На цьому шляху дитину чекає розлад із самою собою, бо поряд завжди може виявитися хтось ще більш обдарований, працелюбний, удачливий.

Допускайте в справах, які виконує дитина, певну частку ризику. Тоді прийдуть сміливість, вміння швидко орієнтуватися і приймати самостійні рішення.

Залишайте за дитиною право помилитися. Усвідомлюючи своє право на помилку, дитині легше буде виробити адекватну самооцінку.

Не варто прагнути сформуванню “зручну” дитину. Виховний тиск повинен обмежуватися необхідністю формування соціальної адаптації у дитини, а не потребою зручності для батьків.

Дитина повинна звикнути до виконання вимог не на догоду зовнішньому розпорядженню, а тому що вони доцільні, розумні, необхідні. Інакше можна навчити дитину виконувати дії проти себе самої.

Надавайте дитині можливість побути наодинці із собою і дбати про себе в адекватних вікові межах.

Пам’ятайте, що ми виховуємо дітей своїм способом життя, системою своїх цінностей, спілкуванням із своїми батьками і друзями, ставленням до праці і дозвілля, домашньою обстановкою; виховуємо своєю присутністю і відсутністю. Усе добре і погане, що проявляється в наших дітях, існує і в нас самих.

Хоча ми народжуємо своїх дітей, вони нам не належать. Вони народжуються для свого власного життя, сенс якого закритий для нас, батьків.

Занадто слухняна дитина за відсутності батьків дуже швидко перепідпорядковується комусь іншому, далеко не завжди доброзичливому щодо неї.

“Будьте послідовні у своїх вимогах, але при цьому пам’ятайте: твердість лінії у вихованні досягається не покараннями, а стабільністю обов’язкових для виконання правил, спокійним тоном спілкування, неквапливістю. Ніколи не упивайтеся своєю непохитністю! Непохитним бути солодко, але небезпечно: твердість не завжди рівнозначна вимогливості, у ній може бути елемент байдужості, жорстокості, відчуття всездозволеності” (Кононко, 1991, с. 196).

Однією з передумов рабської терпимості в характері дорослої людини є зловживання владою з боку батьків. Покарання, у т. ч. і фізичне, у нашій країні досі залишається одним з атрибутів виховання. Якщо питання про

фізичне покарання дітей однозначно розв'язується в умовах шкільного виховання, то воно не знаходить, на жаль, такої простої і однозначної відповіді в сім'ї. Підвищена емоційність у стосунках батьків і дітей виражається як у проявах ніжності, поцілунках, погладжуваннях, так і в спалахах гніву, шльопанні, осмикуванні тощо. Стратегії сімейного виховання – це окрема складна тема. Відомий психотерапевт В. Леві у своїй книзі “Нестандартна дитина” в категоричній формі забороняє батькам:

- шльопати дітей молодших 3 років (узагальнена реакція, придушення активності, невроз страху, загроза розвитку);
- карати дитину 7 років і старших у присутності сторонніх, особливо однолітків (публічне приниження);
- карати із застосуванням сили за будь-яку провину дівчинку старшу 10 років і хлопчика старшого 14 років (нова якість психіки);
- погрожувати або карати знаряддям, що посилює біль, страх (ремінь, палиця, лінійка, сковорідка);
- заподіювати біль і страх якою-небудь іншою насильною дією (нам'яти вуха, ущипнути) – це вже з розряду садизму;
- карати холоднокровно, без гніву – розсудлива екзекуція абсолютно недопустима;
- систематично погрожувати покаранням (Леві, 1989, с. 156–157).

7.2. Психологічне насильство у виховному процесі та його індикатори

У соціально-психологічній взаємодії з метою соціалізації нового покоління та здійснення функцій управління велика питома вага психологічного впливу. Проте психологічний вплив буває як конструктивним, так і деструктивним. Дії, спрямовані на зміну природного когнітивно-емоційного балансу, примушують людей підвищувати планку рівня домагань, порушують енергетичний обмін, що призводить до руйнування природного устрою життя та емоційних зв'язків, а значить, такі дії є насильницькими і деструктивними. І батькам, і вчителям необхідно знати ознаки, за якими звичайне спілкування можна віднести до категорії психологічного насильства. Тож до індикаторів психологічного насильства можна віднести: принизливі висловлювання з боку дорослих; навіювання дитині гнітючих емоційних станів, тривожності і страхів, почуття провини;

дії, спрямовані на зниження самооцінки та порушення соціальної адаптації, формування комплексу неповноцінності; душевні страждання, викликані названими чинниками.

Ознаками того, що відбулося насильство над дітьми, можуть бути такі поведінкові прояви: замкнутість; демонстрація повної відсутності страху; невірноважена поведінка; агресивність, схильність до нищення й насильства; уповільнене мовлення, нездатність вчитися; надто висока зрілість і відповідальність порівняно із звичайними для цього віку; уникання однолітків, бажання гратися лише з маленькими дітьми; занижка самооцінка; тривожність; намагання справити враження людини, що живе в злиднях; демонстрація страху перед появою батьків; страх фізичного контакту, страх іти додому; депресія, спроби самогубства; вживання алкоголю або наркотиків; психосоматичні хвороби, на кшталт болю в животі (неврастенія); нав'язливі страхи (фобії); насильство щодо свійських тварин та й взагалі щодо слабших істот; почуття провини за отримання фізичних ушкоджень.

Крім того, різновидами психологічного насильства над дітьми є також такі дії: використання “привілеїв” дорослих (поводження з дітьми як із рабами чи слугами; покарання, поведження як із підлеглими; поведження як із своєю власністю; відмова повідомляти про рішення, що стосуються відвідин та опікунства); залякування дітей (використання дорослими своїх переваг – зросту, ваги та сили; нав'ювання страху за допомогою розповідей, дій, тестів, поглядів; крики, стресогенна поведінка; жорстокість щодо інших істот; погрози покинути дитину; погрози самогубства, заподіяння фізичної шкоди, шкоди іншим людям, тваринам, рослинам тощо; погрози розлюбити дитину; погрози суворого покарання Богом, судом, міліцією, школою, спецшколою, притулком, родичами та психіатричною лікарнею; приниження; використання скарг для тиску на дитину; використання дітей як довірених осіб; крики; непослідовність; присоромлення дитини; залучення дітей до конфліктів між батьками).

7.3. Формування суб'єктності, інформаційної стійкості і соціальної компетентності молоді

Пояснювальна записка. У людському житті є завдання, які називають класичними, оскільки їх намагається вирішити кожне покоління, а окремі спроби їх розв'язання описуються в класичній літературі. За великим

рахунком це ті проблеми, які зводяться до пошуку індивідуумом гармонійних способів взаємодії із зовнішнім світом та із самим собою.

Складність вирішення цих завдань полягає в тому, що кожне нове покоління людей потрапляє в нові умови розвитку цивілізації. Досвід попередніх поколінь неможливо застосувати повною мірою, проте і відкидати його повністю теж було б безглуздо.

Отже, процеси соціальної взаємодії перебувають у постійному пристосуванні. А люди, які в них беруть участь, здобувають досвід і формують соціальну та соціально–психологічну компетентність. Процес цей складний і драматичний, бо вимагає від кожного з нас розв’язання етичних і моральних проблем в умовах значущого спілкування та повного емоційного включення. Драматизм набуття соціального досвіду повинен відчуватися особистістю, але не настільки, щоб зламати її. Важливо зазначити, що тиск на особу з боку соціальних умов повинен бути формуючим. Це завдання для батьків і педагогів. Іншими словами необхідно сприяти формуванню суб’єктності.

Пропонуємо вслід за В. О. Татенком відштовхуватися від його розуміння людини як цілісної самодіяльної субстанції, інтегрованої на рівні свідомості і діяльності, свідомого і несвідомого, форми і змісту психічного життя, суперечливої єдності тіла, душі і духу, індивідуального і суспільного, біологічного і соціального в динаміці їх взаємозв’язку. “Бути суб’єктом свого психічного, душевно–духовного життя або, інакше кажучи, “жити по суті” для людини означає: воліти бути; прагнути бути власне людиною; могли бути людиною; визначатись у просторі і часі свого буття; творити нові змісти і форми свого буття; здійснювати рефлексію своїх творінь; набувати і нарощувати досвід людського буття; проектувати його нові форми і змісти; цілеспрямовано реалізовувати сутнісний проект свого буття як цілого” (Татенко, 2006, с.3–13).

Найважливішим компонентом з погляду адаптації процесу соціальної взаємодії є моделювання параметрів тих умов, що змінилися. У наш час суттєвою зміною, яка вплинула на адаптаційні процеси, стало виникнення нових способів передавання і тиражування інформації (ЗМІ). У суспільно–політичному аспекті, коли йдеться про терени колишнього Радянського Союзу, – це зміна форми державності. У зв’язку із зазначеними вище змінами, відбулася і перебудова соціокультурного профілю процесу соціалізації. При цьому збільшилася питома вага артефактів, таких явищ, як нефармакологічна психологічна залежність, психологічне насильство,

зловживання довірою людей, переповнення ефіру шкідливою інформацією, що руйнує масову свідомість, деформує ціннісні орієнтації особистості.

Виходом із ситуації, що склалася, можуть стати такі кроки:
врахування названих умов у процесі соціальної взаємодії;
поширення інформації про способи маніпулювання людською свідомістю, поведінкою та методи протидії цьому впливові;
розвиток правової бази, що унеможливило б зловживання людським довір'ям, формування правової самосвідомості громадян;
формування позитивного ціннісного ставлення до себе.

Частина означених нами проблем розв'язується за рахунок модернізації процесів виховання і навчання, а також оновлення законодавчої бази. А втім, головною дійовою особою соціальної взаємодії була і є сама людина. Слід усвідомити, що тільки вона несе відповідальність за своє здоров'я, психологічне та емоційне благополуччя, тільки вона переживає наслідки свого легковір'я.

На нашу думку, суттєвою допомогою в профілактиці негативних соціальних явищ може стати робота психолога по формуванню соціальної компетентності та інформаційної стійкості в період ранньої юності. Ідеться передусім про старшокласників, студентів коледжів, молодших курсів інститутів та університетів.

Нині, коли непомірно зростають маніпуляторські тенденції у сфері міжособистісного спілкування, особливу актуальність набуває одна із складових соціальної компетентності особистості – здатність чинити опір маніпуляторові, аби не дозволити йому втягти себе в діяльність супроти своєї волі, не дати можливості зловмисникові використати себе ні в матеріальному, ні в психологічному плані. Роботі психолога щодо формування саме таких умінь і навичок у юнацтва і присвячено цей розділ, де ми пропонуємо набір етичних засад і своєрідний алгоритм їх опрацювання, а також теми для групових дискусій.

Писати про людське спілкування та взаємодію завжди складно, тому що це багатоплановий процес, де кожна деталь має значення. Бажання відстежити якусь одну лінію в цій діяльності може призвести до настільки високого ступеня абстракції, що втрачається всякий зв'язок з реальністю.

Приступаючи до опису алгоритму опрацювання етичних завдань, свідомо йдемо на ризик виглядати в очах читача занадто категоричними. Проте ми не маємо іншого виходу, оскільки навчити дітей орієнтуватися в питаннях моралі можна тільки за умови чіткої розстановки акцентів. Вихідними для

нас будуть такі поняття, як життєва і психічна енергія, самоствердження, самоповага, оскільки складні етичні проблеми виникають саме у тих випадках, коли в прагненні задовольнити потреби в самоповазі та самоствердженні використовується не тільки власний, а й чужий потенціал життєвих сил.

Етичні засади ми формулюємо, виходячи з того, що доросла, здорова, соціально повноцінна людина повинна сама себе утримувати, обслуговувати, розв'язувати особисті проблеми, чітко усвідомлювати межі своїх повноважень, свої матеріальні можливості. Сподіваємося також на те, що ні в кого не викличе внутрішнього опору чи заперечення й інша наша позиція: істинне, взаємозбагачувальне людське спілкування можливе в разі обміну еквівалентними цінностями. Маємо на увазі спільний відпочинок, спільну роботу, взаємний вибір партнера по шлюбу, однаковий ризик у бізнесі, тобто рівні “капіталовкладення” з погляду взаємного вибору. Інакше у партнера, який постійно вкладає в стосунки більше за іншого, виникає почуття незадоволеності, а іноді пустоти. Нічого нового в цьому немає, але в просторі слов'янської ментальності, у якому ми всі живемо, не заведено говорити вголос про те, що хліб міняють на хліб, гроші – на гроші, делікатеси – на делікатеси, а почуття – на почуття. Випадки, коли гроші міняли на почуття, стали основою не одного роману, не однієї особистої драми. Проблема “розпізнання підробок” залишається актуальною до цього часу. І, нарешті, останній наш висновок щодо опрацювання етичних засад такий: самоствердження, втілене в прагнення до самоповаги, повинно здійснюватися за рахунок використання власного особистісного потенціалу та досягнення соціально значущих результатів (*успіхів*).

Людина, однак, живе не у вакуумі, а у світі, сповненому спокус, де межі між “своїм” і “чужим” розмиті, а бажання досягти гарного результату вже сьогодні, повірити в щасливу казку розвіює сумніви, що з'являються в глибині душі. Тому кожному з нас час від часу доводиться розв'язувати складні етичні проблеми, шукати помилки у своїй і чужій поведінці, зазнавати душевних мук, образ, розчарувань.

Не дивно, що останнім часом особливою популярністю серед студентів користуються семінари, на яких висвітлюються шляхи подолання міжособистісних конфліктів. І це зрозуміло, бо принципові конфлікти виснажують людей, вихолощують дружні і родинні стосунки. Але, пропагуючи безконфліктне спілкування, ми ризикуємо впасти в іншу крайність. Потрібно усвідомлювати, що в житті бувають ситуації, коли

конфлікт неминучий і потрібний. Ідеться про необхідність чинити опір маніпуляторові у відповідь на його спроби розпорошувати ваші психічні сили, час, інтелектуальну власність. А робити це не так уже й просто, оскільки він з ювелірною точністю підмічає значущі сторони життя своєї жертви (разом з тим і слабкі) і вміло використовує їх у своїй грі.

Говорячи про енергетичне підґрунтя людського спілкування, не можемо не торкнутися етичної і моральної сторін цього процесу. Адже відомо, що порядна людина нічого не робить за чужий кошт, вона сама утримує себе від негідної поведінки. Їй не потрібні такі зовнішні сили примусу, як поліція і суспільна думка, вона не піддається спокусі непомітно “висмикнути пір’я з чужого хвоста і прикрасити ним себе”. Порядним бути важко, а іноді і накладно. Тому порядних людей поважають у всі часи і у всіх народів. З історії нам відоме кредо аристократа: ні в якому випадку не буду в боргу. Траплялися навіть випадки самогубств через неможливість сплатити борг. Поняття честі, почуття власної гідності (до речі, були повністю вилучені із сфери педагогічного вжитку) співвідносні саме з прагненням людини розв’язувати свої проблеми власним коштом. На жаль, люди, які дотримуються таких жорстких правил у житті, безкомпромісні і не виживають у переломні моменти історії.

А втім, у соціумі побутує ще й інша, протилежна, думка: розумний отримує максимум прибутку за рахунок інших, або мета виправдовує засоби. Таких людей не діймають муки сумління, вони легше адаптуються до змін у суспільстві, краще пристосовуються.

Прихильники кожної із згаданих вище полярних позицій ведуть між собою довічну суперечку, наводячи численну кількість аргументів на користь свого світогляду.

Отож, пропонуємо до уваги психологів курс групових занять із студентами.

Перед початком роботи та на її завершальному етапі рекомендуємо виміряти **адиктивний потенціал** учасників семінару за методикою, яку ми розробили спеціально для того щоби озброїти психолога діагностичним інструментарієм.

Методика вимірювання адиктивного потенціалу особистості. Нами було розроблено психодіагностичну методику для визначення рівня адиктивного потенціалу, тобто схильності особи до культової або іншого виду нехімічної залежності. Нижче наводимо процедуру розроблення діагностичної методики. **Формулювання індикаторів** на основі узагальнення

іраціональних вірувань, що висловили послідовники нетрадиційних культур під час глибинних інтерв'ю, та пропозицій експертів. Було використано поради щодо опору небажаному впливові, розроблені американською психологічною асоціацією (*Zimbardo, Andersen, 1995*) та антиманіпулятивні твердження, розроблені В. Данченко в передмові до російського перекладу книжки Е. Шострома Анти-Карнегі (*Шостром, 1994*).

Апробація методики. Для апробації методики було використано тест тоталітарних настанов Т. Адорно, з яким було встановлено значний рівень кореляції.

Розроблена нами методика придатна для індивідуальної і групової роботи із старшокласниками та студентами. Результати дослідження рівня адиктивного потенціалу старшокласників можуть бути враховані при складанні планів шкільних заходів з безпеки життєдіяльності учнів.

Ключ до методики:

Для визначення рівня адиктивного потенціалу або схильності до потрапляння в залежність необхідно знайти суму балів, враховуючи, що обернені питання: 3, 8, 11, 14, 17, 20, 22, 26, 29, 30 треба додавати з протилежним знаком.

Якщо респондент набрав таку кількість балів, яка виражена від'ємним числом, то можна сказати, що в нього високий рівень адиктивного потенціалу і ризику потрапляння під деструктивний маніпулятивний вплив інших осіб.

Якщо набрано від 0 до 3 балів, то у піддослідного ризик попадання в деструктивні організації не високий.

Якщо сума балів більше 3, то людина зациклена на собі, вона не зважає на потреби та інтереси інших людей. У такої людини малі шанси потрапити під чужий вплив. Однак у сполученні з низькими морально-етичними якостями, ця людина може сама зловживати правами інших людей на свободу вибору.

Анкета для визначення рівня адиктивного потенціалу особистості

№ п/ п	Твердження	Ступінь згоди
--------------	------------	------------------

1	Я іноді вдаюся до незвичної поведінки, порушую свій звичайний рольовий та особистісний образи, вчуся адекватно реагувати на відмову, прагну проявляти і бачити себе по-різному.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
2	Я маю право оцінювати власну поведінку, думки та емоції і відповідати за їх наслідки.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
3	Я відповідаю за свою поведінку перед іншими людьми, бажано, щоб я звітував перед ними і пояснював все, що я роблю, вибачався перед ними за свої вчинки.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
4	Я практикую вислови: “я зробив помилку, “мені шкода”, “я не мав рації ... і я навчився на цій помилці”.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
5	Я маю право не вибачатися і не пояснювати свою поведінку.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
6	Якщо дана мною обіцянка стримує свободу моїх дій, і я страждаю від розладу із самим собою, то я готовий перенести збитки в грошах, і в часі, і в зусиллях, і в самоповазі, але змінити ситуацію.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
7	Я маю право самостійно вирішити, чи відповідаю я взагалі або до певної міри за розв’язання проблем інших людей.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
8	Бажано, щоб я міг відповісти на будь-яке питання.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
9	Я чутливий до ситуаційних вимог, якими б незначними вони мені не здавалися (соціальні ролі, уніформа, символи влади, титули, груповий тиск, правила, обов’язки і зобов’язання).	-3 -2 - 1 0 1 2 3

10	Я маю право змінити свою думку.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
11	Багато, щоб я дотримувався логіки, раціональності і обґрунтованості щодо всього, що я роблю.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
12	Я не вірю в прості рішення складних особистих, соціальних і політичних проблем.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
13	Я маю право помилятися і відповідати за свої помилки.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
14	У випадку, якщо я вже виказав якусь точку зору, треба її дотримуватися і ніколи не змінювати.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
15	Я думаю, що немає такої речі, як справжня, безумовна любов з боку незнайомих людей; любов, дружба і довір'я проявляються з часом і звичайно вимагають деякої роботи і зобов'язань з мого боку.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
16	Я маю право сказати: "я не знаю".	-3 -2 - 1 0 1 2 3
17	У мене більше зобов'язань по відношенню до людей та деяких установ, ніж до себе, так що доводиться жертвувати собою і пристосовуватися.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
18	Я уникаю ситуацій, які мені незвичні і в яких у мене мало контролю і свободи.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
19	Я маю право бути незалежним від доброзичливості інших і від їхнього доброго ставлення до мене.	-3 -2 - 1 0 1 2 3

20	Мені не можна помилятися, а якщо я роблю якусь помилку, я почуваюся винуватим.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
21	Я не дуже засмучуюся, якщо за зміну моїх первинних планів хтось мене вважає непослідовним.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
22	Бажано, щоб люди до мене добре відносилися, щоб мене любили, бо я маю в них потребу.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
23	Я маю право прийняти нелогічні рішення.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
24	Легітимна (<i>законна</i>) влада заслуговує пошани й іноді нашої слухняності, але незаконну владу завжди потрібно відкидати, не коритися і викривати.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
25	Я маю право сказати: “Я тебе не розумію”.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
26	Я повинен уважно та емоційно ставитися до всього, що відбувається в світі, інакше я ризикую виглядати нелюдям та байдужим	-3 -2 - 1 0 1 2 3
27	Я не прагну швидко заглидити свою провину, ставляться терпимо до провини як частини моєї людської природи і не збираюся покращувати її за допомогою тих шляхів, які мені пропонують інші.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
28	Я маю право сказати: “Мене це не цікавить”.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
29	Я не повинен безцеремонно і незалежно від інших оцінювати себе і свою поведінку.	-3 -2 - 1 0 1 2 3

30	Я повинен бути уважний і чутливий до потреб оточуючих, можна сказати, що я повинен “читати їх думки”.	-3 -2 - 1 0 1 2 3
----	---	-------------------------

Методика проведення семінару: етичні задачі, групові дискусії і рольові ігри, психодіагностичні процедури.

Мета занять:

дискредитація способу досягнення мети шляхом маніпулювання іншими людьми, активізація прагнення розв’язувати свої проблеми власними силами;

навчити молодь протистояти спробам втягування себе в активність усупереч своїй волі;

упорядкування ціннісно–сислової сфери особистості;

рефлексія своїх особистих і громадських інтересів;

формування інформаційної толерантності.

Частина поставлених завдань психолог може запропонувати для дискусії, а решту – розіграти за ролями з подальшим обговоренням.

Плани занять:

Заняття 1

Етична задача 1. Сім’я збирається на весілля до своїх друзів. Усі чекали на цей день, готували подарунки для молодят та аксесуари до свого одягу. Аж раптом дзвоник у двері – і на порозі з’явилися родичі, які приїхали з іншого міста до них у гості. Звичайно, це приємний сюрприз, але сім’я готувалася до весілля. Як бути?

Коментар. На запитання, хто спровокував проблемну ситуацію, студенти першого курсу університету відповіли, що винуватцями слід вважати родичів, які без попередження приїхали в гості і тим самим узурпували право вибору інших, нав’язавши своє товариство одностороннім рішенням. Як наслідок – порушено одне з правил етикету. Виходів із такої ситуації пропонувалося багато, отож проблема вирішувалася по-різному: взяти родичів із собою на весілля в ресторан, де кількість місць і гостей чітко визначена і таким чином нав’язати труднощі господарям весілля; зателефонувати господарям весілля і розповісти про неочікуваний приїзд гостей (власне, те саме, що і в першому випадку, бо означає примусити господарів запросити родичів); залишити родичів удома, а самим піти на

весілля, як планувалося (родичі повинні зрозуміти, що самі спровокували ситуацію, тож треба змиритися).

Групова дискусія

Моє ставлення до світу в цілому визначається такими настановами:

світ сповнений зла, і я не чекаю від нього ніякої радості;

світ підкидає багато спокус, так що важко залишатися безгрішним, але все одно прагнути цього треба;

світ являє собою цікаву панораму, і я прагну докладати зусиль для його удосконалення;

світ може бути гарним, якщо в житті людей пануватимуть гідність і справжня доброта; для цього слід докладати всіх зусиль;

я живу тільки раз, тому маю намір насолоджуватися життям, а не мріяти про благо всього людства;

я частина світу, гарний він чи поганий, тому приймаю його таким, яким він є.

Заняття 2

Етична задача 2. Кращий товариш Володимира Ігор посварився зі своєю дівчиною Світланою. На вечірці, присвяченій початку канікул, були присутні всі троє (*навчаються в одному класі*). Світлана, граючи на почуттях Ігоря, просить Володимира провести її додому. Володимир опинився у складній ситуації: відмовити дівчині незручно, але зрадити друга підло. Що робити?

Коментар. Світлана явно бажає маніпулювати і почуттями Ігоря, і дружбаю хлопців. Володимиру це ясно, але як про це сказати? У будь-якому випадку хлопець повинен відмовитися виконувати прохання Світлани, хоч йому й приємно усвідомлювати, що дівчина просить її провести, хоч так хочеться бути лицарем. Та все ж треба чесно пояснити собі причини її поведінки. Тому можна сказати у відповідь щось приблизно таке: “Світлано, я б з радістю, але спочатку виріши свої проблеми з Ігорем без мене”.

Групова дискусія

Я сприймаю допомогу віщунів з огляду на такі усталені переконання:

віщуні можуть стати в пригоді, тільки коли стикаєшся із серйозною проблемою і не знаєш, яке рішення прийняти;

іноді можна звернутися до них – коли знаєш, що друзі теж збираються це зробити (*задля розваги*);

віщуні заслуговують на те, щоб консультуватися з ними при кожній нагоді;

ніколи не треба звертатися до них, тому що вони шахраї;
віщуни мають надзвичайну інтуїцію, тому іноді можуть правильно
передбачити долю людини;
вони непогані психологи.

Заняття 3

Етична задача 3. Гуртожиток. У кімнаті живуть дві дівчини – Алла і Марина. Марина збирається на побачення і просить в Алли святкову блузку, яку та купила зовсім недавно, відкладаючи гроші впродовж трьох місяців. Ситуація повторюється декілька разів. Ось і Алла готується до побачення: вона відкриває шафу, а в цей час... до кімнати заходить Марина зі своїм товаришем, але в Алліній блузці. Як має діяти Алла? У чому її помилка?

Коментар. Марина використовує Аллу у своїх інтересах. Дівчата живуть у гуртожитку, де нібито все повинно бути спільним. Бачимо, що в них спотворені уявлення про дружбу і гречність. Такі помилкові уявлення досить поширені в юнацькому середовищі. Помилка Алли полягає в тому, що вона не вміє захистити свої інтереси, боїться йти на конфронтацію (*у даному випадку необхідну*). Несформованість здатності відстоювати власні інтереси може призвести до того, що життя дівчини перетвориться на м'яч, який всі тусають ногами. Від конфронтації її утримує боязнь втратити повагу товаришок, зажити слави скупой, але якраз нездатність відстоювати себе і викликає зневагу подруг.

Групова дискусія

Моє ставлення до різного роду передбачень, прикмет, передчуттів впливає з таких уявлень:

мій життєвий досвід переконує: вони майже завжди віщують успіх або невдачу в якійсь діяльності;
вони зазвичай віщують успіх або невдачу в якійсь діяльності;
я вагаюся, чи це випадок, чи вони дійсно провіщають певну подію;
я не вірю, що вони щось провіщають, і тому не запам'ятовую їм;
я розумію, що вони помилкові, але ловлю себе на тому, що звертаю на них увагу;
борючись із їхнім впливом на мене, дію всупереч їм.

Заняття 4

Етична задача 4. Молода жінка була власницею невеликого магазину, торгівля в якому йшла мляво. Вона ледве зводила кінці з кінцями. Її товариш

настирливо пропонував перепрофілювати магазин на ресторан. Але на втілення ідеї власниця не мала коштів, а брати кредит у банку під заставу вона не наважувалася. Тоді товариш без згоди власниці магазину взяв кредит, заклав усе її майно, підробивши підпис, і на отримані гроші переобладнав магазин на ресторан. І дійсно, підприємство дало прибуток. Чи правильно діяв товариш, ризикуючи чужими грошима? Адже задум міг і не вдатися! Разом з тим, власниця залишилась би без прибутку, якби не його сміливий вчинок.

Коментар. Незважаючи на те, що переможців не судять, товариш власниці магазину вчинив неправильно. Ризикувати можна тільки власним майном, власним життям.

Групова дискусія

Моє ставлення до релігії зумовлене тим, що я:

не маю жодної потреби в релігії, але думаю, що більшості людей вона потрібна;

читаю й ознайомлююся з різними релігійними напрямками, що дасть мені незабаром змогу вирішити для себе це питання;

переймаюся пошуком, винаходом власної релігії, яка, сподіваюся, згодом мене задовольнятиме;

маю релігію, яка мене задовольняє;

вважаю релігію батьків найбільш прийнятною для мене;

приймаю релігію своїх батьків, хоча вона мене і не задовольняє.

Заняття 5

Етична задача 5. Водій приміського автобуса під час посадки пасажирів двом із них квитків не дав, хоча гроші взяв. Контролер на трасі виявив “безбілетників” і вирішив їх оштрафувати. Хто винен у тому, що сталося?

Коментар. Пасажири не вимагали квитків, тому що хотіли бути в гарних стосунках з водієм. Але за чий кошт? Зрозуміло, що гроші двох пасажирів пішли в кишеню водію. Але оскільки автобус виконував рейс, то вони мали б піти в касу. Контролер на трасі відстоює інтереси всього автопідприємства, а не водія. Для нього пасажири без проїзних документів – “зайці”. Хто винен? Самі пасажири, що не вимагали квитків.

Групова дискусія

Моя реакція на думку про власну смерть така:

я щосили відганяю від себе цю думку;

я часто думаю про смерть і мрію, щоб вона була миттєвою;

сприймаю смерть як кінцеву неминучість і намагаюся часто про це не думати;
розмірковуючи про це, я мрію мати сильну волю для гідної зустрічі зі смертю;
я боюся смерті, але рідко говорю про це іншим;
думаю про смерть і страшуся її лише під безпосереднім враженням від звістки про чиюсь смерть.

Заняття 6

Етична задача 6. Юнак повернувся додому зі служби в армії й дізнався, що його кохана вийшла заміж. Будучи людиною гордою, він не хотів показувати, що страждає, і одружився з іншою дівчиною. Йому здавалося, що таким чином заповнить пустоту, що утворилась. Але нічого з того не вийшло. Усе частіше він свариться з дружиною. Увечері після роботи чоловікові не хочеться йти додому. Що робити?

Коментар. Перед нами класичний приклад вирішення своїх проблем чужим коштом. Хлопець знав, що не кохає цю дівчину, але одружився з нею. Дівчина ж дозволила втягнути себе в цей шлюб, вірячи в романтичну казку. Таким чином, аморальне маніпулювання одного плюс інфантильність іншого призвели до таких плачевних наслідків. Що робити? Як мінімум, набратися хоробрості і чесно обміркувати ситуацію, що склалася.

Групова дискусія

Коли йдеться про довіру до людей, я притримуюся того принципу, що:
потрібно людям довіряти, але при цьому всіх без винятку перевіряти;
довіряти не можна нікому, навіть самому собі;
якоюсь мірою довіряти потрібно кожній людині;
усе залежить від конкретної людини: одним можна довіряти цілком, іншим – ні на йоту;
люди звичайно не виправдовують моєї довіри;
надмірна довірливість – мій найбільший огріх.

Заняття 7

Гра “Соціальний статус”

Соціальний статус – це сукупність прав і обов’язків, соціальних очікувань, форм та об’ємів матеріальної і моральної винагороди, стійких нормативних форм поведінки. Статус формується за допомогою закону, адміністративних актів, звичаїв, моралі, релігії, громадської думки і т. ін.

Підкажемо ведучому, що індикаторами соціального статусу є:

- адміністративна і політична влада;
- об'сяг і характер власності (предмети споживання або капітал – економічна влада);
- об'сяг і характер доходів;
- моральна винагорода, престиж, вплив (духовна влада);
- умови праці;
- перспективи, що відкриваються даною позицією для вертикальної висхідної соціальної мобільності;
- вільний час.

Деякі статусні позиції мають максимальні показники за всіма шкалами: тут і багатство, і влада, і престиж, і комфорт, і максимум вільного часу. Ближче за всіх до цих показників процвітаюча аристократія, що спирається на успадковане багатство і статус. Є також позиції з мінімальними показниками за всіма шкалами. Проте більшість позицій характеризується тим чи іншим ступенем неузгодженості статусних індикаторів: великий прибуток і низький престиж, велика влада і нестабільність становища. Тут завжди виникає багато суперечностей. Групи учасників тренінгу вибирають три–чотири параметри соціального статусу.

Прихованою метою гри є визначення соціального статусу вчителя, священика, депутата і тіньового бізнесмена, оскільки розміщення учасниками гри цих фігур може свідчити про рівень розвитку моральності в даній групі. Учасники доходять висновку, що наше суспільство нині хворе, оскільки стратегічними завданнями відтворення соціальної системи займаються ті спільноти, які не здатні це робити за визначенням. У результаті обговорення важливо дійти висновку: матеріальні труднощі не можуть виправдовувати зловживання педагогів, що спричиняють зниження поваги до професії; статус педагога передбачає і прийняття відповідальності.

Групова дискусія: яке з тверджень видається вам більш правильним?

- А) Я маю право оцінювати власну поведінку, думки та емоції і відповідати за їх наслідки.
- Б) Я не повинен безцеремонно і незалежно від інших оцінювати себе і свою поведінку. Насправді оцінювати й обговорювати мою особу в усіх випадках повинен не я, а хтось більш навчений і авторитетний.

Заняття 8

Опис гри “Заборонений плід”

На стілець у центрі кола кладуть якийсь предмет, звичайно це аркуш паперу. Тренер звертається до групи зі словами: “Уявіть, що на стільці лежить щось дуже бажане, але заборонене. Зараз кожний із вас за допомогою пантоміми, без слів, покаже, що б він учинив із цим предметом”.

Аркуш паперу, що лежить на стільці, символізує для кожного учасника гри щось своє. Спочатку всі учасники виконують завдання тренера: за допомогою пантоміми показують свої дії щодо “забороненого плоду”.

Потім кожний розкриває свою таємницю – розказує, що конкретно уявляв і зображував своїми рухами. Гра поступово переходить у спільну розмову, під час якої всі діляться своїми враженнями і думками про межі допустимого і дозволеного. Хто нам дозволяє, і хто нас обмежує?

Групова дискусія: яке з тверджень видається вам більш правильним?

А) Я маю право помилятися і відповідати за свої помилки.

Б) Мені не слід помилятися, а якщо я й зроблю якусь помилку, то повинен почуватися винуватим. Краще, аби мене і мої рішення контролювали.

Заняття 9.

Дослідження відображення у свідомості прав людини.

Групова дискусія: яке з тверджень видається вам більш правильним?

А) Я маю право бути незалежним від доброзичливості інших і від їх гарного ставлення до мене.

Б) Хотілося б, аби люди до мене добре ставилися, щоб мене любили, я цього потребую.

Заняття 10.

Обговорення рекомендацій, що були вироблені у ході групових дискусій на тренінгах з формування шляхетності і почуття власної гідності:

Говори сміливо і прямо, щоб слова звучали виразно, а думка була ясною.

Не метушись.

Якщо не впевнений у справедливості своїх слів, формулюй думку у формі запитання.

Зустрічаючись із незнайомою людиною, уникай негативних характеристик щодо її зовнішності, здібностей і її рідних, інакше не оминати “війни”.

Під час суперечки говори відкрито і чітко лише про те, з чим справді не згоден.

Не личить погано говорити про свій рід (родичів, батьків), сусідів, земляків. Той, хто лає свій рід і близьких, сам не викликає поваги.

Молода людина, яка розкуто, смакуючи, розмірковує про власну вигоду або свої любовні справи, негідна довіри і поваги.

Ні чоловіка, ні юнака не прикрашають дурість, боязкість, розпушта, байдикування, пияцтво, неохайність, відчай, жадібність, лестоці, балакучість, слабкість, ненажерливість, нетямущість. Треба працювати над собою, щоб подолати ці недоліки.

У будь-якій ситуації поведься завжди так, як коли б на тебе дивилися ті люди, чиєю думкою ти дорожиш. Тоді чинитимеш правильно і триматимешся гідно.

Поважай без підлесливості.

Учися без соромливості.

Слухай без неухважності.

Навчай без приниження.

Працюй без лінощів.

Веселися без дурості.

Ділися без користі.

Будь бережливий без скупості.

Володій зброєю без дикості.

Розв'язуй проблеми в міру їх постання.

Рахуй прибутки по мінімуму, а витрати – по максимуму.

Пам'ятай, що жодні переваги матеріального або статусного характеру, отримані шляхом приниження власної гідності, не дадуть ніколи щастя, спокою, сили.

Групова дискусія: яке з тверджень видається вам більш вірним?

А) Я маю право сказати: “Мене це не цікавить”.

Б) Я повинен намагатися уважно й емоційно ставитися до всього, що трапляється у світі. Напевно, мені це не вдасться, однак я маю старатися досягти цього щосили. Інакше я черствий, байдужий.

На завершення хочу зазначити, що в наш час профілактика різних типів поведінкових залежностей набуває неаби якої актуальності, оскільки навіть неозброєним оком видно як чітко вимальовується тенденція до поневолення людини людиною маніпулятивними засобами. Не так і важливо, під якою “приправою” це все подається: під релігійною, чи економічною, під політичною чи психологічною. Тож, запропонована програма профілактичного семінару напевно знайде свого користувача. Думаю, що і розробка інших програм, спрямованих на профілактику поведінкових залежностей не примусить себе довго чекати.

Післямова

Хотілося би на завершення зазначити ключові думки, які визріли в автора під час написання цієї книжки та після її завершення.

Основна психологічна функція релігії – задоволення потреби в упорядкуванні внутрішнього світу людини, яку ми назвали есхатологічною, може відбуватися гармонійно, а може бути і деструктивно для самої людини.

Залежність є однією з базисних якостей (*властивостей*) людської психіки. Культова психічна залежність, так як і інші види нефармакологічної залежності є результатом психологічного насильства над особистістю та специфіки взаємодії польових психічних структур культової групи та особистості.

Групи, що практикують маніпулятивні психологічні технології, є частиною соціального простору кожної цивілізованої країни. Про дослідження діяльності таких груп відомо в США, Європі, Японії, Південній Африці, на території колишнього СРСР. Кожна країна шукає свій шлях розв'язання цих проблем, узгоджуючи з місцевими юридичними та культурними умовами.

Психосоціальний простір в наш час наповнений протилежно спрямованими, дезорганізуючими стимулами. Особа, яка розвивається, виявилася свідком протистояння традиційної культури і нетрадиційної систем соціалізації, що не сприяє формуванню довір'я та її прийняття ні тією ні іншою. Для успішного виживання в такому середовищі потрібний високий розвиток особистості, соціальна зрілість, суб'єктність, інтернальний локус контролю.

Збільшення потужності та щільності соціального та інформаційного впливів, темпів та напруження життя в сучасних умовах вимагають більш якісної, адекватної підготовки людини до здійснення особистісної самореалізації, найважливішим з яких є чутливість до моральних чинників. До яких входить і якість сімейного виховання, і освіта, й індивідуальна фахова психологічна підтримка, а також вдосконалення законодавчої бази в сфері прав людини. Недоробки у будь-якій із цих сфер зразу виступають як слабке місце в системі адаптаційних механізмів і стають об'єктом зловживання або експлуатації з боку деструктивних тоталітарних організацій та окремих паразитично налаштованих суб'єктів.

У природному співтоваристві (natural society), в культурі містяться передумови для того, щоб техніки деструктивного контролю свідомості були продуктивними. Більш того, вони якраз і створюються відповідно до слабих сторін життя окремих людей та людського співтовариства в цілому. Метафорично можна сказати, що їх співвідношення як у вірусів і антивірусних програм в комп'ютерних технологіях.

Проживання та функціонування в сучасному глобалізованому світі вимагає постійного підвищення інтелектуально–моральної потужності окремої особистості і етнокультурних спільнот в цілому. Руйнація культурної традиції та інституту сім'ї під тиском глобалізаційних тенденцій та споживацької філософії, що спостерігається останнім часом, призводить до активізації деградаційних процесів суспільно–польової та особистісної сфер людини. Тож під тиском глобалізаційних процесів традиційна культура поступово стала замінюватися нетрадиційною. На сьогодні соціальне середовище наповнено протилежно спрямованими, дезорганізуючими стимулами.

Введені в ранг еволюційного закону уявлення про необхідність конкурентної боротьби і природного відбору шляхом виживання найсильнішого у всіх без винятку сферах життя привело до загострення соціальних проблем, а з іншого боку, все більша кількість людей залучається до ідей неосязної свободи безвідповідальності. Засоби масової культури поширюють ідеї про можливість людини чарівним способом змінитися шляхом косметичних засобів, пластичної хірургії та ефективних навчальних програм.

Можна помітити тенденцію, що з процесами руйнації традиційної культури зростає кількість і якість психологічних залежностей нехімічного типу. Виходить, що культурні заборони відігравали роль маркування небезпечних для людини явищ. Тепер вся відповідальність переноситься на внутрішній світ людини, її свободу і здатність самотійно оцінити небезпеки психосоціального простору. Досвід показує, що далеко не всі це можуть. Для успішного виживання в такому середовищі потрібен високий рівень розвитку особистості, соціальна зрілість, суб'єктність, інтернальний локус контролю. Мабуть, суспільство йде до усвідомлення того, що маркування небезпечних для людини явищ в психосоціальному просторі необхідне.

Мусимо констатувати, що соціально–психологічний простір, який змінюється з розвитком суспільства і відкриває нові горизонти свого освоєння, неминуче експлуатується і експлуатуватиметься не тільки благою

метою, але і для задоволення асоціальних і патологічних потреб тих або інших осіб і деструктивних груп. Перед суспільством і перед окремою особою, напевно, завжди стоятиме складне завдання встановлення і підтримки здорових правил соціально–психологічної взаємодії. Певні типи сучасних суспільних рухів і груп в ім'я своєї проголошеної мети та інтересів лідерів застосовують такі високоманіпулятивні моделі залучення та індоктринації adeptів, мотивації персоналу, які виходять з–під контролю звичайних регулятивних механізмів, що склалися в буденному житті і в юридичній практиці.

Головною передумовою виживання людини у сучасному глобалізованому світі є якості, сформовані в процесі сімейного виховання, а саме: почуття власної гідності, суб'єктність як передумова особистісної зрілості, людяність, інформаційна стійкість та здатність напружуватися.

Література

Авцын А. П. Адаптация и дезадаптация с позиций патолога // Клиническая медицина. – 1974. – № 5. – С. 3–15.

Адаптация организма учащихся к учебной и физической нагрузкам / Ред. А. Г. Хрипкова, М. В. Антонова. – М.: Педагогика, 1982.

Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Под общ. ред. д-ра. филос. наук. В. П. Култыгина. – М.: Серебрянные нити, 2001.

Алдашева А. А. Особенности личностной адаптации в малых изолированных коллективах: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – Л., 1984.

Алікіна Н. В. Зловживання психологічними законами // Укр. юрист. – 2004. – № 4. – С. 44–47.

Алікіна Н. В. Помилкова психологічна ідентифікація і руйнація життєвих домагань особистості // Психологічні перспективи. – 2005. – С. 29–34. – с. 30.

Андреева Г.М. Психология социального познания. М., 1997.

Анисимова О. М. Психологическое исследование социальной зрелости студента // Формирование социальной и профессиональной зрелости студентов: Сб. науч. трудов. – Свердловск: УрГУ, 1985. – С. 126 – 133.

Антонян Ю. М., Гульдман В. В. Криминальная патопсихология. – М.: Наука, 1991.

Аркадьев М.А. Конфликт “сознания” и “жизни” эскизное введение в “фундаментальную структурно–историческую антропологию” Электронная версия текста позаимствована в библиотеке ИФРАН, psylib.kiev.ua”.

Балл Г.А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие // Психол. журн. 1997. Т. 18. № 5. С. 7–19.

Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности // Вопр. психол. – 1989. – № 1. – С. 92–100.

Бараиш Б. А. Психопрофилактическая помощь студентам вузов // Психогигиена и психопрофилактика. – Л.: Изд–во ЛНИПНИИ им. В. М. Бехтерева, 1983. – с. 38–45.

Бассиюни К. Воспитание народоубийц. – СПб., 1999.

Батаев В. Г. Доклад специалиста НПА о результатах обследования членов религиозной общины “Аум–Синрикё” // Независимый психиатрич. журн. Вестн. НПА. – 1995. – № 2. – С. 44–46.

Баушева И. Л., Сирота Н. А., Ялтонский В. М. Медико–психологические характеристики жертв психологического насилия и особенности их психотерапии. // Приложение к журналу “Вестник последипломного медицинского образования”. Материалы международной конференции “Психотерапия на рубеже тысячелетий: опыт прошлого – взгляд в будущее” 6–8 мая 1998г. – М.: Изд–во РМАПО, 1999. – С. 36–37.

Беклеманова К. Е. Проблемы психической адаптации студентов. – Алма–Ата: ОЗК ССР, 1983.

Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М., 1995.

Берн Э. Введение в психиатрию для непосвященных. Перевод А. И. Федорова. Минск: “Попурри”, 1998.

Бестужев–Лада И. Мораль для инфузории туфельки // Смена. – 2002. – № 8. – С. 4–16.

Блажис Р. Р. Анализ состояния психического дискомфорта у студентов: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – Л., 1976.

Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000.

Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 1968.

Боулби Дж. Привязанность: Пер. с англ. / Дж. Боулби.; Под ред. Г.В.Бурменской. М.: Гардарики, 2003.

Братусь Б.С. К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века. // Вопросы психологии. – 1993. – №1. – С. 6–13.

Братусь Б. С. Аномалии личности. – М., 1988.

Буланова Г. М. Эмоциональное состояние студентов как фактор их учебной успеваемости: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Л., 1983.

Бьюдженталь Дж. Наука быть живым: Диалоги между терапевтом и пациентами в гуманистической терапии. – М.: Класс, 1998.

Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). – М., 1984.

Васютинський В. О. Узалежнення і впорядкування як дискурси владно-підвладної взаємодії // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Ін-ту психол. ім Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – Т. V. – Ч. 5. – К., 2003. – С. 63–68.

Васютинський В. О., Ліщинська О. А. Ставлення громадян до релігії та до поширення “нетрадиційних релігій”: результати вивчення громадської думки населення України / Ін-т соц. та політ. психол. АПН України; передм. М. М. Слюсаревського, 2006.

Вахромов Е. Е. Экзистенциальные мотивы аномального поведения // Прикладная психология и психоанализ. – 2004. – № 1. – С. 5–17.

Вахромов Е. Е. Экзистенциальные мотивы аномального поведения // Прикладная психология и психоанализ. – 2004. – № 2. – С. 21–32.

Вершинин М. В. Проблемы идентификации деструктивных организаций в субъектах экономической деятельности // Психология. – Пермь. – 2004. – № 3. – с. 4–6.

Войскунский А.Е. Феномен зависимости от Интернета // Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред. А.Е. Войскунского. М, 2000. С.100–131.

Войскунский А.Е. Психологические исследования феномена Интернет-аддикции // Тезисы докладов 2-й Российской конференции по экологической психологии. М.: Экопсицентр РОСС. 2000. С. 251–253.

Волков Е. Н. Преступный вызов практической психологии: феномен деструктивных культов и контроля сознания (введение в проблему) // Журн. практического психолога. М.: Фолиум. 1996. № 2. С. 87–93.

Волков Е. Н. Основные модели контроля сознания (реформирование мышления) // Журн. практического психолога. М.: Фолиум. – 1996. – №4(5). – С. 86-95.

Волков Е. Н. Консультирование жертв интенсивного манипулирования психикой: основные принципы, особенности практики // Журн. практического психолога. – 1997. – № 1. – С. 102–109.

Волков Е. Н. Анализ жизненного решения: проверка на манипулирование и контроль сознания // Журн. практического психолога. М.: Фолиум. 2000. № 1–2. – С. 126–128.

Волков Е.Н. Критерии, признаки, определения и классификации вредящего психологического воздействия: психологическое травмирование, психологическая агрессия и психологическое насилие // Журн. практического психолога. М.: Фолиум. 2002. №6. С. 183–199.

Выготский Л. С. История развития высших психических функций. // Собр.соч.: в 6 т. М., 1984. Т.3.– с.6–58, 302–313.

Выготский Л. С. Проблема возраста // Собр.соч.: в 6 т. М., 1984. Т.4 – с.244–268.

Выготский Л. С. Учение об эмоциях // Выготский Л.С. Собр.соч. В 6–ти т. // М.: Знание, 1968.–Т4.

Вязницкий П. О., Дьяконов М. М., Ендальцев Б. В., Комаренко Д. И., Кудрин И. Д., Петров В. П. Адаптация к условиям воинской службы и профилактика дизадаптационных расстройств // Воен.–мед. журн. – 1988. – № 8.

Грановская Р. М., Березная И. Я. Интуиция и искусственный интеллект. – Л.: Изд–во ЛГУ, 1991.

Грофф Ст. Неистовый поиск себя. – М., 1996, с. 64–97.

Грофф Ст. Области человеческого бессознательного: опыт исследований с помощью ЛСД/Станислав Грофф.–М.: ИНИОН РАН, 1993.

Два вида психологии // Хрестом. по истории психологии / Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М.: Изд–во МГУ, 1980. – с. 286–300.

Дерманова И. Б. Особенности психологической диагностики в исследовании адаптации студентов: Дисс. ... канд. психол. наук. – Л., 1990.

Деструктивные психотехники // Под ред. И. Митрофановой. – СПб.: Экслибрис, 2002.

Джеймс У. Психология, Педагогика, 1991.

Джиамбалво К. Консультирование о выходе: Семейное воздействие. Как помогать близким, попавшим в деструктивный культ / Пер. с англ. – Нижн. Новгород: Изд–во НГУ, 1995.

Дідук І. Становлення правової свідомості особистості в сучасних соціокультурних умовах // Соціальна психологія. – 2004. – № 6. – С. 105–115.

Донцов А. И., Емельянова Т. П. Концепция социальных представлений в современной французской психологии // Вопр. психол. – 1984. – № 1. – С. 147.

Донченко О. А. Фрактальність психіки і суб'єктність // Людина. Суб'єкт. Вчинок. – К.: Либідь, 2006. – С.117-144.

Донченко Е. А. Фрактальная психология. - К.: Знання, 2005.

Доценко Е. Л. Психология манипуляции. – М.: ЧеРо, 1997.

Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни / Пер. с фр. А. Б. Гофмана // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология / Пер. с англ., нем., фр. / Сост. и общ. ред. А. Н. Красникова. – М.: Канон+, 1998. – с. 174–231.

Дюркгейм Э., Мосс М. О некоторых первобытных формах классификации. К исследованию коллективных представлений // М. Мосс. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии / Пер. с франц. – М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 1996. – с. 6–73.

Ерасов Б. С. Социальная культурология: Учебник для студентов высших учебных заведений /Ред. Евстигнеева Н.В. – Изд.3–е, допол. и перераб. – М.: Аспект–пресс, 2000.

Жмыриков А. Н. Диагностика социально–психологической адаптированности личности в новых условиях деятельности и общения. Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – Л.: ЛГУ, 1989.

Жмыриков А. Н. Диагностика социально–психологической адаптированности личности в новых условиях деятельности и общения: Дисс. ... канд. психол. наук. – М.: АОН, 1989. – 249 с.

Зимбардо Ф., Андерсен С. Объяснение контроля сознания: экзотические и повседневные манипуляции сознанием // Журн. практического психолога. – 2000. – № 1–2. – С. 8–34.

Ильин И. А. Аксиомы религиозного опыта. – М., 1993, с. 40–50, 426–443.

Ильина С. В. Влияние пережитого в детстве насилия на возникновение личностных расстройств. // Вопросы психологии, №6. 1998. – с. 65–74.

Казмиренко В. П. Социальная психология организаций. - К.: МЗУУП, 1993.

Калинаускас И. Н. Жить надо. С.-П., Медуза, 1994.

Калишед Д. Внутренний мир травмы. – М.: Академический проект, 2001.

Карагодіна О. Г. Релігійний анамнез у структурі діагностичного опитування осіб психічними розладами та психологічними проблемами. Навчальний посібник.– Київ, , 2001.

Карпенко З. С. Аксіопсихологія особистості. – К.: ТОВ “”Міжнар. фін. агенція””, 1998.

Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии). – М.: Мысль, 1972.

Колызаева Н. Г. Формирование адаптивных характеристик личности у студентов в начальном периоде обучения: Дисс. ... канд. психол. наук. – Л., 1989.

Кольвах О., Кончанина Т. О “критических” моментах в процессе адаптации // Психологические и социально–психологические особенности адаптации студентов: Мат. симп. – Ереван, 1973.

Компоненты адаптационного процесса / Под ред. В. И. Медведева. – Л.: Медицина, 1984.

Кон И. С. В поисках себя. – М., 1984.

Кон И. С. Введение в сексологию. – М.: Медицина, 1989.

Кононко Е. Л. Чтобы личность состоялась. – К.: Рад. шк., 1991.

Короленко И. П. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития // Обзорение психиатрии и медицинской психологии имени В М Бехтерева 1991. № 1. С 8–15.

Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. Социодинамическая психиатрия. Новосибирск: Изд–во НГПУ, 1999. – С. 333–341.

Короленко Ц.П. Дмитриева Н.В. Социодинамическая психиатрия. М.. Екатеринбург, 2000.

Короленко Ц. П. Работоголизм – респектабельная форма аддиктивного поведения // Обзор. психиат. и мед. психол. – 1993. – № 4. – С. 17–29.

Короленко Ц. П., Донских Т. А. Семь путей к катастрофе. – Новосибирск, 1990.

Крамер Д., Олстед Д. Маски авторитарности: Очерки о гуру. – М.: Прогресс–Традиция, 2002.

Кришнамурти Дж. Свобода от известного: Пер. с англ. – К.: “София”, 1991.

Кряжева И. К. Социально–психологические факторы адаптированности личности: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – М., 1980.

Кряжева И. К. Социально–психологические факторы адаптированности личности: Дисс. ... канд. психол. наук. – М., 1980.

Кузнецов П. С. Адаптация как функция развития личности. – Саратов: Изд–во Саратов. ун–ва, 1991.

Кулагин Б. В. Основы профессиональной психодиагностики. – Л.: Медицина, 1984.

Кучеренко В.В., Петренко В.Ф., Госохин А.В. Измененные состояния сознания: психологический анализ // Вопросы психологии. 1998. № 3. С 70–78.

Лебедев В. И. Общение с Богом или...М.: Политиздат, 1986.

Лебедев В. И. Этапы психологической адаптации в измененных условиях существования // Вопр. психол. – 1980. – № 4. – С. 50–59.

Леви В. Л. Нестандартный ребенок.— 3-е изд.— М.: Знание, 1989.

Лейнг Р. Расколотое Я. – М., 1995.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1975.

Леонтьев Д. А. Экзистенциальная тревога и как с ней не бороться // Московский Психотерапевтический Журн. – 2003. – № 2.

Литвак Б. Г. Экспертные оценки и принятие решений. – М.: Патент, 1996.

Лифтон Р. Дж. Технология “промывки мозгов”: Психология тоталитаризма. – СПб.: Прайм–Евროзнак, 2004.

Личко А.Е., Иванов Н.Я. Словарь современной американской психиатрической терминологии с ее отличиями от принятой в России / Обозрение психиатрии и медицинской психологии имени П.М. Бехтерева. 1992. С. 63–84.

Лищинська О. А. Чинники тотальної психологічної залежності // Соціальна психологія. – 2004. – № 3(5). – С.145-149.

Лищинська О. А. Вплив деструктивних тоталітарних організацій на сім'ю // Наукові студії із соціальної та політичної психології психології / Збірник наукових праць Інституту соціальної та політичної психології АПН України. – 2005. – Вип.9(12). – С.26-34.

Лищинська О. А. Можливості психологічної допомоги жертвам деструктивних тоталітарних організацій // Практична психологія і соціальна робота. – 2006. – № 3.

Лищинська О. А. Модель здорової соціальної взаємодії в інформаційному просторі // Соціальна психологія. – 2005. – № 6.

Лищинська О. А. Факти і артефакти соціальної залежності // Соціальна психологія. – 2006. – № 6. – С.124-130.

Лищинська О. А. Культурна психологічна залежність особистості з погляду психотерапевта // Теорія і практика допомоги особистості в психологічному консультуванні і психотерапії. Матеріали науково-практичної конференції. – К., 2005.

Ліщинська О. А. Формування адитивного потенціалу особистості як результат деструктивних стосунків у сім'ї // Науково-практичний семінар “Соціально-психологічний вимір сім'ї” (7 квітня 2005 р.).

Ліщинська О. А. Аналіз підходів до соціально-психологічної експертизи впливу на масову свідомість у зв'язку з необхідністю побудови громадянського суспільства // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: Зб.наук.праць / За заг.ред. М.Слюсаревського; упоряд. Л.А.Найдьонова, Л.П.Черниш. – К.: Міленіум, 2005. – Вип.4. – 500 с. – С.334-345.

Ліщинська О. А. Методика індивідуальної та групової роботи психолога-початківця: Навч.-метод. посіб. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2004.

Лобок А. М. Антропология мифа. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. –

Мадди С. Теории личности. Сравнительный анализ. СПб.: Издательство “Речь”, 2002.

Макдуелл Дж., Стюарт Д. Обманщики. – М.: Протестант, 1993.

Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию. – М., 1992.

Мамардашвили М. К. Кантианские вариации. – М., 1997. – с. 53.

Мамардашвили М. К. Необходимость себя. М.: “”Лабиринт””, 1996, с.7–154.

Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года // К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. Т. 42. – с. 41–174. 1961.

Маслоу А. Г. Мотивация и личность / пер. с англ. – 3-е изд. – СПб.: Питер., 2003.

Менделевич В. Д., Соловьева С. Л. Неврология и психосоматическая медицина. – М., 2002.

Милгрэм С. Эксперимент в социальной психологии. – СПб.: Питер, 2000.

Митькин А. А. О роли индивидуального и коллективного сознания в социальной динамике // Психологический журн. – 1999 – Т. 20. – № 5. – С. 105–111.

МКБ–10. Классификация психических и поведенческих расстройств. – СПб., 1999.

Москалец В.П. Психологічні основи виховання духовності в Українській національній школі. Автореф. дис. ...доктора психологічних наук, К.–1996.

Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. Пер. с фр. / Перевод Т.П. Емельяновой. – М.: Издательство “Центр психологии и психотерапии”, 1996.

Московичи С. Машина, творящая богов / Пер. с фр. – М.: “Центр психологии и психотерапии”, 1998.

Мэй Р. Искусство психологического консультирования / Пер. с англ. – М.: Независимая фирма “Класс”, 1994.

Мэй Р. Сила и невинность. – М.: Смысл, 2001.

Мэй Р. Смысл тревоги / Пер. с англ. – М.: Независимая фирма “Класс”, 2001.

Найссер У. Познание и реальность. – М.: Прогресс, 1981.

Налчаджян А. А. Социально–психологическая адаптация личности (формы и стратегии). – Ереван: Изд–во АН Арм. ССР, 1988.

Настояща К. В. Функціонування культурної традиції у соціальному просторі: Автореф. дис.... кандидата соціологічних наук, К.–2005.

Никиташина И. Н. Экспериментально–психологическое исследование состояний психической дезадаптации у работников промышленных предприятий: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – СПб.: Психоневрологич. ин–т им. В. М. Бехтерева, 1994.

Новиков В. С., Колызаева Н. Г. Неспецифические механизмы адаптации человека. – Л.: Наука, 1984.

Орел Н. Психологические механизмы влияния тоталитарных групп на личность: профилактика и преодоление зависимости // Контроль сознания и методы подавления личности: Хрестом. / Сост. К. В. Сельченко. – Мн.: Харвест; М.: ООО “Изд–во АСТ”, 2002. С.413-444.

Ортега–и–Гассет Х. Восстание масс // Вопр. филос. – 1989. – № 3, 4.

Паповян С. С. Математические методы в социальной психологии. – М.: Наука, 1983.

Петренко В. Ф., Митина О. В. Психосемантический анализ динамики общественного сознания: На материале политического менталитета. 2–е изд. – М.: Изд–во МГУ, 1997.

Петровский В. А. Психология неадаптивной активности. – М.: ТОО Горбунок, 1994.

Полищук Ю. И. Влияние деструктивных религиозных сект на психическое здоровье и личность человека // Журн. практического психолога. М.: Фолиум. 1997. № 1. С. 93–97.

Пратканис Э., Аронсон Э. Эпоха пропаганды. – СПб.: Прайм–Еврознак, 2003.

Проблемы информационно–психологической безопасности / Под ред. А. В. Брушлинского и В. Е. Лепского. – М.: Ин–т психологии РАН, 1996.

Проконишин Р. А., Герасимов А. В., Кудеярова Н. Ю. Особенности динамики изменений личности у последователей псевдорелигиозных корпораций. – М.: Ин-т психологии Российской академии наук, 2006. <http://www.ipras.ru/conf/soderj.htm>.

Пронина Е. Е. Психологическая экспертиза рекламы. Теория и методика психотехнического анализа рекламы. – М.: РИП–холдинг, 2000.

Психический инфантилизм // Гарбузов В. И. Нервные дети: Советы врача. – Л.: Медицина, 1990.

Психология и лечение зависимого поведения / Под ред. С. Даулинга / Пер. с англ. Р. Р. Муртазина. – М.: Независимая фирма “Класс”, 2000.

Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2–е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990.

Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В. О. Васютинський. – К.: ДОК–К, 1997.

Райл Г. Понятие сознания / Пер. с англ. – М.: Идея–Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999.

Растигеев А. П. Социально–психологическая адаптация и ответственность личности // Адаптация выпускников высшей школы к работе на селе: Тез. межвуз. конф. – Барнаул: БГПИ, 1981. – С. 3–5.

Рейнин Г. Р. Контрапункт восприятия // “Реальность и субъект”. –1998 – С. 48–50.

Ремимидт Х. Подростковый и юношеский возраст. // Проблемы становления личности. – М.: Мир, 1994. – с. 135–147.

Реньяр П. Умственные эпидемии. Историко–психиатрические очерки / Пер. с франц. Эл. Зауэр / Печатается по изд. Ф. Павленкова 1889 г. – М.: Emergency Exit, 2004.

Роджерс К. К науке о личности / Пер. с англ. // История зарубежной психологии. Тексты / Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М.: Изд–во МГУ, 1986. – с. 200–231.

Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / Пер. с англ. В. В. Румынского / Под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна. – М.: Аспект Пресс, 1999.

Росс Л., Уорд Э. Принципы наивного реализма и их роль в возникновении непонимания между людьми // Психологический журн. – 2000. Т. 21. – № 6. – С. 24–37.

Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии – СПб.: Питер, 2000.

Сафронов А.Г. Религиозные психопрактики в истории культуры. ХГАК, 2004.

Свенцицкий А. Л. Понятие о производственной адаптации личности // Промышленная социальная психология. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. – с. 64–68.

Середа Т. В. Особенности характеристик общения в процессе адаптации к стресс-факторам учебного процесса: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – Л., 1987.

Симонов П. В. Мотивированный мозг. – М., 1987.

Сиомичев А. В. Психологические особенности адаптации студентов в сфере познания и общения в вузе: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – Л., 1985.

Сирс Д., Тейлор Ш., Пипло Л. Социальная психология. С-Пб. Питер, 2003.

Скородумов А. А. Сектанство как социальное явление: Учеб. пособ. В 2-х ч. – Ч. 1: История и современность. – СПб.: СПВУРЕ ППО, 1995.

Скородумов А. А. Сектанство как социальное явление: Учеб. пособ. В 2-х ч. – Ч. II: Философско-психологический анализ. – СПб.: СПВУРЕ ППО, 1995.

Скородумов А. А. Социально-психологический анализ дезадаптации личности (на примере современных внеконфессиональных течений): Дисс. ... канд. психол. наук. – СПб., 1996.

Славская А. Н. Интерпретация как предмет психологического исследования // Психол. журн. – 1994. – Т. 15. – № 3. – С. 78–87.

Соколова Е. Т., Николаева В. В. Особенности личности при пограничных расстройствах и соматических заболеваниях М.:Svr-Аргус, 1995.

Соколова Е. Т. Влияние на самооценку нарушения эмоциональных контактов между родителем и ребенком и формирование аномалий личности / Семья и формирование личности. – М.: Изд-во МГУ, 1981.

Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології // Соціальна психологія. – 2006. – № 1 (15). – С. 3–13.

Темпер Ю. Б., Ландышев Ю. С. Болезни адаптации и их психопрофилактика // Валеология: Диагност. средства и практич. обеспеч. здоровья. Вып. 1. РАН ДВО. Тихоокеан. океанол. ин-т. – СПб.: Наука, 1993. – С. 74–85.

Тернер Дж. Социальное влияние. – СПб.: Питер, 2003.

Тиллих П. Кто я такой? (Автобиографическое эссе) // Вопр. филос. – 2002. – № 3. – С. 160–172.

- Тиллих П.* Теология культуры. – М.: “Юрист”, 1995.
- Тобиас М., Лалич Дж.* Терапевтические проблемы жертв культов (отрывки из книги “Плененные сердца, плененные умы”) // Журн. практического психолога. – 2000. – № 1–2. – С. 104–125.
- Тоффлер Э.* Третья волна. – М.: ООО “Изд-во АСТ”, 1999.
- Ушаков Г. К.* Пограничные нервно–психические расстройства. 2–е изд., перераб. и доп. – М.: Медицина, 1987.
- Фейербах Л.* Избранные философские произведения. Т.1 М., 1955.
- Фестингер Л.* Теория когнитивного диссонанса / Сер.: Мастерская психологии и психотерапии. – М. Ювента, 1999.
- Филатов С.* Современная Россия и секты // Иностранная литература. – 1996. – № 8. – С. 201–219.
- Фрейд З.* Будущее одной иллюзии // Сумерки богов. Составл. и общ. ред. А. А. Яковлева. – М.: Политиздат. 1985. – с. 94–142.
- Фрейд З.* О клиническом психоанализе. Избр. соч. – М.;; Медицина, 1991.
- Фромм Э.* Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. – М.: Политиздат, 1989. – 394 с. – с. 160.
- Хассен С.* Освобождение от психологического насилия: деструктивные культы, контроль сознания, методы помощи. – СПб.: Прайм–Еврознак, 2003.
- Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность. Т. 1. – М.: Педагогика, 1986.
- Целикова В. В.* Психологические механизмы влияния на личность в культе // Журн. практического психолога. – 1996. – № 5. – С. 71–75.
- Чижевский А. Л.* Фактор, способствующий возникновению и распространению массовых психозов // Русско–немецкий мед. журн. – 1928. – № 3. – С. 101–130.
- Чуфарский Ю. В.* Юридическая психология: Учеб. 3–е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во “Проспект”, 2005. –
- Шевандрин Н. И.* Социальная психология в образовании. – М.: Владос, 1995.
- Шибутани Т.* Социальная психология: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1969.
- Шиньон Ж. М.* Эпидемиология и основные принципы терапии тревожных расстройств // Синапс. – 1991. – № 1. – С. 15–30.
- Шнейдер Л. Б.* Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики.– М.: Московский психологи–социальный институт, 2007.
- Шостром Э.* Анти–Карнеги или человек–манипулятор / Пер. с англ. – Мн.: ТПЦ “Полифакт”, 1992.

- Шютц А.* Возвращающийся домой // Соц. ис. – 1995. – № 2. – С. 139–142.
- Элиаде М.* Мифы современного мира // Мифы, сновидения, мистерии. – М., 1996. С.22–60, с.268–285.
- Эльконин Д. Б.* Избр. психол. труды. – М., 1989.
- Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция / В. В. Лебединский, О. С. Никольская, Е. Р. Баенская. – М.: Либлинг; Изд-во МГУ, 1990.
- Эриксон Э.* Детство и общество. Спб., 1996.
- Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / А. В. Толстых (общ. ред. и предисл.), А. Д. Андреева (пер.) – М.: Прогресс, 1996.
- Юнг К. Г.* Архетип и символ. – М.: 1991.
- Юнг К. Г.* Сознание и бессознательное: сборник / Пер. с англ. – СПб.: Университетская книга, 1997.
- Ядов Н. В.* Динамика диспозиции личности в процессе производственной адаптации: Дисс. ... канд. психол. наук. – Л. ЛГУ, 1989. – 174 с.
- Ялом И.* Экзистенциальная психотерапия. – М.: Независимая фирма “Класс”, 1999.
- Ясперс К.* Смысл и назначение истории: Пер. с нем. 2-е изд. – М.: Республика, 1994.
- Allport G.* The functional autonomy of motives // American Journal of Psychology. – 1937. – Vol. 50. – P. 141–156.
- Allport G.* The nature of prejudice – New York: Doubleday Anchor Books, 1958. Allport G. The Religious Context of Prejudice // Journal for the Scientific Study of Religion. – 1966. – V. 5. – P. 454–455.
- Arterburn S., Felton J.* Toxic Faith: Understanding and Overcoming Religious Addiction. – Nashville: Oliver Nelson Publishers, 1991.
- Bandura A.* Self-System in Reciprocal Determinism // Amer. Psychol. – 1978. – V. 33. – № 4. – P. 344–358.
- Bandura A.* Social-learning theory of identificatory processes // Gostin D. A. (ed). Handbook of socialization theory and research. – Chicago, 1969. – P. 213–262.
- BECK A. T., FREEMAN A.* Cognitive therapy of personality disorders. – N. Y.: Guilford Press. 1990.
- Bem D. J.* Self-perception theory // Advances in Experimental Social Psychology. – 1972. – V. 16. – P. 1–62.

Bem D. J. The epistemological status of interpersonal simulation // J. Exper. Soc. Psychol. – 1968. – V. 4. – P. 270–274.

Bowlby J. A Secure Base: Parent – Child Attachment and Healthy Human Development. – New York: Basic Books, 1988.

Bugental J. F. T. The Search for Authenticity. 2 enl. ed. – New York: Irvingstone Publishers, 1981.

Clarke D. Self-actualization and paranormal beliefs: An empirical study // Journ. Soc. Psych. Res. – 1993. – V. 59. – № 831. – P. 81–88.

Cohn H. W. Existential Thought and Therapeutic Practice: An Introduction to Existential Psychotherapy. – London: Sage, 1997.

Eisenstadt S. N. The Perception of Time and Space in a Situation of Culture-Contact // Journ. of Rooyal Antropological Institute of Great Britain and Ireland. – 1949. – Vol. 79. – № 1/2. – P. 63–68.

Ericson E. Childhood and Society. – Glencor: Penquin Books, 1967. – 431 p.

Ericson E. Young man luther a study in psychoanalysis and history. – London: Faber and Faber, 1959. – 280 p. – p. 347.

Festinger L. A theory of cognitive dissonance. – Stanford: Stanford University Press, 1957. – 291 p.

Festinger L. A theory of cognitive dissonance. – Stanford: Stanford University Press, 1957. – 291 p.

Freud A. The Ego and the Mechanisms of Defence. – New York: International univ. press, 1946. – 195 p.

Gibson J. Difining the idea dissonance // Psychology. – 1992. – V. 29. – № 3–4. – P. 68–70.

Gil E. Treatment of Adult Survivors of Childhood Abuse. – CA: Launch Press, Walnut Creek, 1988.

Gil E. Treatment of Adult Survivors of Childhood Abuse. – CA: Launch Press, Walnut Creek, 1988.

Greening T. Existential challenges and responces // The Humanistic Psychologist. – 1992. – Vol. 20. – № 1.

Griffiths M. Does Internet and computer “Addiction” exist? Some case study evidence // CyberPsvchology and Behavior. 2000. V. 3 (2). P. 211 –218.

Habermas J. The theory of Communicative Action. — London: Heinemann, 1984.

Halperin D. Guidelines for Psychiatric Hospitalization of Ex-Cultists, in Recovery from Cults, ed. Langone. – P. 263–274.

Hart K. E., Hittner J. B. Irrational beliefs, perceived availability of social support and anxiety // *J. Clin. Psychol.* – 1991. – V. 47. – № 4. – P. 582 – 587.

Hartman H. Ego Psychology and the Problem of Adaption. – New York: International univ. press, 1958. – XI. – 121 p.

Herman J. L. Trauma and Recovery. – London: Basic Books, 1992.

Herman M. D. Trauma and Recovery / Review by Howard B. Levine. – New York: Basic Books, 1992. – p. 119–121.

Janis I. Victims of Groupthink. – Houghton Mifflin, 1972.

Jaromowic M. Self–We–Others schemata and social identifications // Worchel S., Morales J.F., Paez D., Deschamps J. (eds). Social identity: International perspective. N.Y.: Sage Publ., 1998. P. 44–52.

Judd C., Kulik J. Schematic Effects of Social Attitudes on Information Processing and Recall // *Journ. of Personality and Social Psychology.* – 1980. – № 38.

Kaslow F. The cult phenomenon: Historical, sociological and familial factors contributing to their development and appeal // Schwartz L. Kaslow F (eds). Cults and the family. – New York: Haworth Press, 19.... – P. 3–30.

Kelley H. H. Attributional theory in social psychology // In: Nebraska symposium on motivation. – Lincoln, 1967. – P. 192–240.

Kuncewicz D. Kontrowersyjne grupy religijne psychologiczne aspekty przynależności / *Maternus media Tychy*, 2005. – 231 p.

Laird J. D. Self–attribution of emotion: the effect of expressive behavior on the quality of emotional experience // *J. Pers. Soc. Psychol.* – 1974. – V. 29. – P. 475–486.

Langone Michael D. Assessment and treatment of cult victims and their families // P. Keller (Ed), Innovations in clinical practice: A source book (Vol. 10). Sarasota (FL): Professional Resource Exchange), 1991.

Lawrence S. Kubie Fundamental Nature Distinction between Normality and Neurosis // *Psychoanalytic Quarterly.* – Vol. 23 (1954). – p. 184.

Lerner M. The Belief in a Just World: a fundamental delusion. – New York, 1980.

Lifton R. Thought reform and the psychology of totalism. – New York: W. W. Norton and Company, 1961. – 510 p. – p. 433.

Lifton R. Thought reform and the psychology of totalism. – New York: W. W. Norton and Company, 1961. – 510 p.

Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In J. Andelson (Ed.), Handbook of adolescent psychology. New York: Wiley.

Margaret T. Singer and *Richard Ofshe* “Thought Reform Programs and the Production of Psychiatric Casualties” // *Psychiatric Annals*, 20. – № 4 (April 1990). – p. 191.

Maslow A. H. *The Farther Reaches of Human Nature*. Harmondsworth: Penguin, 1976.

May R. *Freedom and Destiny*. – New York: Norton, 1999.

May R. *The Meaning of Anxiety*. – New York: Norton, 1977.

Meissner W. W. The phenomenology of religious psychopathology // *Bull: Minninger Clin.* – 1991. – V. 55. – № 3. – P. 281–298.

Mischel W. Cognitive and attentional mechanisms in delay of gratification // *J. Pers. Soc. Psychol.* – 1972. – V. 21. – P. 204–218.

Nowakowski P. T. *Sekty Co kazdy powinien wiedziec / Maternus media Tychy*, 1999.

Rogers C. The actualizing tendency in relation to “Motives” and to consciousness // *M. R. Jones (ed) Nebraska symposium on motivation*, vol. 11. – Lincoln, NB: University of Nebraska Press, 1963.

Rogers C. R. Persons or science? A philosophical question // *Amer. Psychologist*. – 1955. – № 10. – P. 267–278.

Rogers C. R. *The theory of Therapy personality and interpersonal relationships, as developed in the client-centered...*

Ross J., Langone M. *Cults: What parents should know*. – Weston, MA: American Family Foundation, 1988. – 133 p.

Rusca R. Self, angst and despair: Can Kirkegaard’s thought help our understanding disturbed adolescents? // *Journal Society for Existential Analysis*. – 2000. – № 11(1). – P. 144–156.

Sanderson C. *Counselling Adult Survivors of Child Sexual Abuse*. – London: Jessica Kingsley, 1990.

Seligman M. E. P. *Helplessness: On Depression, Development*. – San Francisco, 1975.

Seligman M. E. P., Beagley G. Learned helplessness in the rat // *Journ. of Comparative and Physiological Psychology*. – 1975. – № 88. p. 534–541.

Shapiro F. *Eye Movement Desensitization and Re-processing*. – New York: Guilford, 1995.

Spinelli E. *Tales of Un-Knowing: Therapeutic Encounter from an Existential Perspective*. – London: Dukworth, 1997.

Storms M. D., Nisbett R. E. Insomnig and the attribution process // *J. Pers. Soc. Psychol.* – 1970. – V. 12. – P. 319–328.

Streufer S., Streufer C. Effects of conceptual structure, failure and success on attribution of causality and interpersonal attitudes // J. Pers. Soc. Psychol. – 1969. – V. 11. – P. 138–147.

Tajfel H., Fraser C. Introducing Social Psychology. – New York: Penguin Books, 1978.

Tversky A., Kahneman D. Judgement under uncertainty: Heuristics and Biases // Science. – 1974. – p. 185.

Van Deurzen E. Paradox and Passion in Psychotherapy. – London, 1998.

Van Deurzen-Smith E. Ontological insecurity revisited. Existential Challenges to Psychotherapeutic Theory and Practice: Selected Papers from Journal for Existential Analysis 1 (5), April, 1995.

Watson P. J., Ronald J. M. Irrational beliefs and the problem of narcissism // Pers. and indiv. diff. – 1990. – № 11. – P. 1137–1140.

Wurmser L. The role of superego conflicts in substance abuse and their treatment // Internal. Journ. Psychoanal. Psychother. – 1984. – V. 10. – P. 227–258.

Yalom I. D. Existential Psychotherapy. – New York: Basic Books, 1980.

Yalom I. D. Love's Executioner and Other Tales of Psychotherapy. – New York: Harper Collins, 1989.

Zetzel E. R. Capacity for emotional growth. – New York: International University Press, 1970.

Zimbardo P., Andersen S. Understanding Mind Control: Exotic and Mundane Mental Manipulations. In Recovery from Cults: Help For Victims of Psychological and Spiritual Abuse. Ed. M. D. Langone. W. W. Norton, NY, 1995.

Ліщинська О.А.

Культурна психічна залежність особистості:
передумови, чинники, механізми

редактор

верстка
корректор

Издательство
02045 Киев
Изд. лицензия

Подписано в печать .... Формат
Гарнитура Петербург Печать офсетная
Усл. печ л. Уч.-изд. л
Тираж 300 экз Заказ №

Отпечатано...